ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ УНИВЕРСИТЕТІ

iTU ЖАРШЫСЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

№1 (64);
қаңтар-ақпан-наурыз
2026 жыл

БАС РЕДАКТОР
Е.Б. Саурықов
Н.Ж. Муслимов
М.Н. Сарыбеков

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА
Д.Д. Сәтбеков
Г.М. Муханмедярова
Н.Н. Мағауия

АЛҚА МҮШЕЛЕРІ
А.Б. Абдуалы,
Ж.Т. Сүлейменов,
А.С. Кадырова,
А.Е.Құдайбергенов,
Г.Қ. Құлабекова,
Н.П. Буюклиев (Болгария),
Ж. Абдула,
М.Н. Немеребаев,
Қ.Ө. Тамабаева,
В.А. Арыстангалиева,

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

ЖУМАБАЕВ М.Ж., ДАРЫНБЕК Е., АЙТБАЕВА И.Ш.
Көпқабатты цилиндрдің кернеулік - деформациялық күйі 4

ЛЕСБЕК Ә.М., МАЛИКТАЕВА П.М., АБДИКАРИМОВА Қ.Ж.
«ZHAMBYL STANDART» ЖШС-нің стандарттау жүйесін талдау 7

КЕНЖЕТАЙ Қ.К., МАРАЛБАЙ М.С., МАЛИКТАЙҰЛЫ М.
Сапа менеджменті жүйесін жетілдірудің теориялық негіздері 13

ИБРАГИМ М.Р., МАЛИКТАЕВА П.М.
«ZHAMBYL STANDART» ЖШС-дегі сапаны басқару жүйесі 20

КАЛМАХАНОВА Д.Б., МЕЙРАМБЕК Т.
Ақпараттық қауіпсіздіктің цифрлық кеңістіктегі әдістері 26

УМИРЗАКОВ Д.Б., ВОЛЯНСКИЙ Е.
Как уранодобывающие предприятие восстанавливают окружающую среду после завершения работ 29

ТАНСЫКОВА А.Б., БЕЙБИТОВ Н.Ж.
Л.Н. Гумилев еңбектеріндегі этногенез теориясы 41

ОЛЖАТАЙ І.А., САДИРМЕКОВА Ж.Б.
Медициналық диагностикадағы машиналық оқыту модельдерінің дәлдігі мен интерпретациясын жақсарту әдістеріне шолу 46

СЕЙТБАЕВ Қ.Ж.
Құмай (сорго) дақылының пайдалы қасиеттері: отандық және шетелдік зерттеулер негізінде дәні, тағамдық өнімділігі және пайдалы қасиеттері 56

ШОРАБАЕВА Н. Д.
Географиялық ақпараттық жүйені қолдану тәсілдері 60

ЭКОНОМИКА

АЙТБАЕВА Д.Т., ДОСАНОВА С.
Электронный документооборот (ЭДО) как фундамент цифровой стратегии управления в современной экономике 64

СЫЧЕВ Е.А., КИМ Т.А., ТУМАНОВ А.А.
Технико-экономическая оценка перехода к круглосуточному погашению кредитов в условиях ограничений, унаследованных автоматизированных банковских систем 70

AITBAYEVA D., ZHANTAYEVA G., SARKULOVA ZH.
The Role of Digitalization in Improving Enterprise Efficiency and Competitiveness 75

ПЕДАГОГИКА

ПЕРТАЕВА Э.К1., БЕРКЕНОВА Р.А2., ИСАКУЛОВА Н.Ж.3
Дулат пен Абай шығармаларындағы әдеби көркемдеу құралдарының сабақтастығы 81

М.М. Молдахметов, А.С. Құрманбекова, Т.Б. Нурбеков, М.Н. Нұрғабылов, Ж.А. Қуатбеков, Н. Асқарбекқызы, А.Б. Шырақбаев, М.Б. Онгарбаева, Т.Ю. Аманов, (Өзбекстан), И.О. Дильманов (Өзбекстан), А. Сарыбаев (Кырғызстан), А. Каплин (Ресей), А.Р. Соколовский (Ресей)
Журнал Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университетің құрылтайшылығымен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады. Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № KZ34VPY00065377 нөмірімен 24.02.2023 жылы берілген.

ДЖЕКЕНОВ П.С., ТҰРСЫМБАЙ А.Б. Дене шынықтыру мен спорттың адам өміріне әсері	86
ДЖЕКЕНОВ П.С. ЕСКЕРМЕС Д.Е. Дене шынықтыру және спор психологиясының даму тарихы	90
ДЖЕКЕНОВ П.С. ЕСКЕРМЕС Д.Е. Дене шынықтыру және спорт педагогикасының даму тарихы	94
ДЖЕКЕНОВ П.С. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың икемділігін тәрбиелеудің әдістемелік ерекшеліктер	99
ДЖЕКЕНОВ П.С., ӨТЕГЕН Р.К. Дене шынықтыру және спорт саласында кадрлар даярлау мәселелері	104
ДЖЕКЕНОВ П.С., ҚАСЫМОВА А.Д. Спорттық командадағы жаттықтырушы қызметінің психологиялық ерекшеліктері	109
ДЖЕКЕНОВ П.С., БУЛКЕНОВА З. А. Студентік жастардың физикалық белсенділігі мен спорттық даярлығын арттыру жолдары	112
ДЖЕКЕНОВ П. С., ШАРБАНҚҰЛ М.Ш. Студенттік жастардың дене шынықтыруы спорт және туризмін дамытудағы заманауі тенденциялар, проблемалар мен жолдар	117
ДЖЕКЕНОВ П.С., ИСКАНДЕР С. Р. Жоғары білім беру жүйесінде студенттік спорттың дамуын тежейтін факторлар	122
ДЖЕКЕНОВ П.С., МУХАН А.Ж. Студенттің психикалық денсаулығына дене шынықтырумен айналасудың әсері	127
ДЖЕКЕНОВ П.С. Спорт әлеуметтануының тарихи кезеңдері	132
ДЖЕКЕНОВ П.С., МУХТАРОВА Х.К. Икемділікті дамыту әдістемесінің ерекшеліктері	136
КЕНЕС С.Б., ТӨЛЕН Е.Д., РЫСБЕКОВ Б. М. Дене шынықтыру сабағында оқушыларды ұлтжандылыққа тәрбиелеу	141
Кенес С.Б., Балғабек Д.О., Оразғали Б.Е. Футбол ойынының жаттығу барысын оқыту және принциптерін жүзеге асыру тәсілдері	146
УРАЗОВА Г.М., АМАНҒАЛИ Ғ., АБДЫАЗИЗ А. М. Ұлттық ойындар – халықтың рухани қазынасы	151
КЕНЕС С.Б., БОЛАТБЕК Б., САЙЛАУ А. Дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды пайдалана отырып, білім сапасын арттыру	157
ZHANKAZY A. Psychological and Pedagogical Prerequisites for Applying Game Methods in Foreign Language Teaching	161
ATAM R.I. Principles for Selecting and Adapting Grammar Material for Game-Based Learning Activities	170

	AFLATUNOV A.B. A Model for Integrating Game Methods into the Structure of an English Language Lesson	177
	РАЙЫМБЕКОВА Д.Л. Түрік тілін оқытудағы коммуникативтік әдістің маңызы	184
	ERZHANOVA A.ZH. Theoretical and Methodological Foundations for Developing Emotional Intelligence in Future English Language Teachers	191
	ДАУЛЕТБЕКОВА А.Т., АТАКОЖАЕВА А.А. Білім беру мен педагогикадағы жасанды интеллект	197
	АРХАБАЕВА Г. Е., ЕРМАХАН А. Е. Әңгімелеу мәтініндегі бейнелі ойлау және нақыл сөздердің тілдік-көркемдік қызметі	203
	ҚҰҚЫҚ	

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

УДК 539.3

КӨПҚАБАТТЫ ЦИЛИНДРДІҢ КЕРНЕУЛІК-ДЕФОРМАЦИЯЛЫҚ КҮЙІ

Жумабаев М.Ж. (https://orcid.org/0009-0009-0715-2289) ф.-м.ғ.д., профессор, Дарынбек Е. Шерхан Мұртаза атындағы ХТУ магистранты, Айтбаева И.Ш. Шерхан Мұртаза атындағы ХТУ сеньор-лекторы

Түйіндеме. Көпқабатты цилиндрдің оссимметриялық күйінің теңдеулері алынған. Әртүрлі шекаралық жағдайларының теңдеулері келтірілген. Осы теңдеулердің шешімдерінің түрлері және олардың нақты шешімдері жазылған.

Түйінді сөздер: көпқабатты цилиндр, термосерпімділік, осьтік симметрия, радиалды температура өрісі, жылжу модулі, Пуассон коэффициенті, сызықтық ұлғаю коэффициенті, кернеу және деформация, шекаралық шарттар, үздіксіздік шарттары, дифференциалдық теңдеулер жүйесі, Рунге–Кутта әдісі.

Аннотация. Получены уравнения оссимметричного состояния многослойного цилиндра. Приведены уравнения различных граничных условий. Записываются виды решений этих уравнений и их конкретные решения.

Ключевые слова: многослойный цилиндр, термоупругость, осевая симметрия, радиальное температурное поле, модуль сдвига, коэффициент Пуассона, коэффициент линейного расширения, напряжения и деформации, граничные условия, условия непрерывности, система дифференциальных уравнений, метод Рунге–Кутты.

Annotation. The equations of the ossymmetric state of a multilayer cylinder are obtained. Equations of different boundary conditions are given. The types of solutions of these equations and their specific solutions are written.

Key words: multilayer cylinder, thermoelasticity, axial symmetry, radial temperature field, shear modulus, Poisson’s ratio, coefficient of linear expansion, stress and strain, boundary conditions, continuity conditions, system of differential equations, Runge–Kutta method.

Ішкі және сыртқы радиустары R_0, R_n $(R_i \le r \le R_{i+1}, i = 0,1,\dots,m)$ болатын N қабаттан тұратын көп қатпарлы цилиндр қарастырылады. Цилиндр оське симметриялы $T = T(r)$ температуралық өріске орналасқан. Қатпарлар әртүрлі серпімділік және термоядролық қасиеттері бар материалдардан құралған. Әрбір қабаттың физика-механикалық қасиеті- μ^i- жылжу модулі, v^i-Пуассон коэффициенті, α^i-сызықтық ұлғаю коэффициенті. Температура деңгейіне тәуелді және экспериментальді анықталған функциялар деп есептелінеді. Мұндағы r-қабаттың номері, $i = 0,1,\dots,m$. Барлық қабаттар жылжусыз және үздіксіз деформацияланады. Кернудің ауданшаларындағы компоненттері, бетке жанама байланысы бойынша үздіксіз деп аталады.

Цилиндрдің ассимметриялы деформацияланған жағдайында

$$u^i(R_i) = u^{i+1}(R_i), \qquad (1)$$

$r = R_i$ болғанда

$$\sigma_r^i(R_i) = \sigma_r^{i+1}(R_i) \qquad (2)$$

$i = 1,2,\dots,N-1$. Мұндағы R_i-беттің і және (і+1) –ші қабаттарының арасындағы байланысқан радиусы, u^i-радикалды орын ауыстыру, σ_r^i-і-нші қабаттағы радикалды кернеу.

Кез-келген қабаттың көрші қабатпен жылулық байланыс шарты

$$\mathrm{T}^i(R_i) = \mathrm{T}^{i+1}(R_i), \quad r = R_i \qquad (3)$$

$$i = 1,2, \dots, N-1.$$

Әрбір і-нші қабаттың тепе-теңдігінің дифференциалдық теңдеуі (2)

$$\frac{\partial \sigma_r^i}{\partial r} + \frac{\sigma_r^2 - \partial r_{r\varphi}^i}{r} = 0 \qquad (4)$$

Мұнда σ_φ^i-і-нші қабаттағы дөңгелек кернеу. Ал і-нші қабаттағы деформациялар

$$\varepsilon_r^i = \frac{du^i}{dr}, \varepsilon_r^i = \frac{du^i}{dr} \qquad (5)$$

$\varepsilon_\varphi^i = \frac{u^i}{r}$*тәуелділіктердің көмегімен* u^i *радикалды ауыстыру арқылы анықталады.*

Келесі өлшеусіз параметрлер қолданылады:

$$u_1^i = \frac{u^i}{R_N}, \bar{r} = \frac{r}{R_N},$$

$$u_2^i = \frac{1 - v^*}{2\mu^*}\sigma_r^i$$

$$\bar{\sigma}_2^i = \frac{1 - v^*}{2\mu^*}\sigma_\varphi^i$$

$$\bar{\sigma}_z^i = \frac{1-v^*}{2\mu^*}\sigma_z^i \qquad (6)$$

$$\mu^* = sup\{\mu^1, \mu^2, \dots \mu^N\}, v^* = inf\{v^1, v^2, \dots v^N\}$$

Тепе-теңдікті теңдеуі, кинематикалық қатынастар және Дюгемель-Нейманның физикалық тәуелділіктері өлшеусіз параметрлерді пайдаланған екі дифференциалдық теңдеуден $\bar{V}^i = \{u_1^i, u_2^i\} = A\bar{V}^i + \vec{b}T$

Және екі алгебралық қатынастардан

$$\varepsilon_\varphi^i = \frac{u_1^i}{r}, \sigma_\varphi^i = c_1 u_1^i + c_2 u_2^i + c_3 T$$

тұратын жүйеге келтіріледі.

А матрицасының элементі, $\vec{b} = \{b_1, b_2\}$ векторының компоненттері және $c_k (k = 1,2,3)$ скалярлық коэффициенттері жазық деформация үшін

$a_{11} = -\frac{v^i}{1-v^i}$, $a_{12} = -\frac{\mu(1-2v^i)}{\mu_1^i(1-v^*)(1-v^i)}$,

$$a_{21} = -\frac{\mu_1^i}{(1-v^i)r^2},$$

$$a_{22} = \frac{1-2v^i}{1-v^i}$$

$$b_1 = \frac{1+v^i}{1-v^i}$$

$$b_2 = -\frac{\mu_1^i(1+v^i)}{1-v^i}$$

$c_1 = \frac{\mu_1^i}{1-v^i}$, $c_2 = \frac{v^i}{1-v^i}$,

$$c_3 = -\frac{a^i\ (1+v^i)}{1-v^i}$$

$$\sigma_z^i = v^i(u_2 + \sigma_\varphi^i) - \mu_1^i(1+v^i)\alpha^i T$$

$$\varepsilon_0 = 0$$

ал жазық кернеулі күй үшін

$a_{11} = \frac{v^i}{r},\ a_{12} = \frac{1-v^i}{r}$

$\mathrm{a}_{21} = \mu_1^i\left(1+v^i\right)r^2, a_{22} = \frac{1-v^i}{r},$

$b_1 = \left(1+v^i\right)\alpha^i T, b_2 = \mu_1^i\left(1+v^i\right)\alpha^i r,$

$c_1 = -\frac{\mu\left(1+v^i\right)}{r}, c_2 = v^i, c_3 = -\alpha^i\left(1+v^i\right)\mu_1^i,$

$\sigma_z = 0, \varepsilon_z^i = -\frac{v^i(u_2+\sigma_\varphi^i)}{(1+v^i)\mu_1^i+\alpha^i T}$ теңдіктерімен анықталынады, мұндағы $\mu_1^{\text{ш}} = \frac{(1-v^*)\mu^i}{\mu}$

(6) теңдеулер жүйесінің шешімі әрбір қабат үшін Коши есебінің суперпозиция түрінде сандық әдіспен табылады. I-нші қабаттың қалыңдығы $\mathrm{M}_i(1,2,3,\dots,N)$ бірдей кесінділерге радикалды бағытта бөлінеді. Әрбір кесіндіде температура оның соңғы нүктелеріндегі берілген мәндер арасында сызықты аппроксимацияланады. $[\rho_k, \rho_{k+1}]$ $(r_i \le \rho_k < \rho_{k+1} \le r_{k+1})$, k=0,1,2,…,$m_{i-1}$ кесіндісінің әрбір нүктесінде температуралық әрбір теңдеуі үшін экспериментальды қисықтардан $(\mu = \mu(T), V = V(T), \alpha = \alpha(T),)$ μ^i, v^i, α^i параметрлерінің ағымдағы мәні табылады. Осыдан соң (8), (9) формулалары арқылы А матрицасының элементтері, $\bar{b}$ векторының компоненттері, $\mathrm{c}_{\text{к}}(k = 1,2,3)$ коэффициенттері толығымен анықталынады. Ендеше $[\rho_k, \rho_{k+1}]$ кесіндісінің әрбір нүктесінде (6) теңдеуді және (7) қатынасы анықталады.

$r_{i-1} = \frac{R_{i-1}}{R_n}$ ішкі бетінде екі сызықты тәуелсіз шарт берілген. $T(r)$ температурасы (8), (9) айнымалы коэффициентті сызықтық дифференциалдық теңдеулер жүйесі Рунге-Кутта сандық әдісімен шешіледі [3].

Бұл әрбір қабат үшін екі сызықты тәуелсіз V_1^i, V_2^i шешімін тағайындауға мүмкіндік береді.

Интегралдаудың сызықты клмбинациялау әдісін қолданудан і-ші қабат үшін $V^i = C_1^i V_1^i + C_2^i V_2^i$ түріндегі шешім табылады. Мұндағы C_j^i- барлық саны $2 * N$, (j=1,2; i=1,2,…N) болатын тұрақтылар. (1) қабаттар арасындағы байланыс шарты C_j^i тұрақтысына қатысты 2N-2 алгебралық теңдеулер тағайындауға мүмкіндік береді. Көпқабатты цилиндрдің ішкі $\left(r_0 = \frac{R_0}{R_N}\right)$ және сыртқы $(r_N = 1)$ беттеріндегі берілген шарттар жетіспейтін теңдеулер алынады.

Жалпы жағдайда мүмкін болатын ішкі және сыртқы беттердегі шеттік шарттар мынадай түрде жазылады:

$$\lambda V^{-1}(r_0) = \rho,\ \bar{\beta}\,\bar{V}(1) = q \qquad (10)$$

Көпқабатты цилиндр үшін $\bar{\lambda}$, $\bar{\beta}$ векторларының берілген компоненттерінің мәніне байланысты барлық мүмкін болатын шеттік шарттар түрін алуға болады. Мысалы, $\bar{\lambda}$, $\bar{\beta}$ векторлары $\bar{\lambda} = \{1,0\}, \bar{\beta} = \{0,1\}, p = q = 0$ түрінде берілсе, онда $\left(r_0 = \frac{R_0}{R_N}\right)$ ішкі бет қатты бекітілген, ал сыртқы $(r_n = 1)$ кернеуден болады. Егер $\bar{\lambda} = \{0,1\}, \bar{\beta} = \{1,0\}\, p = q = 0$ түрінде берілсе, онда $\left(r_0 = \frac{R_0}{R_N}\right)$ ішкі бет кернеуден бос, ал сыртқы $(r_N = 1)$ бет қатты бекітілген болады.

Сонымен, C_j^i интегралдау тұрақтысын анықтау үшін $2 * N$ алгебралық теңдеулер жүйесін $\lambda V^{-1}(r_0) = \rho$

$$\overline{V^i}(r_i) = \overline{V^{i+1}}(r_i),\ i = 1,2,\dots,N \qquad (11)$$

$\bar{\beta}\,V^N(1) = q$ аламыз. (11) жүйенің шешімі $\mathrm{C}_j^i(j = 1,2,\dots N)$тұрақты санын анықтауға мүмкіндік береді. Әрбір қабат үшін интегралды сызықты комбинациялау әдісін қолданып

U_1^i, U_2^i шешімін табуға болады. Кернеу мен деформацияның басқа компоненттері (7), (8) және (9) формулалары бойынша анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тимошенко С.И. Гудьер Д.Ж. Теория упругости, М., Наука, 2003, 576с.
2. Литвинов А.Н. Термоупругие напряжения в упругих многослойных упругих элементов. Новые промышленные технологии 2002. №5, 39-44 с.
3. Ержанов Ж.С., Каримбаев Т.Д. Метод конечных элементов в задачах механики горных пород, Алматы, Наука, 1975г., 209с.
4. Жумабаев М.Ж., Абдрахманова Ж.К., Мурат А.Е. Напряженное состояние в цилиндрическом своде. ITU жаршысы, 2005г., №1 4-8стр.

ӘОЖ 006.072

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС-НІҢ СТАНДАРТТАУ ЖҮЙЕСІН ТАЛДАУ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
СС-22-1 тобының студенті Лесбек Ә.М.,
т.ғ.к. Маликтаева П.М. https://orcid.org/0000-0002-1251-811X
сеньор-лектор Абдикаримова Қ.Ж. https://orcid.org/0000-0001-5487-2689

Түйіндеме: Зерттеу барысында «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-нің стандарттау қызметінің ұйымдастырылуы, ішкі құрылымы және негізгі үрдістері зерттелді. Мекемедегі стандарттау жүйесінің тиімділігі бағаланып, оның негізгі проблемалары анықталды. SWOT-талдау жүргізіліп, стандарттау жүйесін жетілдірудің басым бағыттары айқындалды. Мақалада халықаралық стандарттарды енгізу, стандарттау үрдістерін цифрландыру және қызметкерлердің біліктілігін арттыру бойынша нақты ұсыныстар әзірленді.

Кілттік сөздер. Стандарт. Мекеме. Үрдіс. Жүйе. Сараптама

Аннотация: В ходе исследования были изучены организация, внутренняя структура и основные тенденции деятельности по стандартизации ТОО «ZHAMBYL STANDART». Была оценена эффективность системы стандартизации в учреждении и выявлены ее основные проблемы. Проведен SWOT-анализ, определены приоритетные направления совершенствования системы стандартизации. В статье разработаны конкретные рекомендации по внедрению международных стандартов, цифровизации процессов стандартизации и повышению квалификации сотрудников.

Ключевые слова. Стандарт. Учреждение. Тенденция. Система. Экспертиза

Annotation: In the course of the study, the organization, internal structure and main trends of the standardization activities of ZHAMBYL STANDARD LLP were studied. The effectiveness of the standardization system in the institution was assessed and its main problems were identified. A SWOT analysis was carried out, and priority areas for improving the standardization system were identified. The article develops specific recommendations for the implementation of international standards, digitalization of standardization processes and professional development of employees.

Keywords. Standard. Institution. The trend. System. Expertise

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС-ндегі стандарттау қызметі мекеменің жалпы басқару жүйесінің ажырамас бөлігі және өнімдер, қызметтердің белгіленген стандарттар мен нормативтік талаптарға сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Негізгі қызмет бағыты - техникалық сипаттағы зерттеулерді, сынақтарды және сараптамаларды жүргізу, бұл мекеменің ұлттық стандарттар мен сапа талаптарының орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған қызметін көрсетеді. Экономикалық қызмет түрі - 71.20.9: «Техникалық сынақтар мен талдауларды жүргізетін басқа мекемелердің қызметі», яғни мекеме өнімдер мен материалдардың стандартқа сәйкестігін тексеруге және бағалауға маманданған.

Кәсіпорындар мен ұйымдарға стандарттаудың, метрологияның және сертификаттаудың барлық қажетті қызметтерін көрсету, сондай-ақ стандарттау талаптарын орындау бойынша техникалық қолдау көрсету. Бұл қызметтер өнімнің қауіпсіздігі, сапасы және нарық талаптарына сәйкестігі бойынша маңызды, өйткені олар тұтынушылар сенімін арттыруға және кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге ықпал етеді.

Қызмет түрін түрлі саладағы өндірушілер, жеткізушілер мен тұтынушылар өз өнімдерінің стандарт талаптарына сай болуын қамтамасыз ету үшін пайдаланады. Мекеме стандарттау жүйесінің негізгі элементтерін қолдана отырып, техникалық құжаттаманы жүргізеді және өнімдердің нормативтік құжаттарға сәйкестігін талдайды.

Мекемеде стандарттау қызметі сызықтық - функционалдық басқару құрылымы негізінде ұйымдастырылған. Жалпы басқаруды мекеме басшысы жүзеге асырады, ал стандарттау, сертификаттау және метрология бағыттары бойынша жауапты құрылымдық бөлімшелер жұмыс істейді.

Ішкі құрылым. Мекемедегі стандарттау қызметінің негізгі құрылымдық элементтері:

- стандарттау және сертификаттау бөлімі;
- сынақ және бақылау қызметі;
- құжаттаманы жүргізу және есеп беру бөлімі;
- метрологиялық бақылау қызметі.

Аталған бөлімшелер өзара тығыз байланыста жұмыс істеп, стандарттау талаптарының орындалуын қамтамасыз етеді.

Стандарттау қызметінің негізгі үрдістері. «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-ндегі стандарттау қызметінің негізгі үрдістеріне төмендегілер жатады:

- қолданыстағы ұлттық және халықаралық стандарттарды қолдану;
- стандарттау құжаттарын әзірлеу және жаңарту;
- өнімдер мен қызметтердің стандарт талаптарына сәйкестігін тексеру;
- сертификаттау рәсімдерін жүргізу;
- өлшеу құралдарының дәлдігін қамтамасыз ету;
- стандарттау бойынша есептілік пен бақылау.

Бұл үрдістер мекеме қызметінің сапасын арттыруға және нормативтік талаптардың сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Жауапкершіліктерді бөлу. Мекемеде стандарттау қызметі бойынша жауапкершіліктер нақты бөлінген:

- мекеме басшысы стандарттау саясатын бекітеді;
- бөлім басшылары стандарттау талаптарының орындалуын ұйымдастырады;
- мамандар стандарттар мен техникалық регламенттердің талаптарын орындауға жауап береді;
- метрологиялық қызмет өлшеу дәлдігін бақылауды жүзеге асырады.

Сонымен қатар, қызметкерлердің стандарттау саласындағы біліктілігін арттыру жүйесі жеткілікті деңгейде дамыған, бұл стандарттау қызметінің тиімділігіне әсер ететін факторлардың бірі болып табылады.

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС-нің стандарттау жүйесінің қазіргі жай-күйін бағалау мақсатында кешенді талдау жүргізілді. Талдау барысында стандарттау қызметінің ішкі мүмкіндіктері мен шектеулері, сондай-ақ сыртқы орта факторлары ескерілді. Бұл үшін SWOT-талдау әдісі қолданылды.

SWOT-талдау

Кесте– «ZHAMBYL STANDART» ЖШС стандарттау жүйесінің SWOT-талдауы

Күшті жақтары (Strengths)	**Әлсіз жақтары (Weaknesses)**
Стандарттау саласында тәжірибелі мамандардың болуы	Стандарттау үрдістерінің толық цифрланбауы
Ұлттық стандарттармен жұмыс тәжірибесі	Халықаралық стандарттардың жеткіліксіз енгізілуі
Қызмет көрсету саласында тұрақты тұтынушылық база	Құжат айналымының қағаз түрінде жүргізілуі
Мемлекеттік талаптарға сәйкестік	Ішкі аудит жүйесінің әлсіздігі
Мүмкіндіктер (Opportunities)	**Қауіптер (Threats)**
Халықаралық стандарттарды енгізу	Бәсекелес ұйымдардың көбеюі
Цифрлық технологияларды қолдану	Нормативтік талаптардың жиі өзгеруі
Сертификаттау нарығының кеңеюі	Тұтынушылардың сапа талаптарының өсуі
Мемлекеттік қолдау бағдарламалары	Кадрлардың ауысуы

SWOT-талдау нәтижелері көрсеткендей, «ZHAMBYL STANDART» ЖШС стандарттау саласында белгілі бір тәжірибеге және тұрақты нарықтық позицияға ие. Алайда, стандарттау жүйесінің тиімділігіне әсер ететін бірқатар ішкі әлсіз жақтар анықталды. Әсіресе, стандарттау үрдістерінің жеткілікті деңгейде автоматтандырылмауы мен халықаралық стандарттарды енгізу деңгейінің төмендігі мекеменің бәсекеге қабілеттілігін шектейді.

Сонымен қатар, сыртқы ортада цифрландыру мен халықаралық интеграция сияқты мүмкіндіктер бар, бірақ бәсекенің күшеюі мен нормативтік талаптардың өзгеруі қауіп төндіруі мүмкін.

Негізгі қиындықтарды айқындау. Жүргізілген талдау нәтижесінде «ZHAMBYL STANDART» ЖШС стандарттау жүйесінде келесі негізгі қиындықтар анықталды:

1. Стандарттау үрдістерінің жеткіліксіз цифрландырылуы. Құжат айналымының басым бөлігі қағаз түрінде жүргізіледі, бұл уақыт шығынын арттырып, адами фактор тәуекелін жоғарылатады.

2. Халықаралық стандарттардың толық енгізілмеуі. ISO және басқа халықаралық стандарттардың шектеулі қолданылуы қызмет сапасын халықаралық деңгейде растауға кедергі келтіреді.

3. Ішкі бақылау және аудит жүйесінің әлсіздігі. Стандарттау талаптарының орындалуын жүйелі бақылау жеткіліксіз жүзеге асырылады.

4. Персоналдың біліктілігін арттыру жүйесінің жеткіліксіз дамуы. Қызметкерлердің стандарттау саласындағы заманауи талаптар бойынша тұрақты оқытылмауы сапаға әсер етеді.

5. Тиімділікті бағалау көрсеткіштерінің болмауы. Стандарттау қызметінің нәтижелілігін өлшейтін нақты көрсеткіштер жүйесі қалыптаспаған.

Жүргізілген SWOT-талдау «ZHAMBYL STANDART» ЖШС стандарттау жүйесінің белгілі бір әлеуетке ие екенін көрсетті, алайда анықталған қиындықтар жүйелі түрде шешуді талап етеді. Осы қиындықтар стандарттау жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттарын айқындауға негіз болады.

Халықаралық стандарттарды енгізудің қажеттілігі

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС қызметі стандарттау, сертификаттау және метрология саласымен тікелей байланысты болғандықтан, оның қызметінің сапасы мен сенімділігі халықаралық талаптарға сәйкестік деңгейімен айқындалады. Халықаралық стандарттарды енгізу:

- стандарттау қызметінің сапасын арттыруға;
- сертификаттау және сынақ нәтижелерінің халықаралық деңгейде танылуына;

- стандарттау үрдістерінің ашықтығы мен сенімділігін қамтамасыз етуге;
- тұтынушылар мен серіктестердің сенімін күшейтуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар халықаралық стандарттарды қолдану стандарттау қызметіндегі тәуекелдерді төмендетіп, қызмет көрсету үдерістерін біріздендіруге жағдай жасайды.

Енгізуге ұсынылатын негізгі халықаралық стандарттар

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС қызметінің ерекшеліктерін ескере отырып, төмендегі халықаралық стандарттарды кезең-кезеңімен енгізу ұсынылады:

- **ISO 9001** – стандарттау және сертификаттау қызметінің сапа менеджменті жүйесін жетілдіру;
- **ISO/IEC 17025** – сынақ және өлшеу зертханаларының құзыреттілігін қамтамасыз ету;
- **ISO 14001** – экологиялық менеджмент жүйесін жетілдіру;
- **ISO 45001** – еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау талаптарын күшейту;
- **ISO/IEC 17020** – инспекциялау органдарының қызметін реттеу [1,2].

Бұл стандарттарды енгізу «ZHAMBYL STANDART» ЖШС қызметін халықаралық талаптарға сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Халықаралық стандарттарды ұлттық стандарттау жүйесімен интеграциялау

Халықаралық стандарттарды енгізу оларды ұлттық стандарттау жүйесімен үйлестіруді талап етеді. Бұл үдеріс келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

- халықаралық стандарттарды ҚР ұлттық стандарттары (ҚР СТ) негізінде үйлестіру;
- техникалық регламенттермен сәйкестігін қамтамасыз ету;
- стандарттау құжаттарын бейімдеу және аудару;
- қызметкерлерді халықаралық талаптар бойынша оқыту.

Интеграциялау нәтижесінде стандарттау жүйесінде қайшылықтар азайып, талаптардың бірізді орындалуы қамтамасыз етіледі.

Енгізу кезеңдері және басқару тетіктері

Халықаралық стандарттарды енгізу үдерісі жүйелі және кезең-кезеңімен жүргізілуі қажет:

1. қолданыстағы стандарттау жүйесіне диагностика жүргізу;
2. енгізілетін халықаралық стандарттарды таңдау және басымдықтарды анықтау;
3. стандарттарды бейімдеу және құжаттаманы әзірлеу;
4. персоналды оқыту және ішкі аудит жүргізу;
5. стандарттардың талаптарын тәжірибеде қолдану;
6. сертификаттау және мониторинг жүргізу [3,4].

Бұл кезеңдер стандарттарды формальды емес, нақты тәжірибеде тиімді енгізуге мүмкіндік береді.

Халықаралық стандарттарды енгізудің күтілетін нәтижелері

Халықаралық стандарттарды енгізу және интеграциялау нәтижесінде:

- стандарттау қызметінің сапасы мен сенімділігі артады;
- сертификаттау және сынақ нәтижелерінің халықаралық мойындалуы қамтамасыз етіледі;
- стандарттау үрдістерінің ашықтығы мен басқарылуы күшейеді;
- қызметкерлердің кәсіби деңгейі жоғарылайды;
- мекеменің беделі мен бәсекеге қабілеттілігі артады [5].

Осылайша халықаралық стандарттарды енгізу және оларды ұлттық стандарттау жүйесімен интеграциялау «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-де стандарттау жүйесін жетілдірудің стратегиялық маңызы бар бағыты болып табылады. Бұл бағыт стандарттау үрдістерін цифрландыру, ұйымдық құрылымды жетілдіру және тиімділікті бағалау жүйесін енгізу шараларымен тығыз байланыста іске асырылған жағдайда ең жоғары нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Стандарттау үрдістерін цифрландыру.

Қазіргі кезеңде стандарттау жүйесін жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі стандарттау үрдістерін цифрландыру болып табылады. Цифрландыру стандарттау саласындағы басқару тиімділігін арттыруға, құжат айналымын оңтайландыруға және адами фактордың әсерін төмендетуге мүмкіндік береді. «ZHAMBYL STANDART» ЖШС қызметіне жүргізілген талдау стандарттау үрдістерінің басым бөлігінің дәстүрлі, қағаз негізіндегі тәсілдер арқылы жүзеге асырылатынын көрсетті, бұл уақыт пен еңбек шығындарының артуына әкеледі.

Стандарттау үрдістерін цифрландыру стандарттау саласындағы ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау және тарату үдерістерін электрондық форматқа көшіруді көздейді. Бұл өз кезегінде стандарттау қызметінің ашықтығын арттырып, стандарттардың өзектілігін бақылауды жеңілдетеді және басқарушылық шешімдерді қабылдау сапасын жоғарылатады.

Стандарттау үрдістерін цифрландырудың негізгі бағыттары

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС-де стандарттау үрдістерін цифрландыру келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

- стандарттау саласындағы нормативтік және ішкі құжаттарды электрондық форматқа көшіру;
- стандарттар базасын орталықтандырылған электрондық жүйеде қалыптастыру;
- стандарттардың өзектілігін бақылау және жаңарту үрдістерін автоматтандыру;
- стандарттау қызметінің нәтижелерін электрондық есепке алу және талдау;
- ішкі аудит пен бақылау үрдістерін цифрлық құралдар арқылы жүргізу.

Аталған бағыттар стандарттау жүйесінің тиімділігін арттыруға және басқару үрдістерін оңтайландыруға бағытталған.

Цифрландыруды енгізудің ұйымдастырушылық аспектілері

Стандарттау үрдістерін цифрландыруды енгізу кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы тиіс. Бірінші кезеңде мекемеде қолданылатын стандарттау құжаттарының тізбесі қалыптастырылып, оларды электрондық форматқа көшіру жүргізіледі. Екінші кезеңде стандарттау саласындағы ақпаратты сақтау және өңдеу үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету енгізіледі. Үшінші кезеңде персоналды цифрлық жүйемен жұмыс істеуге оқыту және ішкі регламенттерді жаңарту жүзеге асырылады.

Цифрландыруды табысты іске асыру үшін мекеме басшылығы тарапынан басқарушылық қолдау мен жауапты тұлғаларды нақты айқындау қажет. Сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі де маңызды орын алады [6].

Стандарттау үрдістерін цифрландырудың артықшылықтары

Стандарттау үрдістерін цифрландыру «ZHAMBYL STANDART» ЖШС үшін бірқатар артықшылықтарды қамтамасыз етеді:

- стандарттау құжаттарымен жұмыс істеу уақытының қысқаруы;
- құжаттардың жоғалу немесе ескіру қаупінің төмендеуі;
- стандарттардың өзектілігін тұрақты бақылау мүмкіндігі;
- ішкі аудит нәтижелерінің нақтылығы мен жеделдігінің артуы;
- басқарушылық шешімдер қабылдаудағы ақпараттың сапасының жақсаруы.

Сонымен қатар цифрландыру стандарттау қызметінің ашықтығын арттырып, мекеменің беделін күшейтуге ықпал етеді [7].

Цифрландырудың экономикалық және басқарушылық тиімділігі

Стандарттау үрдістерін цифрландыру еңбек шығындарын азайтып, әкімшілік шығындарды қысқартуға мүмкіндік береді. Электрондық құжат айналымын енгізу қағаз шығындарын азайтып, стандарттау қызметінің жалпы тиімділігін арттырады.

Осылайша стандарттау үрдістерін цифрландыру «ZHAMBYL STANDART» ЖШС стандарттау жүйесін жетілдірудің стратегиялық маңызды бағыты болып табылады және мекеменің ұзақ мерзімді даму мақсаттарына сәйкес келеді.

Стандарттау қызметін ұйымдастыру құрылымын жетілдіру

Мекемедегі стандарттау жүйесінің тиімділігі көп жағдайда стандарттау қызметінің ұйымдастыру құрылымына тәуелді. «ZHAMBYL STANDART» ЖШС қызметіне жүргізілген талдау стандарттау саласындағы функциялардың бірқатар бөлімшелер арасында бөлінгенін, алайда олардың өзара әрекеттесу тетіктерінің жеткілікті деңгейде регламенттелмегенін көрсетті. Бұл стандарттау үрдістерінің қайталануына, ақпарат алмасудың баяулауына және басқарушылық шешімдердің қабылдану уақытының ұзаруына алып келеді.

Осыған байланысты стандарттау қызметін ұйымдастыру құрылымын жетілдіру мекемедегі стандарттау жүйесін дамытудағы басым бағыттардың бірі болып табылады.

Ұйымдастыру құрылымын жетілдірудің негізгі бағыттары

Стандарттау қызметінің ұйымдастыру құрылымын жетілдіру келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

1. **Стандарттау қызметінің орталықтандырылған құрылымын қалыптастыру.** Мекеме құрылымында стандарттау қызметін үйлестіретін дербес құрылымдық бөлімше немесе жауапты тұлға (стандарттау менеджері) бекітілуі қажет. Бұл стандарттау үрдістерінің бірізділігін қамтамасыз етіп, басқару тиімділігін арттырады.
2. **Функциялар мен жауапкершіліктерді нақты бөлу.** Стандарттау қызметіне қатысатын барлық бөлімшелер үшін міндеттер, өкілеттіктер және жауапкершіліктер ішкі нормативтік құжаттарда нақты айқындалуы тиіс. Бұл стандарттау үрдістерінің қайталануын болдырмауға мүмкіндік береді.
3. **Ішкі регламенттер мен стандарттарды жетілдіру.** Стандарттау қызметін ұйымдастыруға қатысты ішкі регламенттерді (лауазымдық нұсқаулықтар, үрдістік карталар, ережелер) жаңарту қажет. Бұл стандарттау қызметін жүйелі басқаруға жағдай жасайды.
4. **Цифрландырумен интеграцияланған құрылымды енгізу.** Ұйымдастыру құрылымы стандарттау үрдістерін цифрландырумен тығыз байланыста құрылуы тиіс. Әрбір құрылымдық бөлімшенің ақпараттық жүйелермен жұмыс істеу тәртібі және деректерге қол жеткізу деңгейі анықталуы қажет.
5. **Кадрлық әлеуетті дамыту.** Стандарттау қызметіне жауапты қызметкерлердің біліктілігін арттыру және олардың халықаралық стандарттармен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіру ұйымдастыру құрылымын жетілдірудің маңызды элементі болып табылады.

Ұйымдастыру құрылымын жетілдірудің күтілетін нәтижелері

Ұсынылған ұйымдастыру құрылымын жетілдіру шараларын іске асыру нәтижесінде «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-де келесі нәтижелерге қол жеткізу күтіледі:

- стандарттау қызметінің басқарылу деңгейінің артуы;
- стандарттау үрдістерінің үйлесімділігі мен ашықтығының қамтамасыз етілуі;
- басқарушылық шешімдер қабылдау уақытының қысқаруы;
- стандарттардың өзектілігін бақылау тиімділігінің артуы;
- стандарттау жүйесінің жалпы нәтижелілігінің жоғарылауы.

Осылайша стандарттау қызметін ұйымдастыру құрылымын жетілдіру «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-де стандарттау жүйесін дамытуға бағытталған кешенді шаралардың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және стандарттау үрдістерін цифрландырумен әрі халықаралық стандарттарды енгізумен өзара тығыз байланыста жүзеге асырылуы тиіс.

Қорытынды. Зерттеу нысаны ретінде алынған «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-нің стандарттау жүйесіне кешенді талдау жүргізілді. Талдау барысында мекеменің жалпы сипаттамасы, стандарттау қызметінің ұйымдастырылуы, ішкі құрылымы мен жауапкершілік бөлінісі қарастырылды. Сонымен қатар стандарттау жүйесінің қазіргі жай-күйі негізгі көрсеткіштер мен SWOT-талдау негізінде бағаланды.

Жүргізілген талдау нәтижелері мекеменің стандарттау саласында белгілі бір тәжірибеге, тұрақты тұтынушылық базаға және ұлттық стандарттау талаптарын орындауға

жеткілікті әлеуетке ие екенін көрсетті. Алайда стандарттау жүйесінің тиімділігін шектейтін бірқатар қиындықтар анықталды. Атап айтқанда, стандарттау үрдістерінің жеткіліксіз цифрландырылуы, халықаралық стандарттардың толық енгізілмеуі.

SWOT-талдау нәтижелері мекеме үшін стандарттау жүйесін жетілдірудің нақты мүмкіндіктері бар екенін, бірақ бәсекелестік ортаның күшеюі мен нормативтік талаптардың өзгеруі сияқты қауіптердің де орын алатынын көрсетті. Осыған байланысты стандарттау жүйесін жетілдіру жүйелі және мақсатты түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Анықталған қиындықтар мен мүмкіндіктер стандарттау жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттарын айқындауға негіз болды.

Қазіргі жаһандану жағдайында халықаралық стандарттарды енгізу стандарттау жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Халықаралық стандарттар өнімдер мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бірыңғай талаптарын белгілеп қана қоймай, кәсіпорындардың халықаралық нарыққа шығуына және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда «ZHAMBYL STANDART» ЖШС қызметінде халықаралық стандарттарды енгізу және оларды қолданыстағы ұлттық стандарттау жүйесімен интеграциялау өзекті міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Статья «СМК как средство повышения конкурентоспособности компании». 11.03.2008г. С сайта https://www.jetinfo.ru/

2. Яковлева Е. В. «Взаимосвязь стандартов ГОСТ ISO 9001-2011 и ГОСТ ИСО/МЭК 17025-2009»

3. Статья Amy Wright на сайте https://www.imsm.com/gb/ 31 мая 2022

4. Proskurnina N. V., Bilousko V. I. The Trends of Quality Management to Improve the Competitiveness of an Enterprise in the International Market. 2023

5. Статья «Всеобщее управление качеством (TQM)», 20.11.2023, https://projecto.pro/

6. Статья «Оценка качества и конкурентоспособности продукции - обязательное условие успешной работы предприятия» 01.10.2019.

7. Крылова Г.Д. Основы стандартизации, сертификации, метрологии: Учебник для вузов. -2-е изд., перераб. И доп. – М.: ЮНИТИ, ДАНА, 2001.- 711с.

ӘОЖ 658.6

САПА МЕНЕДЖМЕНТІ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті[1]
Қазақ ұлттық су шаруашылығы және ирригация университеті[2]
СС-22-1 тобының студенті Кенжетай Қ.К.[1]
магистр Маралбай М.С.[1] https://orcid.org/0009-0009-7796-4557/
сеньор-лектор Маликтайұлы М[2]./ https://orcid.org/0000-0002-5552-1853

Түйіндеме: Жұмыста сапа менеджменті жүйесінің мәні мен маңызы, сондай-ақ сапа менеджменті жүйесін жетілдіру әдістері ұсынылған және сипатталған, СМЖ принциптері қарастырылған. Сондай-ақ, кәсіпорынның сапа менеджменті жүйесін жетілдіру үшін қолданылатын құралдар және интеграцияланған жүйенің аддитивті моделі қарастырылады.

Кілттік сөздер. Сапа циклы. Үрдіс. Сапа. Стандарт. Сапа менеджменті жүйесі.

Аннотация. В работе включает сущность и значение системы менеджмента качества, а также предложены и описаны способы совершенствования системы менеджмента качества, рассмотрены принципы СМК. А также рассмотрены инструменты, используемые для совершенствования системы менеджмента качества предприятия, и аддитивная модель интегрированной системы.

Ключевые слова. Цикл качества. Тенденция. Качество. Стандарт. Система менеджмента качества.

Annotation: The paper includes the essence and significance of the quality management system, as well as suggests and describes ways to improve the quality management system, and discusses the principles of the QMS. The tools used to improve the quality management system of the enterprise and the additive model of the integrated system are also considered.

Keywords. The quality cycle. The trend. Quality. Standard. Quality Management System

Сапа менеджменті жүйесінің мәнін ашу үшін негізгі ұғымдарды анықтау керек.

Ашылуы керек бірінші ұғым – жүйе. МЕМСТ Р ИСО 9000-2015 жүйе бойынша "Өзара байланысты және өзара әрекеттесетін элементтердің жиынтығын" анықтайды [1]. Элементтер деп, егер кеңейтілген түрде қарастырылса, келесі түсінік қалыптасады: ұйымдастыру, құжатталған ақпарат, үрдістер мен ресурстар. Э. Деминг келесі анықтаманы береді: "Жүйе – бұл бір мақсатқа жету үшін бірге жұмыс істейтін өзара тәуелді компоненттер желісі" [2].

Келесі ұғым "Менеджмент жүйесі". МЕМСТ Р ИСО 9000-2015 менеджмент жүйесі – "осы мақсаттарға жету үшін саясаттарды, мақсаттар мен үрдістер әзірлеу үшін ұйымның өзара байланысты немесе өзара әрекеттесетін элементтерінің жиынтығы" ұғымына анықтама береді. МЕМСТ Р ИСО 9000-2015 сапаны "Нысанның тән сипаттамаларының жиынтығының талаптарға сәйкестік дәрежесі" ретінде анықтайды [2].

Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, МЕМСТ Р ИСО 9001-2015 стандартында "Сапа менеджменті жүйесі" ұғымы бар, оны "Сапаға қатысты менеджмент жүйесінің бөлігі" деп түсіну керек [1].

СМЖ "Менеджменттің үрдіс моделі негізінде құрылған және ұйымның өнімінің немесе қызметінің сапасын басқаруға бағытталған бизнес-үрдістер жүйесі" ретінде айқындалған [7.] Сапа менеджменті жүйесінің қалыптасуының алғышарттарының көптеген факторлары болды. Сапа менеджменті жүйесін дамытуға түрткі болған сыртқы және ішкі алғышарттарды қарастыру керек. Бұл алғышарттар 1-суретте көрсетілген [3].

Сурет 1- СМЖ әзірлеу мен енгізудің алғышарттары

Менеджмент жүйесін әзірлеу мен енгізудің мақсаты жетістікке жету. Бұл жетістікке қанағаттану арқылы қол жеткізіледі сыртқы және ішкі тұтынушылардың талаптарын ескере отырып [4].

Сапа менеджменті жүйесі төмендегілерді тапсырмаларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді:

- өндірілетін өнімнің немесе қызметтің сапасын жақсарту.
- сапа шығындарын азайту.
- тұтынушылардың өндірілетін өнім сапасына деген сенімін арттыру [5]. Сапа менеджменті жүйесін енгізу арқылы кәсіпорын жұмыс тиімділігін арттыра отырып, қызмет нәтижелерін жақсартатынын атап өткен жөн. Сапа менеджменті жүйесі өнімнің бүкіл өмірлік циклін қамтуы керек. Өмірлік циклдің негізгі фазалары сапа циклі арқылы 2-суретте көрсетілген [1].

Горленко О.А. өз еңбектерінде: "Сапа циклі – қажеттіліктерді анықтаудан бастап олардың қанағаттануын бағалауға дейінгі әртүрлі кезеңдердегі өнім немесе қызмет сапасына әсер ететін өзара байланысты қызмет түрлерінің схемалық моделі" [6]. ИСО халықаралық стандарттарына сәйкес сапа циклі "Өнімнің өмірлік циклі, оның ішінде келесі негізгі кезеңдер құрайды: маркетинг; техникалық талаптарды жобалау және әзірлеу, өнімді әзірлеу; материалдық-техникалық жабдықтау; өндірісті дайындау және технология мен өндірістік процестерді әзірлеу" деп түсіну керек; өндіріс; Бақылау, сынау және зерттеу; буып-түю және сақтау; өнімді өткізу және тарату; монтаждау; пайдалану; техникалық көмек және қызмет көрсету; кәдеге жарату " [1].

Сурет 2 - Өмірлік циклдің негізгі фазалары

Сапа циклі өнім өндірушінің тұтынушылармен байланысын бақылауға мүмкіндік береді, бұл өнімнің сапасын басқаруға байланысты мәселелерді уақтылы шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сапа менеджменті жүйесі тиімді әзірленіп, енгізілуі үшін негізгі принциптерді ұстану қажет. Әрбір қағида МЕМСТ Р ИСО 9001-2015 стандартының тармақтарында көрініс табады. Әрбір принцип стандарт талаптарының бірнеше блоктарында ашылуы мүмкін. Бұл принциптер 3-суретте көрсетілген. Сапа менеджменті жүйесінің жұмысы кәсіпорын басшылары мен қызметкерлерінің сапа менеджменті жүйесінің (бұдан әрі СМЖ) принциптерін қаншалықты түсінетініне байланысты [2].

Сурет 3 – СМЖ принциптері

Егер кәсіпорын басшылары мен қызметкерлері 3-суретте көрсетілген принциптерді түсінсе, енгізілген сапа менеджменті жүйесі тиімді жұмыс істейді [1,2]. Сапа менеджменті жүйесі негізгі элементтерді қамтиды, олардың ішінде: ұйымдастыру, құжатталған ақпарат, үрдістер мен ресурстар. Құжатталған ақпарат. МЕМСТ Р ИСО 9000-2015 құжатталған ақпаратты келесідей анықтайды: "Ұйым басқаруы және қолдауы керек ақпарат және оны қамтитын медиа. Құжатталған ақпарат кез - келген форматта және кез-келген ортада болуы мүмкін және кез-келген көзден алынуы мүмкін. Құжатталған ақпарат: тиісті үрдістерді қоса алғанда, менеджмент жүйесіне; ұйымның жұмыс істеуі үшін құрылған ақпаратқа (құжаттама); қол жеткізілген нәтижелер (жазбалар) туралы куәліктерге қатысты болуы мүмкін" [1].

МЕМСТ Р ИСО 9000-2015 стандарты ұйым ұғымына келесі түсінік береді – "Белгілі бір қатынастармен байланысты, жауапкершілігі, өкілеттігі бар және өз мақсаттарына жету үшін өз функцияларын орындайтын адам немесе адамдар тобы" [2]. Келесі элемент – үрдістер. МЕМСТ Р ИСО 9000-2015 процесс ұғымына келесі анықтама береді - "Жоспарланған нәтижеге қол жеткізу үшін кірістерді пайдаланатын өзара байланысты және өзара әрекеттесетін қызмет түрлерінің жиынтығы" [2]. Кірістер деп түсіну керек – ақпарат, функция, операция, құжаттама, ресурстар және т. б.

Үрдістік тәсіл кәсіпорындарға мүмкіндік береді:

- талаптарды түсіну және үнемі орындау;
- үрдістерді олардың құндылығын қосу тұрғысынан қарастыру; процестердің тиімді жұмысына қол жеткізу;
- деректер мен ақпаратты бағалау негізінде үрдістерді жақсарту " [1].

Ұйым сапа менеджменті жүйесіне қажетті үрдістерді және оларды ұйым шеңберінде қолдануды, сондай-ақ:

- осы үрдістердің қажетті кірістері мен күтілетін шығыстарын анықтау;
- осы үрдістердің реттілігі мен өзара әрекеттесуін анықтау;

- осы үрдістердің нәтижелі жұмыс істеуін қамтамасыз ету және оларды басқару үшін қажетті критерийлер мен әдістерді (мониторингті, өлшемдерді және қызмет нәтижелерінің тиісті көрсеткіштерін қоса алғанда) анықтау және қолдану;

- осы үрдістерге қажетті ресурстарды анықтау және олардың қол жетімділігін қамтамасыз ету;

- осы үрдістерге қатысты міндеттерді, жауапкершілікті және өкілеттіктерді бөлу;

- 6.1-кіші бөлімнің талаптарына сәйкес тәуекелдер мен мүмкіндіктерді ескеру;

- осы үрдістерді бағалау және үрдістердің жоспарланған нәтижелерге қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін қажетті кез келген өзгерістерді енгізу;

- сапа менеджменті жүйесі мен үрдістерін жетілдіру [1]. Ресурстар сапа менеджменті жүйесінің тағы бір элементі болып табылады. Кәсіпорынның тиімді жұмыс істеуі үшін ресурстарды басқару қажет.

Сапа менеджменті жүйесін жетілдіру жолдары

Сапа менеджменті жүйесін жетілдіру кәсіпорынның стратегиясы мен мақсаттарына байланысты әр түрлі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы мүмкін, сонымен қатар бұл кәсіпорынның қандай өнімдер немесе қызметтер өндіретініне немесе ұсынатынына байланысты. Сапа менеджменті жүйесін жетілдіруге мүмкіндік беретін негізгі бағыттар қарастыру керек:

- СМЖ интеграциясы;
- салалық стандарттарды енгізу;
- үздік басқару тәжірибелерін қолдану;
- МЕМСТ Р ИСО 9001-2015 талаптары негізінде жетілдіру;
- сапаны басқару құралдарын қолдану және т.б. [2].

Интеграцияланған жүйелерді құру келесі нұсқалар бойынша жүзеге асырылады. Қосымша модельдер құру. Бұл сапа менеджментінің қолданыстағы жүйесінде басқа жүйелер дәйекті түрде әзірленіп, енгізілген кезде, мысалы, экологиялық менеджмент жүйесі және т. б. 4-суретте осы модель визуалды түрде ұсынылған [6].

Сурет 4 - Интеграцияланған жүйенің аддитивті моделі

Толық интеграцияланған модель құру. Мұндай модель барлық жүйелердің кешені болып табылады. 5-суретте жүйенің бұл моделі басылған. Іс жүзінде мұндай модель сирек кездеседі, өйткені барлық жүйелердің талаптарын орындау қиын, жұмыс көлемі орасан зор [1].

Сурет 5 -Барлық жүйені интеграциялау

Сонымен қатар, сапаны басқару теориясы мен практикасында кәсіпорынның сапа менеджменті жүйесін дамытуға және жетілдіруге мүмкіндік беретін бірқатар құралдар, әдістер мен тәсілдер бар. Бұл әдістер немесе құралдар 1-кестеде келтірілген [3].

Кесте 1 - Кәсіпорынның сапа менеджменті жүйесін жетілдіру үшін қолданылатын құралдар

Құралдың атауы	Қысқаша сипаттамасы
TPM-жабдыққа әмбебап қызмет көрсету	Бұл тұжырымдаманың мәні кәсіпорынның жабдықтарын барынша тиімді пайдалану болып табылады. Кәсіпорынның жабдықтары әрдайым қажетті операцияларды орындауға дайын болуы керек.
JIT – «нақты уақыт»	Қажетті материалды қажетті жерге, қажетті мөлшерде, қажетті уақытта өндіру және жеткізу. Бұл әдіс тоқтап қалуды қысқартады және өндіріс үрдісінің циклін қысқартады.
Бенчмаркинг	Үрдістерді, өнімдер мен қызметтерді нарықтағы көшбасшылар мойындаған ұқсас әдістермен салыстыру әдісі. Бұл әдіс жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді.
Алты сигм	Техника үрдістер мен өндірістегі ақауларды жоюға мүмкіндік береді. Бұл әдістеме сапаны басқарудың басқа әдістері мен статистикалық әдістерді қамтиды.
TPS - үнемді өндіріс	Бұл тұжырымдаманың мәні шығындардың барлық түрлерін жою болып табылады (мысалы, некеден, артық қорлардан, артық өндіруден және т.б.).
BSC-теңдестірілген көрсеткіштер жүйесі	Әдістің мәні - кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарын нақты іс-шараларға аудару және оларды негізгі көрсеткіштердің көмегімен бағалау.
"Бизнесті жетілдірудің 20 кілті" бағдарламасы	Бұл құрал кәсіпорынның тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл бағдарламаның мақсаты қосымша құндылық әкелмейтін қызмет түрлерін анықтау болып табылады.
SMED - жылдам түзету	Бұл әдістің мәні басқа бөлікті өндіруді жүзеге асыру үшін жабдықты мүмкіндігінше қысқа мерзімде қайта құру болып табылады. Бұл әдіс өндірістік емес шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.
Бес «S»	Бұл әдіс өндірістік ортаны реттеуге мүмкіндік береді және тек қана емес. Осы құралды қолдана отырып, компания

	бірқатар жағымды әсерлерге ие болады, атап айтқанда: тәртіп, тазалық, тәртіп және т. б.
Өзін-өзі бағалау	Кәсіпорынның өзі өз қызметін талдайды, жақсарту жолдарын, қиындықтарды және т. б. іздейді.
Канбан	Бұл әдіс жұмысшыларға өндіріске кірісуге болатындығы туралы хабарлауға мүмкіндік береді.

Сапа менеджменті жүйесін жетілдіруге мүмкіндік беретін көптеген құралдар бар. Әрбір кәсіпорын ұсынылған құралдардың немесе әдістердің қайсысы мақсатқа жету үшін қолайлы екенін өзі анықтайды. Сапа менеджменті жүйесін дамытуға, жақсартуға тағы не мүмкіндік береді? Бұл МЕМСТ Р ИСО 9004-2019 "Ұйымның тұрақты табысына қол жеткізу жөніндегі Нұсқаулық" талаптарын енгізу. Бұл стандарт табысқа жету бойынша ұсыныстарды қамтиды. "Тереңірек" стандарты сапа менеджменті жүйесін қарастырады, онда кәсіпорын қызметінің көрсеткіштерін үздіксіз жақсарту үшін ұсыныс берілген. МЕМСТ Р ИСО 9001-2015-пен салыстырғанда, ол талаптарды қамтиды, оның ішінде МЕМСТ Р ИСО 9004-2019 сапа менеджменті жүйесін дамытуды және жетілдіруді жоспарлап отырған кәсіпорындар үшін әдістемелік нұсқауларды қамтиды.

Сонымен қатар, сапа менеджменті жүйесі саласындағы қызметті жақсарту және жетілдіру үшін жетілдіру процесін Деминг циклі арқылы қарастыру қажет. Бұл цикл 4 компонентті қамтиды: жоспарлау, жасау, тексеру және әрекет ету [1]. 6-суретте цикл сызбасы көрсетілген, ол қалай жүруі керек.

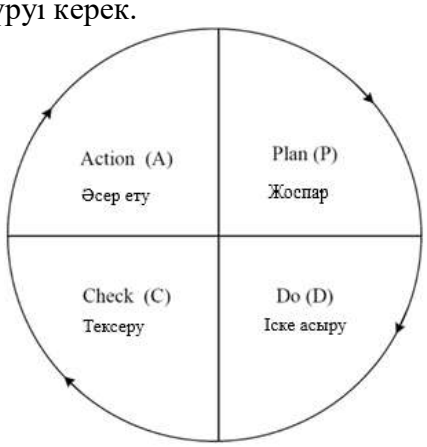

Сурет 6 – Деминг Циклы

Берілген циклдің барлық элементтері қарастырылады.

Жоспарлау кезеңі (Жоспар):

- мақсатты анықтау;
- мәселенің ағымдағы жай-күйін анықтау және мақсатқа жетуге мүмкіндік бермейтін себептерді анықтау;
- мәселені шешу үшін нені өзгерту керектігін анықтау керек;
- өзгерістер жоспарын жасау. Іске асыру кезеңі (Do) жоспарды орындау үшін жағдайлар жасалады.

Кезең-тексеру (тексеру). Бұл кезеңде нәтижелерді тексеру жүзеге асырылады. Бұл кезеңнің әрекеттері келесідей:

- талдаулар;
- болған нәрсені салыстыру;
- жоспарды іске асыруға кірісу, егер екі кезеңнің барлық нәтижелері қолайлы болса, егер жоқ болса, онда бірінші кезеңге оралу керек. Кезең - әсер ету (Act). Осы кезеңде барлық өзгерістер енгізілуде. Барлық сәйкессіздіктер жойылады. Барлық әзірлемелер реттеледі [4].

Қорытынды. Осылайша, сапа менеджменті жүйесін дамыту және жетілдіру үшін кәсіпорындар жақсартудың ұсынылған әдістерінің бірін таңдайды. Сапа менеджменті жүйесін жетілдіру үшін сапа менеджменті құралдарын пайдалану әдісі қолданылатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арбатов И.А. Инструменты менеджмента и качества/ И.А. Арбатов. - СПб.: ГУАП, 2020. 238 с.

2. Баканов М.И. Экономика и его показатели: учебник. М.: Финансы и статистика, 2021. 320 с.

3. Бернстайн, Л. А. Анализ финансовой деятельности предприятия. М.: Финансы и статистика, 2019. 326 с.

4. Вдовин С.М. Планирование и реализация аудита: учеб. пособ. для вузов. – М.: Наука, 2018. 312 с.

5. Войтоловский В.В. Факторы окружающей средв/В.В. Войтоолвский. – М.: Высшее образование, 2020. 678 с

6. Герасимов, Б.Н. Управление качеством: Учебное пособие/Б.Н. Герасимов, Ю.В. Чуриков. -М.: Вузовский учебник, 2020. -64 с

ӘОЖ 005.6

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС-ДЕГІ САПАНЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
СС-22-1 тобының студенті Ибрагим М.Р., т.ғ.к., доц. Маликтаева П.М.
https://orcid.org/0000-0002-1251-811X

Түйіндеме. Көрсетілетін қызмет сапасы бәсекеге қабілеттіліктің негізгі факторларының бірі болып табылады. Жоғары сапалы қызметтерді ұсына алатын мекемелер, әдетте, нарықта артықшылыққа ие және басқа ойыншылармен жақсы бәсекелесе алады. Сапаны басқару өндіріс үрдістеріне де әсер етеді. Сапаны бақылау әдістері мен стандарттарын қолдану ақаулардың алдын алуға, өндіріс тиімділігін жақсартуға және шығындарды азайтуға көмектеседі. Көрсетілетін қызмет сапасы брендтің беделіне тікелей байланысты. Тұтынушылардың өніммен оң тәжірибесі брендтің нығаюына және жаңа тұтынушылардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Сапа стандарттарын сақтау және сертификаттаудан өту қазіргі заманғы бизнестің маңызды элементтері болып табылады. Көптеген салаларда көрсетілетін қызмет сапасына қойылатын міндетті талаптар бар.

Кілттік сөздер. Бәскеге қабілеттілік. Сапа. Әдіс. Стандарт. Қызмет көрсету.

Аннотация. Качество оказываемых услуг является одним из основных факторов конкурентоспособности. Учреждения, которые могут предоставлять высококачественные услуги, обычно имеют преимущество на рынке и могут хорошо конкурировать с другими игроками. Управление качеством также влияет на производственные процессы. Использование методов и стандартов контроля качества может помочь предотвратить дефекты, повысить эффективность производства и снизить затраты. Качество предоставляемых услуг напрямую зависит от репутации бренда. Положительный опыт потребителей с продуктом может привести к укреплению бренда и появлению новых клиентов. Соблюдение стандартов качества и прохождение сертификации являются важными элементами современного бизнеса. Во многих отраслях существуют обязательные требования к качеству предоставляемых услуг.

Ключевые слова. Способность к Пари. Качество. Метод. Стандарт. Услуга.

Annotation: The quality of the services provided is one of the main factors of competitiveness. Institutions that can provide high-quality services usually have an advantage in the market and can compete well with other players. Quality management also affects production processes. The use of quality control methods and standards can help prevent defects, increase production efficiency, and reduce costs. The quality of the services provided directly depends on the brand's reputation. A positive consumer experience with a product can lead to a stronger brand and new customers. Compliance with quality standards and certification are important elements of modern business. In many industries, there are mandatory requirements for the quality of services provided.

Keywords. Ability to bet. Quality. Method. Standard. Service.

Ұйымның өзі халықаралық және ұлттық стандарттарға (ИСО 9001) сәйкес жұмыс істейді. Сапаны басқарудың негізгі элементтері:

Үрдістік тәсіл: Әрбір қызмет түрі (сынақ жүргізу, құжаттандыру) нақты регламенттелген.

Тұтынушыға бағдарлану: Мекеменің басты мақсаты - тұтынушының талаптарын орындап, оның күткенінен де жоғары нәтиже беру.

Метрологиялық қамтамасыз ету: Өлшеу құралдарының дәлдігі мен жабдықтардың заманауи болуы сапаны басқарудың техникалық негізі болып табылады.

Кесте 1 - Бәсекеге қабілеттілікті талдау (SWOT-талдау)

Күшті жақтары (Strengths)	**Әлсіз жақтары (Weaknesses)**
Аккредиттеу саласы: ISO 9001, ISO/IEC 17025 халықаралық стандарттарына сәйкес келетін кең ауқымды аккредиттеу аясы.	Технологиялық тәуелділік: Зертханалық жабдықтар мен реагенттердің импорттық құрамдас бөліктеріне тәуелділігі.
Цифрландыру деңгейі: 2026 жылға қарай толық енгізілген LIMS (зертханалық ақпаратты басқару жүйесі) және QR-код арқылы валидациялау жүйесі.	Шығындар құрылымы: Біліктілігі жоғары сарапшыларды ұстап тұру және жабдықтарды жаңартуға кететін жоғары ағымдағы шығындар.
Репутация: Жамбыл облысындағы ірі өндірістік кәсіпорындармен көпжылдық сенімді серіктестік (Мысалы: «Қазфосфат» ЖШС).	Маркетинг: Өңірден тыс нарықтарда (басқа облыстарда) брендтің танымалдылығының шектеулі болуы.
Мүмкіндіктер (Opportunities)	**Қауіптер (Threats)**
Экспорттық әлеует: Отандық өнімдердің экспортқа шығуына байланысты халықаралық сертификаттауға (CE, Halal, Organic) сұраныстың артуы.	Бәсекелестіктің күшеюі: Нарыққа икемді баға саясатын ұстанатын жаңа жекеменшік сынақ орталықтарының келуі.
Мемлекеттік бағдарламалар: 2026 жылға дейін Жамбыл облысында іске асырылатын 60-тан астам инвестициялық жобаларға метрологиялық қолдау көрсету.	Заңнамалық өзгерістер: ЕАЭО техрегламенттері мен аккредиттеу талаптарының жиі өзгеруіне бейімделу қажеттілігі.

Инновациялар: Жасыл энергия (күн, жел станциялары) жабдықтарын калибрлеу бойынша жаңа қызмет түрлерін ашу.	Кадрлардың кетуі: Тәжірибелі сарапшы-аудиторлардың ірі халықаралық консалтингтік компанияларға ауысу қаупі.

Бәсекелестік артықшылықтары (2026 ж.)

Техникалық құзыреттілік: Мекеме басшылығы сапа менеджментінің халықаралық стандарттарын қатаң сақтауға бағытталған стратегияны ұстанады.

- Географиялық орналасу: Тараз қаласындағы стратегиялық орны Оңтүстік Қазақстан мен Қырғызстан нарықтарына қызмет көрсетуге қолайлы.

- Мемлекеттік сатып алудағы белсенділік: Мекеме мемлекеттік сатып алулар мен тендерлердің сенімді қатысушысы болып табылады.

Сапаны басқаруды жетілдіру бағыттары

Ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін келесі шаралар ұсынылады: Цифрландыру: *«Smart Standart» экожүйесіне өту*

LIMS (Laboratory Information Management System) интеграциясы: Зертханалық сынақтардың нәтижелерін тікелей құрылғылардан деректер базасына адамның қатысуынсыз жолдау. Бұл деректердің бұрмалануын болдырмайды және хаттама дайындау уақытын 40-50%-ға қысқартады.

Blockchain технологиясы: Берілген сертификаттардың тарихын блокчейн тізбегіне енгізу. Бұл құжаттардың қолдан жасалуына жол бермейді және халықаралық серіктестер алдындағы «ZHAMBYL STANDART» ЖШС брендінің сенімділік кепіліне айналады.

Тұтынушылық сервис: Тұтынушыларға арналған мобильді қосымша арқылы өтінім беру және дайын құжатты QR-код арқылы жүктеп алу мүмкіндігін жасау.

Сертификаттау үрдістердің толық цифрлық форматқа көшіру (e-certification), бұл қызмет көрсету жылдамдығын арттырады. Тәуекелдерді басқару: ISO 9001:2015 стандартына сәйкес «Тәуекелге негізделген ойлау» әдісін тереңдету.

Техникалық тәуекелдерді бағалау: Сынақ жабдықтарының істен шығу ықтималдығын алдын ала болжау (Predictive maintenance) жүйесін енгізу.

Сәйкестік тәуекелдері (Compliance risk): Халықаралық және ЕАЭО стандарттарындағы өзгерістерді бақылайтын автоматты мониторинг жүйесін құру. Бұл ұйымның аккредиттеу саласынан айырылып қалу қаупін сейілтеді.

Тәуекелдер картасы: Әрбір бөлім үшін тәуекелдер матрицасын құрып, оларды жою бойынша «А», «Б» жоспарларын бекіту.

Кадрлық әлеует: Қызметкерлердің біліктілігін халықаралық деңгейде үнемі арттырып отыру.

Үздіксіз білім беру (Lifelong Learning): Қызметкерлерді тек Қазақстан ішінде емес, халықаралық метрологиялық орталықтарда (Германия, Түркия, Чехия) тағылымдамадан өткізу.

Сапа менталдығын қалыптастыру: Қызметкерлер арасында «Сапа үйірмелерін» (Quality Circles) құрып, олардың жұмыс үрдісін жақсарту бойынша инновациялық ұсыныстары үшін материалдық емес ынталандыру жүйесін (мысалы, «Үздік сарапшы» атағы) енгізу.

Тәлімгерлік (Mentoring): Тәжірибелі сарапшылар мен жас мамандар арасында білім трансферін жолға қою, бұл ұйымның ішкі ноу-хау білімін сақтауға мүмкіндік береді [1].

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС ұйымның қызметіне басқарушылық талдау

Ұйымның қызметіне басқарушылық талдау жүргізілді. Басқарушылық талдау келесі бағыттарды сараптамалық бағалауды қамтыды.

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС жұмысы:

1) маркетингті ұйымдастыру,

2) қаржыны басқару,

3) ресурстарды басқару,

4) персоналды басқару жүйесі,

5) әкімшілік қызмет.

Зерттеу басқарушылық талдау матрицасы негізінде жүргізілді. Зерттеуге 3 адам қатысты - жоғары және жоғары басқару персоналы орта буын, құрылымдық бөлімшелердің қызметкерлері. Бағалау баллдық жүйе бойынша жүргізілді, содан кейін орташа нәтиже есептелді. Зерттеу негізінде келесі мәліметтер алынды (2-кесте).

Кесте 2 - «ZHAMBYL STANDART» ЖШС басқару деңгейін бағалау

Ішкі басқару жүйесі	Балл бойынша бағалау		
	Жоғары басқару персоналы	Орта басқару жүйесі	Мекеме қызметкерлері
Маркетингтік қызмет	58,2	54,9	50,9
Қаржылық басқару	36,2	42,3	49,7
Ресурстарды тиімді басқару	37,1	41,2	50,3
Персоналдарды басқару	58,4	59,7	52,1
Әкімшілік қызмет	68,7	70,3	63,1

Ұсынылған мәліметтерден ұйым ішінде басқарушылық қызметтің бірқатар параметрлері бойынша белгілі бір сәйкессіздіктердің белгілер байқалатыны көрінеді. Атап айтқанда, Қаржы менеджменті мен ресурстарды басқаруды бағалау кезінде мекемелер басшылар төменгі деңгейдегі қызметкерлерге қарағанда жоғары тұрған адамдарға қатаң көзқарас танытады. Сәйкессіздік сәйкесінше 13,5 және 13,2 баллды құрайды. Маркетингтік қызметті бағалауда кері байланыс орнатылған: басқару буыны неғұрлым төмен болса, сараптамалық бағалау соғұрлым төмен болады. Бұл жағдайда алшақтық айтарлықтай аз – 7,3 балл.

Әкімшілік қызметті және персоналды басқару жүйесін бағалау кезінде біржақты тәуелділік байқалмайды, бірақ ол төменгі деңгейдегі қызметкерлер тарапынан әкімшілік жұмыс деңгейіне және персоналды басқару жүйесіне үлкен наразылық көрінеді. Жоғары бағалар орташа басқару персоналына тиесілі. Шектер арасындағы сәйкессіздіктер 7,2 және 7,6 және тиісінше. Сараптамалық топтардың дәрежелері бойынша бағалаудың сарапануы 6-суретте көрсетілген.

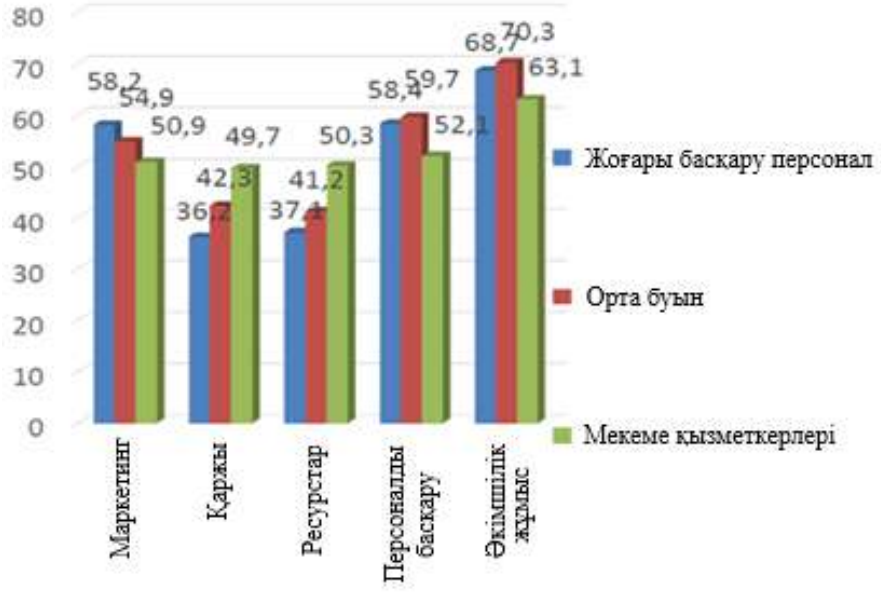

Сурет 1 - «ZHAMBYL STANDART» ЖШС басқару деңгейін сараптамалық топтар бойынша бағалау

Жүргізілген басқарушылық талдау нәтижелері бәсекелестік артықшылықтарды қамтамасыз ету әдістерінің басым қиындықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Әр түрлі бәсекелестер белгілі бір нарықтарда болатын бәсекелестік артықшылық тауар нарығындағы климаттың немесе бәсекелестік жағдайдың маңызды факторы болып табылады. Бәсекелестіктің артықшылығы мекеме үшін өзінің тікелей бәсекелестерінен белгілі бір артықшылық тудыратын көрсетілетін қызметтің немесе брендтің сипаттамаларының, қасиеттерінің жиынтығымен анықталады [2,3].

Сатып алушыларды тарта отырып, ұйым жеңілдік карталары мен деңгейлі жеңілдіктер жүйесін ұсына отырып, тиімді адалдық бағдарламасын қолданады. Жаңа мүшелер үшін ең төменгі жеңілдіктерден бастап, бағдарлама ынталандырудың прогрессивті моделіне көшеді, мұнда сыйақы мөлшері сатып алу көлеміне пропорционалды. Қосымша, осы бағдарламаны нығайта отырып, компания акциялар туралы SMS-хабарлама жібереді және эксклюзивті арнайы ұсыныстарға қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Ішкі ұйым мен кәсіпқойлық контекстінде кәсіби лексиканы қолдану байқалады. Қызметкерлерде белгілеу үшін қажетті арнайы терминдер бар әр түрлі тауарлар түрлері және кәсіби топ ішінде тиімді байланыс құру болып табылады.

«ZHAMBYL STANDART» ЖШС бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін көрсетілетін қызмет сапасын басқаруды талдау

Кесте 3 - «ZHAMBYL STANDART» ЖШС көрсетілетін қызмет сапасын басқару жүйесін сараптамалық бағалау

Критерий	Бағалау (1-10)	Пікір
Сапа стандарттары жүйесі	8	Мекеме нормативтік құжаттар мен стандарттарды қолданады
Сапаны бақылау үрдістері	7	Бақылау үрдістері жүзеге асырылады, бірақ жақсартуға орын бар
Персоналды сапаны бақылау бойынша оқыту	9	Қызметкерлерге арналған тұрақты тренингтер мен тренингтер
Тұтынушылардың кері байланысы	6	Жүйе бар, бірақ оны тиімді пайдалану үшін жақсартулар қажет
Ауытқуларды бақылау және талдау	8	Тиімді бақылау, бірақ оңтайландыру мүмкіндігі бар.
Өзгерістерді басқару үрдістер	7	Үрдістер бар, бірақ оларды күшейтуге болады өзгерістерді басқару жүйесі
Басқаруда технологияны қолдану	9	Басқаруда заманауи технологияларды белсенді қолдану.
Сертификаттау және аккредиттеу	8	Бар, бірақ сертификаттауды жаңарту қажет болуы мүмкін.
Көрсетілетін қызмет сапасы үшін көтермелеу жүйесі	7	Бар, бірақ жақсарту мүмкіндігі бар

Ұсынылған кестені «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-де көрсетілетін қызмет сапасын басқару жүйесінің бағаларымен талдай отырып, бірнеше негізгі бақылауларды бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, сапа стандарттары жүйесі 8 баллмен жоғары баға алды. Бұл мекеменің нормативтік құжаттар мен стандарттарды белсенді қолданатындығын көрсетеді, бұл көрсетілетін қызмет сапасының жоғары деңгейін және индустрия стандарттарына сәйкестігін қамтамасыз ету үшін маңызды. Екіншіден, сапаны бақылау үрдістері 7 баллға бағаланады, бұл олардың орындалуын көрсетеді, сонымен қатар жақсартулар үшін орын бар екенін көрсетеді. Бұл үрдістерді оңтайландыруды, бақылаудың тиімділігін арттыруды және жаңа әдістер мен технологияларды енгізуді

қамтуы мүмкін. Үшіншіден, сапаны бақылау бойынша персоналды оқыту 9 баллмен жоғары баға алды. Көрсетілетін қызмет сапасын қамтамасыз етудің маңызды элементі болып табылатын персонал тұрақты тренингтер мен тренингтер компанияның Дағдылар мен құзыреттіліктерді дамытуға үлкен мән беретіндігін көрсетеді [4,5].

Жақсартудың маңызды бағыты - 6 балл алған тұтынушылардың кері байланысы. Жүйе бар болса да, ол тиімдірек пайдалану және тұтынушылардың қажеттіліктерін ескеру үшін қосымша жақсартуларды қажет етеді. Ауытқуларды бақылау және талдау 8 баллға бағаланады, бұл мынаны көрсетеді жеткілікті тиімді бақылау, бірақ үрдістерді оңтайландыруға және ауытқуларға реакцияны арттыруға мүмкіндік береді.

Өзгерістерді басқару үрдістері және көрсетілетін қызмет сапасы үшін ынталандыру жүйесі 7 баллға бағаланады, бұл олардың бар екенін көрсетеді, бірақ күшейту және жақсарту үшін кеңістікті қамтамасыз етеді. Көрсетілетін қызмет сапасын басқарудың тиімділігін арттыруға арналған заманауи шешімдерді басқаруда заманауи технологияларды қолдану 9 баллмен жоғары бағаланды, бұл белсенді енгізуді көрсетеді. Сертификаттау және аккредиттеу 8 баллға ие болды, бірақ сертификаттауды жаңарту мүмкіндігі бар, ол стандарттарға сәйкестікті сақтау үшін қажет болуы мүмкін [6,7].

Жалпы, тұтынушылардың кері байланысы және өзгерістерді басқару үрдістері сияқты белгілі бір салалардағы жақсартулар кестені талдау ЖШС-те сапаны басқару жүйесінің жақсы деңгейін көрсетеді.

Қорытынды: «ZHAMBYL STANDART» ЖШС-нің ұйымдастырушылық-экономикалық сипаттамасы мекеме қызметінің негізгі аспектілеріне шолу болып табылады. Ұйымның тұрақты экономикалық базасы бар және мұқият құрылымдалған жүйе екенін көреміз.

Ұйымның тиімділігі мен тұрақтылығының көрсеткіштері оның бизнес-моделінің жетілгендігін маңыздылығын көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілікті бағалау нарықта сәтті бәсекелесу қабілетін көрсетеді.

Тұтынушының қанағаттану және беделді жақсарту жоғары көрсеткіштері тұтынушыларға көрсетілетін қызмет тартымдылығы туралы айтады. Ұйым икемділік пен бейімделгіштікті көрсетеді, бұл қоршаған ортаға оған өзгерістерге тиімді жауап беруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исикава К. Сапаны басқарудың жапондық әдістері: Транс. ағылшын тілінен - М.: Экономика, 1988. - 215 б.

2. Фейгенбаум А. Өнім сапасын бақылау. М.: Экономика, 1986. – 471 б.

3. Родионов, А.В. Кәсіпорынның беделін басқаруды ұйымдастыру [Мәтін] / А.В. Родионов // Өндірісті ұйымдастырушы. Воронеж, 2006. – № 3 (30). – Р. 28-31

4. Juran J. M. Сапа сәулетшісі. Доктор Джозеф М.Джуранның өмірбаяны. McGraw-Hill, 2014, 379 бет.

5. Харрингтон Дж. Американдық корпорациялардағы сапа менеджменті Баспа: М.: Economica, 2019– 317 б.

6. Тагути Г.М. Оңтайлы дизайн сапа техникасы ретінде// Сапаны басқару әдістері: - 2016 - № 9 – С.27-35

7. Сапа экономикасы. Негізгі принциптер және олардың қолданылуы /Ред. Г. Кампанелла: Транс. ағылшын тілінен - М.: Стандарттар және сапа, 2015. - 232 б.

УДК: 004.056

АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ ЦИФРЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ӘДІСТЕРІ

Ш.Муртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті
«Жаратылыстану» факультеті, «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» кафедрасы.
Калмаханова Д.Б. жаратылыс ғылымдар магистрі
https://orcid.org/0009-0005-7419-9838
Мейрамбек Т. «Ақпараттық жүйелер және технологиялар»
ББ 2 курс студенті

Аңдатпа: Мақалада ақпараттық қауіпсіздіктің заманауи тәсілдері, деректерді қорғау әдістері, ақпараттың ағып кетуін алдын алу жолдары және киберқауіптерге қарсы шаралар қарастырылады. Сонымен бірге жасанды интеллекттің қауіпсіздік деңгейін арттырудағы рөлі мен криптографиялық қорғау әдістері сипатталады.

Кілттік сөздер: ақпараттық қауіпсіздік, киберқауіптер, деректерді қорғау, криптография, жасанды интеллект, цифрлық трансформация.

Аннотация: В статье рассматриваются современные методы обеспечения информационной безопасности, методы защиты данных, механизмы предотвращения утечек информации и меры противодействия киберугрозам. Также описывается роль искусственного интеллекта в повышении уровня безопасности и методы криптографической защиты.

Ключевые слова: информационная безопасность, киберугрозы, защита данных, криптография, искусственный интеллект, цифровая трансформация

Abstract: The article examines modern approaches to information security, methods of data protection, ways to prevent information leakage, and measures against cyber threats. In addition, it describes the role of artificial intelligence in enhancing security levels and outlines cryptographic protection methods.

Keywords: information security, cyber threats, data protection, cryptography, artificial intelligence, digital transformation.

Технологиялардың қарқынды дамуы және цифрлық платформалардың кең қолжетімділігі ақпараттық қауіпсіздік мәселесін ерекше өзекті етуде. Цифрландыру, интернеттің қолжетімділігі және бұлттық технологиялардың кең қолданылуы ақпаратты сыртқы және ішкі қауіптерге осал етеді. Кибершабуылдардың санының артуы салдарынан жеке пайдаланушыларға, ірі корпорациялар мен мемлекеттік құрылымдарға, сондай-ақ қаржы институттарына қауіп төнуде [1].

Қазіргі киберқауіптер хакерлер мен қаскүнемдердің жүйеге ену үшін күрделірек және жетілдірілген әдістер қолданатынымен ерекшеленеді. Бұл ақпараттық қауіпсіздік мамандарына жаңа міндеттер жүктеп, оларға инновациялық шешімдерді іздеуге мүмкіндік береді. Мақала деректерді қорғаудың заманауи тәсілдерін зерттейді, сондай-ақ технологиялық трансформация жағдайында жаңа бағыттарды ұсынады.

Ақпараттық қауіпсіздік жеке құрылғылар мен тұтас ақпараттық жүйелерге әсер ететін әртүрлі киберқауіптерді қамтиды. Ең көп тараған қатерлерге мыналар жатады:

– вирустар мен зиянды бағдарламалар (malware): деректер мен жүйелерге рұқсатсыз әсер ететін бағдарламалар, мысалы вирустар, трояндар, шпиондық бағдарламалар және ransomware;
– фишинг (Phishing): пайдаланушыларды құпия ақпаратты беруге мәжбүр ететін алдау әдісі;
– DDoS-шабуылдар (Distributed Denial of Service): серверлерді шамадан тыс жүктеп, қызмет көрсетуден бас тартуға әкелетін шабуылдар;
– бұлттық қызметтерге шабуылдар: сыртқы (хакерлер, адал емес серіктестер) және ішкі (қызметкерлердің қателіктері) қауіптер.

Осы киберқауіптердің әрқайсысына техникалық құралдар (антивирус бағдарламалары, шабуылдарды анықтау жүйелері) және ұйымдастырушылық шаралар (қызметкерлерді оқыту, қауіпсіздік саясатын енгізу) арқылы кешенді қорғаныс қажет [3,4].

Қазіргі уақытта ақпараттық қауіпсіздік кәсіпорындардың стратегиялық басқаруында маңызды рөл атқарады. Деректер қауіпсіздігінің бұзылуы тек қаржылық шығындарға ғана емес, компанияның беделіне зиян келтіруге, клиенттердің сенімін жоғалтуға және ықтимал заңды салдарларға әкелуі мүмкін. Ірі банктік және медициналық жүйелердегі ақпарат ағып кетулер мен шабуылдардың мысалдары қауіпсіздікке жеткілікті көңіл бөлмеудің тәуекелдерін айқын көрсетеді. Цифрлық трансформация жағдайында пайдаланушылардың жеке қауіпсіздігі жаңа қатерлерге тап болып, жеке деректердің ағып кетуі, жеке тұлғаны анықтайтын ақпараттың ұрлануы және онлайн-белсенділікті бақылау арқылы жеке өмірге араласу қаупі туындайды.

Ақпаратты қорғаудың ең тиімді тәсілдерінің бірі – криптография. Заманауи криптографиялық алгоритмдер деректерді шифрлауды қамтамасыз етеді және кілтсіз оларды шешу мүмкін емес. Криптографиялық қорғаудың кең тараған әдістері мыналар:
– симметриялық шифрлау – деректерді шифрлау және дешифрлау үшін бір ғана кілт қолданылады. Бұл жылдам әрі тиімді әдіс, бірақ кілтті сенімді түрде беру қажет;
– асимметриялық шифрлау – ашық және жабық кілттер жұбы қолданылады. Бұл әдіс интернеттегі деректерді қорғауға арналған, мысалы электрондық пошта жүйелері мен онлайн-банкингте кеңінен пайдаланылады;
– сандық қолтаңбалар мен сертификаттар – сандық қолтаңбалар ақпараттың тұтастығы мен түпнұсқалығын қамтамасыз етеді және жалғандықтан қорғайды [2,7].

Жасанды интеллект (ЖИ) және машиналық оқыту деректерді қорғау деңгейін арттыруға жаңа мүмкіндіктер ашады. ЖИ негізіндегі заманауи қауіпсіздік жүйелері аномалиялар мен күдікті әрекеттерді нақты уақыт режимінде анықтай алады, бұл кибершабуылдардың алдын алуға мүмкіндік береді. Алгоритмдер бұрынғы оқиғалар туралы деректерді талдай отырып, пайдаланушылардың мінез-құлқын модельдейді және дәстүрлі әдістермен байқалмай қалуы мүмкін әлеуетті қауіптерді анықтай алады. ЖИ фишинг, ботнеттер және жоғарыда аталған DDoS-шабуылдар сияқты қауіптерге қарсы тиімді қорғаныс құруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тәуекелдерді тиімді басқару маңызды. Бұл қызметкерлерді оқыту, қауіптерді бағалау, деректердің тұрақты көшірмесін жасау және пайдаланушылардың әрекеттерін мониторингтеу сияқты шараларды қамтиды. Жасанды интеллект пен машиналық оқыту осы шараларды автоматтандыруға және тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, осылайша ұйымдардың қорғаныс қабілетін күшейтеді [5,7] .

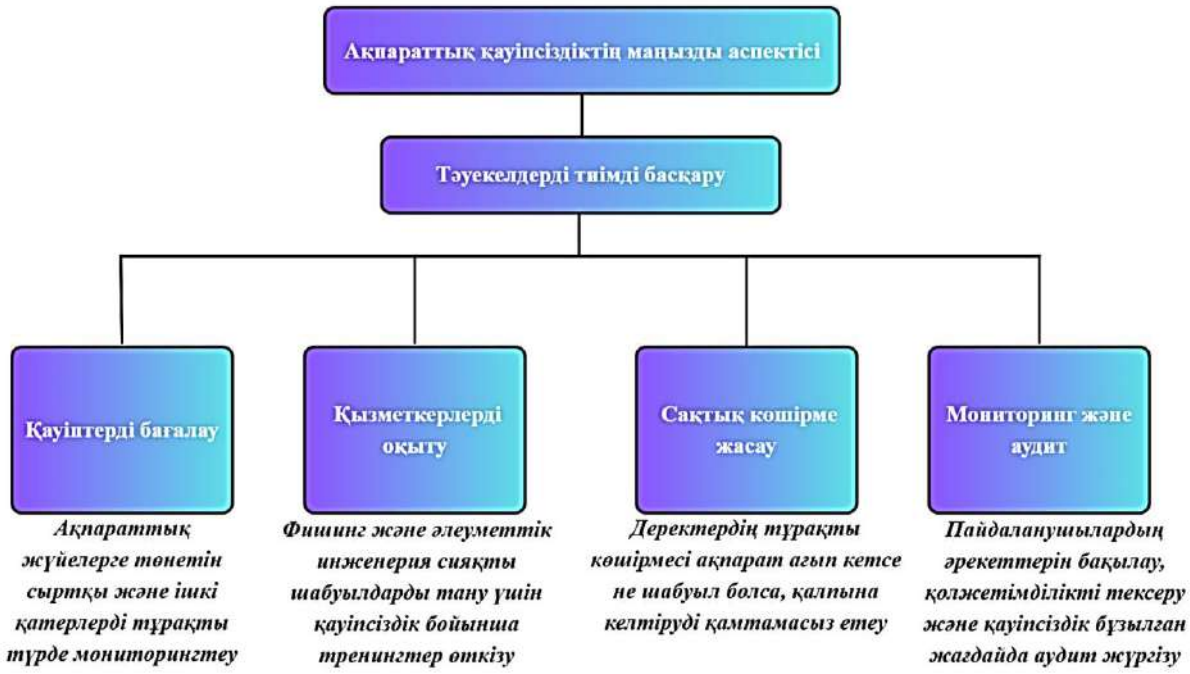

1- Сурет. Ақпараттық қауіпсіздіктегі тәуекелдерді тиімді басқару шаралары

Технологиялық дамудың қарқынды өсуі және интернетке қосылған құрылғылар жүйесінің (IoT) санының тұрақты артуы ақпараттық қауіпсіздік мәселесін бұрынғыдан да өзекті етеді. Ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі аспектілерінің бірі – бұлттық сервистерде сақталатын деректердің сенімді қорғалуы, себебі мұнда үлкен көлемдегі ақпарат өңделіп, сақталады. Сонымен қатар, интернетке қосылған құрылғылар жүйесінің әрқайсысы әлеуетті осалдық көзі ретінде қарастырылуы тиіс, бұл желілік инфрақұрылымды қорғауды күрделендіреді. [4]

Қазіргі уақытта кванттық есептеулердің дамуы дәстүрлі криптографиялық әдістердің тиімділігін төмендетуі мүмкін, бұл ақпаратты қорғауда жаңа, кванттыққа төзімді криптографиялық механизмдерді қажет етеді. Кванттық криптография саласындағы зерттеулер деректерді кванттық шабуылдардан қорғаудың инновациялық тәсілдерін ұсынуға бағытталған.

Осылайша, ақпараттық қауіпсіздік тек техникалық міндет емес, сонымен қатар ғылыми зерттеуді, стратегиялық жоспарлауды және жаңа криптографиялық шешімдерді қажет ететін кешенді сала болып табылады.

Жеке деректерді қорғау қазіргі ақпараттық қауіпсіздіктің маңызды бағыты болып отыр. Деректерді жинау, сақтау және өңдеу кезінде тек технологиялық құралдарды қолдану жеткіліксіз. Сонымен қатар этикалық аспектілерді, атап айтқанда азаматтардың құпиялылық құқықтары мен жеке ақпаратты қорғау қағидаларын сақтау маңызды. Бұл бағыттағы зерттеулер жеке деректерді қорғаудың тиімді стратегияларын әзірлеуге, қауіп-қатерлерді бағалауға және ұйымдық саясатты жетілдіруге мүмкіндік береді [1,2].

Ақпараттық қауіпсіздік заманауи технологиялық даму жағдайында маңызды рөл атқарады және киберқауіптерден қорғаудың кешенді тәсілдерін талап етеді. Ақпаратты қорғауда криптография, жасанды интеллект және машиналық оқыту сияқты заманауи әдістер тиімді болып табылады. Сонымен қатар, тек техникалық шаралар жеткіліксіз, этикалық қағидаларды сақтау және ұйымдық саясатты дұрыс ұйымдастыру да маңызды. Ұйымдардың ақпараттық қауіпсіздікті тиімді басқаруы деректерді қорғауға, жеке өмірдің құпиялылығын сақтауға және цифрлық ортадағы тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақпараттық қауіпсіздік негіздері. Әбдіғаппарова, Г. М., Төлегенов, Е. — Алматы: Қазақ университеті, 2021. — 240 б.
2. Криптография және ақпаратты қорғау технологиялары. Қуандықов, А. Т. — Астана: Ұлттық технологиялық орталық, 2020.
3. Информационная безопасность: учебник. Киселев, А. Н. — Москва: Академия, 2020. — 352 с.
4. Кибербезопасность и защита информации. Гаджиев, А. Д. — Санкт-Петербург: Питер, 2019. — 288 с.
5. Искусственный интеллект в обеспечении информационной безопасности. Миронов, А. А., Сидоров, И. В. — Москва: Лаборатория знаний, 2022. — 264 с.
6. Криптографияның негіздері — Әбдіқалықов Қ.Ә. — Алматы: ҚР Жоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2012. https://atyrau-edu.kz/document/9c133245c5e8486aeebf00268d383f46
7. Жасанды интеллект негіздері — А. Ж. Асамбаев — Алматы: «Дәуір» (немесе Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты) РПБК, 2011. https://www.kaznu.kz/content/files/news/folder23176/asambaev-jasandy-intellekt.pdf?utm_source=chatgpt.com
8. Cryptography and Security in Computing — Jaydip Sen — InTech, 2012. https://ppi.kz/modules/kaf/inf/images/uc/Assambayev_Kriptograsphy_basic_2012.pdf?utm_source=chatgpt.com

Секция: Экология

КАК УРАНОДОБЫВАЮЩИЕ ПРЕДПРИЯТИЕ ВОССТАНАВЛИВАЮТ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ ПОСЛЕ ЗАВЕРШЕНИЯ РАБОТ

Умирзаков Даурен Бахытжанович, Волянский Егор

Ведущий инженер по радиационной безопасности РБ и ООС ТОО «СП «ЮГХК» рудник «Акдала», Ученик 9 класса гимназия им. Каныша Сатпаева, Караганда

Аннотация: Уран является стратегическим ресурсом мировой ядерной энергетики, однако его добыча сопровождается значительным техногенным воздействием на окружающую среду. Наиболее распространённым методом в Казахстане, а также ряде других стран, является подземное скважинное выщелачивание (ПСВ), которое минимизирует поверхностные разрушения, но создаёт риски химического изменения подземных вод и миграции загрязняющих веществ. Исследование направлено на сравнительный анализ международных и казахстанских практик восстановления окружающей среды после завершения ПСВ, с учётом требований природоохранного законодательства, стандартов IAEA, EPA, NRC и корпоративных регламентов НАК «Казатомпром». Приведена оценка методов восстановления водоносных горизонтов (pump-and-treat, нейтрализация, рециркуляция, мембранные технологии), требований к долгосрочному мониторингу и рекультивации, а также мер государственного и корпоративного контроля. Показано, что Казахстан обладает развитой нормативно-

правовой базой и значительным практическим опытом экологического сопровождения ПСВ, однако дальнейшее совершенствование требует повышения прозрачности отчетности, интеграции международных стандартов и расширения комплекса технологий восстановления. Международный опыт подтверждает необходимость комплексного и длительного подхода к реабилитации подземных вод, что является ключевым условием устойчивого развития уранодобывающей отрасли.

Аңдатпа: Уран – әлемдік ядролық энергетиканың стратегиялық ресурсы болып табылады, алайда оны өндіру қоршаған ортаға елеулі техногендік әсермен қатар жүреді. Қазақстанда, сондай-ақ бірқатар басқа елдерде ең кең таралған әдіс – жерасты ұңғымалық шаймалау (ЖҰШ), ол жер үсті бұзылуларын барынша азайтқанымен, жерасты суларының химиялық құрамының өзгеруі және ластаушы заттардың көшу қаупін тудырады.

Зерттеу жерасты ұңғымалық шаймалау аяқталғаннан кейін қоршаған ортаны қалпына келтірудің халықаралық және қазақстандық тәжірибелерін салыстырмалы талдауға бағытталған. Бұл ретте табиғатты қорғау заңнамасының талаптары, IAEA, EPA, NRC стандарттары және «Қазатомөнеркәсіп» ҰАК корпоративтік регламенттері ескерілді. Су қабаттарын қалпына келтіру әдістеріне (pump-and-treat, бейтараптандыру, рециркуляция, мембраналық технологиялар), ұзақ мерзімді мониторинг пен рекультивация талаптарына, сондай-ақ мемлекеттік және корпоративтік бақылау шараларына баға берілген.

Қазақстанда ЖҰШ үдерісін экологиялық сүйемелдеудің дамыған нормативтік-құқықтық базасы мен елеулі практикалық тәжірибесі бар екені көрсетілді. Дегенмен, одан әрі жетілдіру есептіліктің ашықтығын арттыруды, халықаралық стандарттарды интеграциялауды және қалпына келтіру технологиялары кешенін кеңейтуді талап етеді. Халықаралық тәжірибе жерасты суларын қалпына келтіруде кешенді әрі ұзақ мерзімді тәсілдің қажеттілігін растайды, бұл уран өндіру саласының тұрақты дамуының негізгі шарты болып табылады.

Abstract: Uranium is a strategic resource for the global nuclear energy sector; however, its extraction is accompanied by significant anthropogenic impacts on the environment. The most widespread method in Kazakhstan, as well as in a number of other countries, is in-situ leaching (ISL), which minimizes surface disturbance but poses risks of chemical alteration of groundwater and migration of contaminants.

This study is aimed at a comparative analysis of international and Kazakhstani practices for environmental remediation following the completion of ISL operations, taking into account environmental legislation requirements, as well as the standards of the IAEA, EPA, NRC, and the corporate regulations of NAC “Kazatomprom.” An assessment is provided of aquifer restoration methods (pump-and-treat, neutralization, recirculation, membrane technologies), requirements for long-term monitoring and land reclamation, and measures of governmental and corporate control.

It is demonstrated that Kazakhstan possesses a well-developed regulatory framework and significant practical experience in the environmental management of ISL. However, further improvement requires enhanced transparency in reporting, integration of international standards, and expansion of the range of remediation technologies. International experience confirms the necessity of a comprehensive and long-term approach to groundwater rehabilitation, which is a key condition for the sustainable development of the uranium mining industry.

Ключевые слова: Уран; ядерная энергетика; устойчивое развитие; добыча урана; подземное скважинное выщелачивание (ПСВ); in-situ leaching (ISL); подземные воды; методы очистки подземных вод; pump-and-treat; нейтрализация; обратный осмос; ISO 14001; ISO 50001; радиационная безопасность; экологическая политика; жизненный цикл месторождения; реабилитация экосистем.

Түйінді сөздер: Уран; ядролық энергетика; тұрақты даму; уран өндіру; жерасты ұңғымалық шаймалау (ЖҰШ); in-situ leaching (ISL); жерасты сулары; жерасты суларын тазарту әдістері; pump-and-treat; бейтараптандыру; кері осмос; ISO 14001; ISO 50001; радиациялық қауіпсіздік; экологиялық саясат; кен орнының өмірлік циклі; экожүйелерді қалпына келтіру.

Keywords: Uranium; nuclear energy; sustainable development; uranium mining; in-situ leaching (ISL); groundwater; groundwater treatment methods; pump-and-treat; neutralization; reverse osmosis; ISO 14001; ISO 50001; radiation safety; environmental policy; mine life cycle; ecosystem rehabilitation.

Уран-это один из наиболее важных стратегических металлов нашего времени, играющий ключевую роль в глобальной ядерной энергетике. С учётом растущего спроса на низкоуглеродные источники энергии, атомная энергетика рассматривается как эффективный инструмент снижения выбросов парниковых газов и борьбы с изменением климата. Однако добыча урана, несмотря на свою стратегическую значимость, сопряжена с серьёзными экологическими и социальными последствиями, которые необходимо учитывать в контексте устойчивого развития [1].

В частности, среди методов добычи урана выделяются открытая (карьерная), подземная и подземное скважинное выщелачивание (ПСВ, англ. in-situ leaching, ISL). Метод ПСВ, широко применяемый в Казахстане, США, Австралии и Узбекистане, отличается относительно низким вмешательством в наземный ландшафт, однако влечёт за собой существенное воздействие на подземные водные горизонты. Это особенно важно в государствах с крупными урановыми запасами, таких как Казахстан, где этот метод является доминирующим [2].

1.1. Стратегическая значимость урана и устойчивое развитие

Уран-критически важный ресурс для производства ядерного топлива. Атомная энергия, в отличие от ископаемых углеводородов, обеспечивает стабильную базовую нагрузку и при этом практически не выбрасывает углерода во время эксплуатации. В эпоху, когда страны целенаправленно стремятся к декарбонизации, роль урана возрастает. Однако сам процесс добычи, особенно при масштабах, необходимых для глобальной энергетики, создаёт экологические риски, которые необходимо минимизировать и контролировать.

Устойчивое развитие требует баланса между экономической выгодой, энергетическими нуждами и защитой окружающей среды. В этом контексте важным становится не только извлечение урана, но и восстановление территорий после завершения добычных операций, особенно если речь идёт о методах, воздействующих на подземные воды, как ПСВ.

1.2. Экологические риски подземного скважинного выщелачивания

Метод ПСВ имеет одно из ключевых преимуществ-минимальное разрушение наземного ландшафта. Однако это преимущество оборачивается риском для подземных вод. Растворы, используемые при выщелачивании (чаще всего сернокислые или карбонатные), изменяют химический состав водоносных горизонтов: меняются pH, потенциал окислительно-восстановительного баланса (Eh), возрастает подвижность тяжёлых металлов и радионуклидов. Эти изменения могут приводить к долгосрочному загрязнению подземных вод за пределами непосредственной зоны выщелачивания, а также к образованию устойчивых источников загрязнения (остаточные скважины, стойкие химические соединения) что делает этап восстановления (рекультивации) критически важным.

Социальные и санитарные последствия также не менее значимы. Загрязнение подземных вод может повлиять на качество питьевой воды, сельскохозяйственные земли, здоровье местного населения. Всё это требует комплексного и долгосрочного подхода к мониторингу и восстановлению после завершения добычи.

1.3. Международные практики рекультивации и регулирование

Мировой опыт показывает, что успешное восстановление после ПСВ требует объединения инженерных, химических и гидрогеологических методов. Например, в США регулирование ПСВ осуществляют Агентство по охране окружающей среды (EPA) и Комиссия по ядерному регулированию (NRC), которые ставят в качестве условия рекультивации возвращение качества подземных вод к уровню до начала работ либо достижение согласованных приемлемых альтернативных концентраций (ACL). Для этого применяются технологии «pump-and-treat» (откачка загрязнённых растворов и их очистка), нейтрализация, рециркуляция растворов с нейтрализующими агентами и мембранные методы очистки (например, обратный осмос, ионный обмен) [3].

В Австралии, например, при добыче на месторождениях Beverley и Honeymoon регуляторы требуют использование методов «Best Practice Environmental Management». При этом акцент делается на моделировании гидрогеологических процессов ещё на стадии проектирования, поэтапное восстановление и прозрачность данных: компании обязаны представлять результаты мониторинга и отчётов общественности и независимым экспертам [4].

Международное агентство по атомной энергии (IAEA) также выработало руководящие принципы, предусматривающие сохранение гидрогеологического баланса, комбинированные подходы к очистке (нейтрализация + промывка) и системный контроль за миграцией загрязнителей. Такие рекомендации важны для выработки устойчивых стандартов на национальном уровне.

1.4. Казахский контекст: нормативно-правовая база и практика

Казахстан, обладая значительными урановыми запасами и являясь одним из мировых лидеров по добыче урана, активно развивает технологии подземного скважинного выщелачивания (ПСВ). По данным международных организаций, страна стабильно входит в число крупнейших производителей урана в мире, а большинство месторождений пригодны для технологии ПСВ.

Правовая регламентация рекультивации после ПСВ в Казахстане представлена несколькими ключевыми документами. Эти правила предусматривают разработку проектов рекультивации, восстановление земель, обязательный мониторинг состояния подземных вод, а также передачу восстановленных участков лесовладельцам. Недропользователи обязаны осуществлять компенсирующие посадки леса и обеспечивать восстановление природных функций нарушенных территорий.

Дополнительно в Казахстане действует Инструкция по разработке проектов рекультивации нарушенных земель, регламентирующая требования к проектной документации и порядок проведения работ по восстановлению земель после добычной деятельности [7].

Национальная атомная компания НАК «Казатомпром» внедряет собственные корпоративные стандарты экологического менеджмента. В годовых отчётах и отчётах по устойчивому развитию фиксируются нормы по ликвидации скважин ПСВ, рекультивации, мониторингу подземных вод и расчёту ликвидационных обязательств (Asset Retirement Obligations, ARO) [8]. Компания применяет стандарты ISO 14001 и ISO 50001, что свидетельствует о системном подходе к экологической безопасности.

Практические исследования процессов восстановления подземных вод после ПСВ также проводятся в стране. Учёные Института высоких технологий НАК «Казатомпром» изучают нейтрализацию кислой среды водоносных горизонтов с использованием щелочных растворов (например, NaOH), а также оценивают динамику радионуклидов и солевого состава подземных вод в период восстановления [9]. Эти исследования подтверждают необходимость комплексного подхода к рекультивации и длительного наблюдения за гидрогеологическими параметрами.

Настоящая работа представляет результаты полевого исследования, проведённого в 2024–2025 годах на уранодобывающем предприятии, расположенном в 65 км от посёлка Кызымшек.

Рисунок 1. Поселок Кызымшек.

Цель исследования определить уровни естественного радиационного фона до проведения рекультивации и после её завершения. Исследование направлено на уточнение фактических изменений радиационного фона, произошедших в результате внедрения современных технологий восстановления земель, подвергшихся техногенному воздействию. Предполагается, что комплексный подход к изучению естественного радиационного фона позволит выявить наиболее эффективные методы экологического восстановления и уточнить роль природных и антропогенных факторов, влияющих на дальнейшее состояние территории.

2. Методы и материалы.

В рамках исследования использовались методы и нормативные подходы, применяемые при эксплуатации и рекультивации уранодобывающих месторождений, разрабатываемых методом подземного скважинного выщелачивания (ПСВ). В качестве методической базы использовались требования Экологического кодекса РК, нормативные документы недропользователя, а также международные стандарты экологического менеджмента (ISO 14001, ISO 50001). Для сопоставления эффективности технологий восстановления применялся сравнительный анализ национальных и международных практик, включая стандарты МАГАТЭ и зарубежные методики гидрохимической стабилизации и мониторинга подземных вод. Полевые измерения естественного радиационного фона проводились до и после рекультивации с использованием автоматизированных дозиметрических комплексов и контрольных точек, привязанных к координатной сетке месторождения. Полученные данные сопоставлялись с нормативными значениями и результатами мониторинга предыдущих лет, что обеспечило оценку изменений, связанных с технологическими и природными факторами.

2.1. Описание нормативной базы

Нормативно-правовая база исследования опирается на требования Экологического кодекса Республики Казахстан, регулирующего деятельность недропользователей в части охраны окружающей среды, мониторинга и обязательной рекультивации территорий после завершения работ методом, включающие детальные регламенты по этапам восстановления месторождений: оценку исходного гидрогеологического состояния, промывку пластов, мониторинг качества подземных вод, ликвидацию скважин и радиационно-гигиеническую экспертизу. В качестве международной методической основы использовались стандарты IAEA (МАГАТЭ) по контролю подземных вод и радиационной безопасности, а также принципы экологического менеджмента ISO 14001 и энергоменеджмента ISO 50001, внедрённые на предприятиях «Казатомпром». Действующее законодательство предусматривает обязательную государственную экологическую экспертизу, лицензирование, предоставление отчетов о мониторинге и подтверждение завершения рекультивации уполномоченными органами, что обеспечивает сопоставимость полученных данных с утверждёнными экологическими нормами и международными подходами.

2.2. Этапы восстановления по методике ПСВ

Процесс восстановления уранодобывающих участков включает несколько последовательно выполняемых этапов. На первом этапе проводится гидрогеологическая оценка исходного состояния продуктивного горизонта, определяются параметры водоносного пласта, его минерализация, проницаемость и естественный химический фон подземных вод. Это необходимо для корректного выбора технологии промывки и последующего контроля восстановления. Второй этап предусматривает промывку пласта водой либо щёлочными растворами после завершения выщелачивания, что позволяет снизить концентрации сернокислых растворов, продуктов реакции и урана до природных или близких к ним уровней. Третий этап заключается в долговременном мониторинге подземных вод через сеть контрольных скважин: отбираются гидрохимические пробы, фиксируются показатели pH, Eh, содержание радионуклидов, основных ионов и тяжёлых металлов. Полученные данные сопоставляются с нормативами и исходными значениями пласта.

На четвёртом этапе проводится инженерно-техническая ликвидация эксплуатационных скважин, включающая их цементирование, герметизацию и изоляцию водоносных горизонтов для предотвращения миграции загрязняющих веществ. Заключительный этап представляет собой радиационно-гигиеническую оценку, в рамках которой определяется соответствие территории санитарным нормам: проводится дозиметрия, проверяется гамма-фон, анализируется качество почв, подземных и поверхностных вод. Завершение рекультивационных работ подтверждается уполномоченными органами после предоставления отчётов о мониторинге и результатов радиационного контроля. Таким образом, методика ПСВ предусматривает комплексный и многоступенчатый подход к восстановлению участка, включающий инженерные, химические и экологические меры, направленные на минимизацию техногенного воздействия и возвращение территории к безопасному состоянию.

2.3. Материалы исследования

Материалы исследования включали комплекс нормативных, технологических и полевых данных, необходимых для оценки естественного радиационного фона до и после рекультивации участка, разрабатывавшегося методом подземного скважинного выщелачивания. В качестве исходной базы использовались корпоративные регламенты НАК «Казатомпром» по этапам восстановления месторождений, отчёты, по

гидрогеологической оценке, пластов, данные промывки и регенерации продуктивных горизонтов, а также результаты мониторинга подземных вод из контрольных и наблюдательных скважин. Дополнительно применялись материалы государственного экологического мониторинга, санитарные нормы радиационной безопасности, а также документы, подтверждающие соответствие технологий стандартам ISO 14001 и ISO 50001.

Полевой материал включал результаты измерений гамма-фона, мощности дозы и содержания радионуклидов, выполненные на местности с использованием сертифицированных дозиметрических приборов (указать модель, если нужно). Измерения проводились в заранее определённых контрольных точках, закреплённых в единой координатной сетке месторождения, что позволило сравнить фоновые значения для различных этапов жизненного цикла участка: до рекультивации, в процессе восстановления и после завершения инженерно-технических работ. Отобранные образцы почв и грунтовых вод анализировались в лабораторных условиях по показателям минерализации, pH, Eh, содержанию урана, тория, радия-226, тяжёлых металлов и основных ионов. Дополнительными материалами служили карты геологического строения, схемы расположения эксплуатационных и наблюдательных скважин, паспорта ликвидации скважин, а также данные долговременного мониторинга за предыдущие годы.

Использование широкого спектра материалов позволило провести сопоставительный анализ изменений радиационного фона и определить влияние инженерных и гидрохимических мероприятий рекультивации на экологическое состояние территории.

2.4. Методы полевых работ

Методы полевых работ были направлены на получение объективных данных о величине естественного радиационного фона и состоянии подземных вод на исследуемом участке до и после проведения рекультивационных мероприятий. Измерения гамма-фона и мощности дозы проводились с использованием переносных дозиметрических комплексов и спектрометрических приборов, прошедших государственную поверку и соответствующих требованиям санитарных правил по радиационной безопасности (модель оборудования можно указать при необходимости). Для обеспечения точности и сопоставимости данных измерения осуществлялись в фиксированных контрольных точках, координаты которых привязывались к геодезической сети месторождения с использованием GPS-оборудования. На каждой точке выполнялась серия повторных замеров с последующим усреднением результатов, что позволило снизить влияние кратковременных колебаний фона и метеорологических факторов.

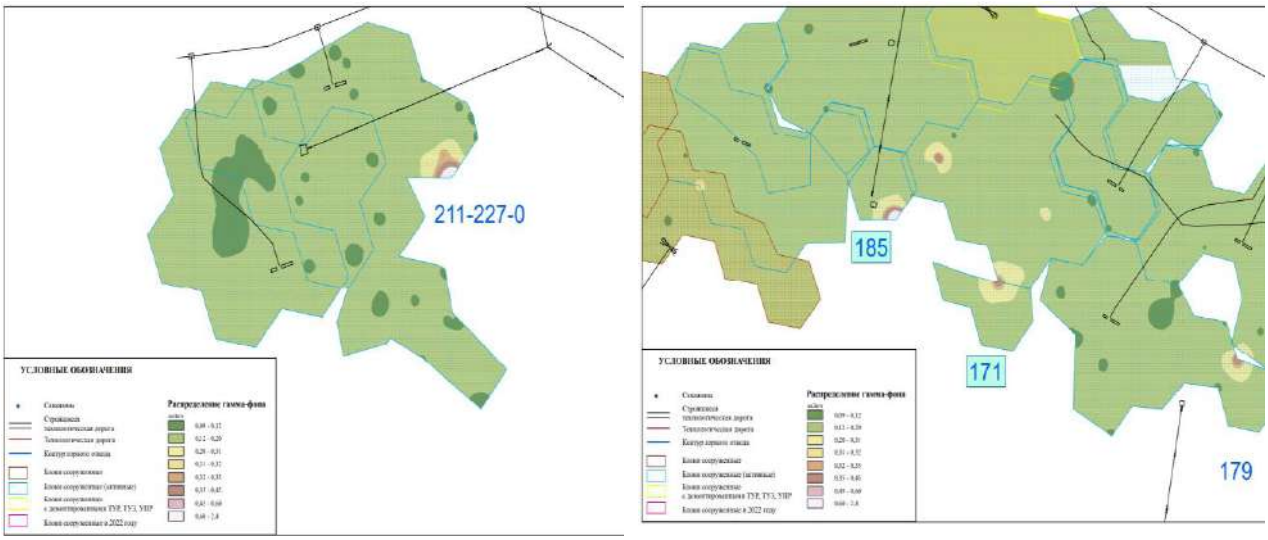

Рисунок 2. Результаты гамма-съемки.

Рисунок 3. Результаты гамма-съемки.

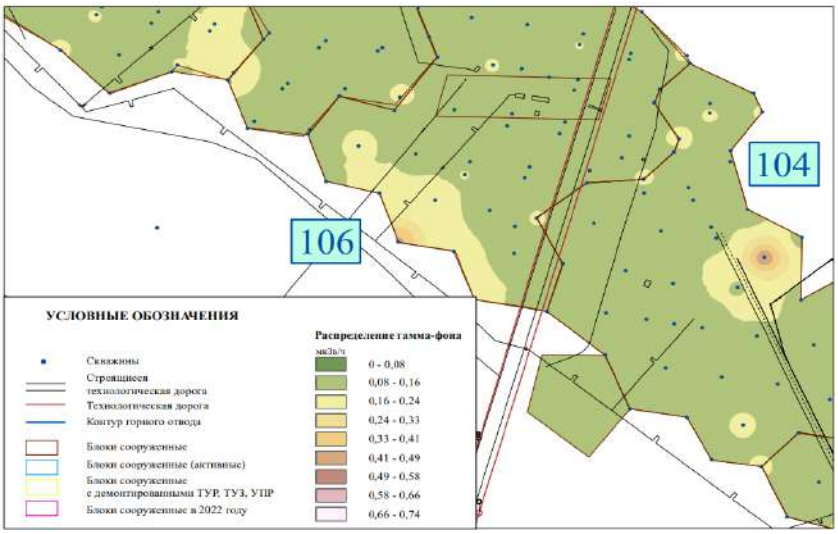

Рисунок 4. Результаты гамма-съемки.

Параллельно проводился отбор проб грунтовых и подземных вод из наблюдательных и контрольных скважин, предназначенных для оценки изменения химического состава водоносного горизонта после промывки и ликвидации эксплуатационных скважин. Пробы отбирались в соответствии с методическими рекомендациями по гидрохимическому мониторингу: фиксировались глубина, время отбора, температура воды, показатели pH и Eh. Дальнейший анализ осуществлялся в лабораторных условиях, где определялись концентрации урана, радия-226, нитратов, сульфатов, хлоридов, а также показатели минерализации и окислительное-восстановительных процессов.

№	Наименование скважины.	Вид скважины.	Удельная суммарная альфа-активность. Бк/кг	Допустимый уровень на глубине 0-25 см. Бк/кг
1	104-6-2	Откачная	743	1200
2	104-4-2	Откачная	568	1200
3	104-2-2	Откачная	617	1200
4	104-6-3	Закачная	859	1200
5	104-4-3	Закачная	1001	1200
6	104-2-3	Закачная	829	1200
7	106-6-2	Откачная	916	1200
8	106-4-2	Откачная	548	1200
9	106-2-2	Откачная	449	1200
10	106-6-3	Закачная	1100	1200
11	106-4-3	Закачная	994	1200
12	106-2-3	Закачная	389	1200
13	171-8-4	Откачная	794	1200
14	171-6-4	Откачная	637	1200
15	171-4-4	Откачная	428	1200
16	171-8-5	Закачная	197	1200

17	171-6-5	Закачная	233	1200
18	171-4-5	Закачная	567	1200
19	185-6-6	Откачная	347	1200
20	185-4-6	Откачная	947	1200
21	185-2-6	Откачная	513	1200
22	185-1-1	Закачная	684	1200
23	185-1-3	Закачная	712	1200
24	185-1-5	Закачная	654	1200
25	221-227-0-2	Откачная	912	1200
26	221-227-0-4	Откачная	852	1200
27	221-227-0-6	Откачная	743	1200
28	221-227-0-1	Закачная	369	1200
29	221-227-0-3	Закачная	157	1200
30	221-227-0-5	Закачная	549	1200

Таблица 1. Результаты исследование грунта на удельное суммарное альфа активность.

Дополнительно выполнялось визуальное обследование территории на предмет выявления нарушений рельефа, просадок, техногенных дренажей или участков с изменённой растительностью, что служило индикатором остаточного воздействия на экосистему. Все полевые данные заносились в журналы наблюдений и графически фиксировались в виде схем, позволяющих сопоставлять пространственное распределение радиационного фона с инженерными структурами участка. Совокупность этих методов обеспечила высокую полноту и достоверность полевых измерений, необходимых для оценки эффективности рекультивации.

2.5. Методы анализа

Методы анализа включали комплекс инструментальных, лабораторных и статистических процедур, направленных на оценку изменений естественного радиационного фона и гидрохимических параметров подземных вод после рекультивации месторождения. Первичная обработка данных осуществлялась путём сравнения текущих значений мощности дозы гамма-излучения с фоновыми уровнями, зарегистрированными на участке до начала восстановительных мероприятий. Для анализа радиационных параметров применялась спектрометрическая обработка измерений с использованием программного обеспечения дозиметрических приборов, позволяющая выделять вклад основных радионуклидов (U-238, Ra-226, Th-232) и оценивать изменения их удельной активности.

Отобранные пробы подземных вод подвергались химическому анализу с определением концентраций урана, радия-226, сульфатов, хлоридов, нитратов, железа, а также показателей pH, Eh и общей минерализации. Лабораторные исследования проводились по методикам, утверждённым санитарными нормами и международными рекомендациями IAEA, что обеспечивало сопоставимость результатов с нормативными требованиями. Для сравнения гидрохимических характеристик до и после рекультивации применялись методы вариационного анализа, оценка средних значений, стандартного отклонения и коэффициента вариации, что позволяло выявить устойчивые тенденции и отклонения от фоновых значений.

Для оценки пространственных изменений радиационного фона использовались элементы геоинформационного анализа: данные измерений наносились на цифровую карту участка, после чего выполнялась интерполяция значений методом обратного взвешивания расстояний (IDW), позволяющая визуализировать распределение мощности

дозы по территории и определить локальные аномалии. Сопоставление картографических данных с местоположением промытых участков, контрольных скважин и зон ликвидации позволило выявить взаимосвязи между инженерными мероприятиями и изменением фоновых значений. Итоговый анализ включал сравнительную оценку полученных данных с экологическими нормативами Республики Казахстан, санитарными правилами радиационной безопасности и корпоративными требованиями НАК «Казатомпром», что обеспечило комплексный подход к оценке эффективности проведённой рекультивации.

3. Результаты исследования

Результаты полевого исследования, проведённого в 2024–2025 годах на уранодобывающем участке, расположенном в 65 км от посёлка Кызымшек, показали значимое снижение техногенной нагрузки и постепенное восстановление естественного радиационного фона после проведения рекультивационных мероприятий. Сопоставление фоновых значений до и после рекультивации свидетельствует, что средняя мощность дозы гамма-излучения на поверхности снизилась до величин, соответствующих природным уровням для данной геологической провинции, а точнее 0,12-0,16 мкЗв/час. Измеренные значения МЭД в контрольных точках после рекультивации не превышали нормативы, установленные санитарными правилами радиационной безопасности, и находились в диапазоне естественного фона региона. Локальные аномалии, фиксировавшиеся до промывки и ликвидации эксплуатационных скважин, после завершения восстановительных работ не выявлены.

Анализ химического состава подземных вод показал положительную динамику восстановления водоносного горизонта. Концентрации урана, радия-226, сернокислых ионов и других техногенных компонентов постепенно снижались в течение мониторингового периода и по большинству параметров приблизились к исходным геохимическим фоновым значениям. Показатели pH и Eh стабилизировались, что подтверждает восстановление естественного редокс-потенциала пласта после промывки. Минерализация подземных вод в наблюдательных скважинах также продемонстрировала тенденцию к снижению, что коррелирует с уменьшением влияния остаточных технологических растворов. Наблюдаемые параметры соответствуют требованиям Экологического кодекса Республики Казахстан и корпоративным нормативам НАК «Казатомпром» по качеству подземных вод после ПСВ.

Геоинформационный анализ распределения радиационного фона по территории показал, что пространственная неоднородность фона заметно уменьшилась. Построенные карты распределения гамма-излучения для различных этапов исследования демонстрируют выравнивание значений после проведения промывки пластов и инженерно-технической ликвидации скважин. Исчезли ранее фиксируемые точечные участки с повышенными значениями МДЭ, что свидетельствует об эффективности мероприятий по изоляции скважин и устранению путей миграции загрязнений.

Дополнительное визуальное обследование территории не выявило признаков остаточного техногенного влияния: отсутствуют участки с нарушенной растительностью, техногенные дренажи, просадки и иные морфологические изменения рельефа, ранее возникавшие при эксплуатации участка. Это подтверждает восстановление стабильного состояния ландшафта и соответствие территории требованиям экологической и радиационной безопасности.

Совокупность полученных данных позволяет заключить, что проведённые рекультивационные мероприятия в целом обеспечили восстановление природного состояния среды. Восстановление радиационного фона, улучшение гидрохимических характеристик подземных вод и отсутствие локальных аномалий подтверждают

эффективность комплексного подхода, основанного на международных рекомендациях и корпоративных стандартах ПСВ. Исследование демонстрирует, что при соблюдении технологических требований метод подземного скважинного выщелачивания может быть экологически безопасным и обеспечивает минимальное остаточное воздействие на окружающую среду.

4. Обсуждение.

Полученные результаты показывают, что рекультивация участка, разработанного методом подземного скважинного выщелачивания, привела к очевидному восстановлению природных характеристик среды, однако интерпретация этих данных требует детального анализа технологических, гидрогеологических и нормативных факторов. Снижение радиационного фона до уровней, соответствующих исходным природным значениям, подтверждает эффективность проведённой промывки пластов и ликвидации технологических скважин. В международной практике ПСВ снижение остаточной активности водоносного горизонта часто занимает значительно больше времени из-за сложных условий переноса растворов, поэтому достигнутые показатели указывают на адекватный выбор методов рекультивации и корректную организацию мониторинга.

Сравнение результатов исследования с международными стандартами (IAEA, US EPA, Австралийские стандарты ISR) показывает, что применяемые в Казахстане подходы в целом соответствуют мировым требованиям, но при этом остаются зоны, требующие дальнейшего совершенствования. Например, в ряде стран обязательными являются длительные пост-мониторинговые этапы-от 5 до 10 лет после закрытия скважин, что позволяет подтвердить стабильность гидрогеохимических процессов. В нашем случае период наблюдений был ограничен рамками исследования, поэтому сохранение достигнутых значений в перспективе должно оставаться предметом контроля. Это особенно важно с учётом возможного «эффекта возврата»-повторного повышения концентраций минерализованных растворов в пласте, отмечаемого на некоторых зарубежных объектах ISR в первые годы после рекультивации.

Гидрохимический анализ подземных вод подтверждает устойчивую тенденцию к восстановлению качества водоносного горизонта, однако полное возвращение параметров к преддобычным значениям не всегда возможно из-за необратимых изменений минерализации или редокс-потенциала. Такие эффект часто упоминается в международных исследованиях: даже после качественной промывки часть реакций между породами и остаточными растворами продолжается в течение нескольких лет. Наши данные показывают, что ключевые параметры находятся в нормативных пределах, но дальнейшее снижение минерализации и стабилизация Eh могут потребовать более длительного наблюдения и, при необходимости, корректирующих технологических мер.

Результаты пространственного анализа подтверждают, что устранение локальных аномалий радиационного фона связано не только с промывкой пластов, но и с качеством инженерно-технической ликвидации скважин. Международная практика утверждает, что именно неправильное цементирование или незавершённая изоляция-одна из наиболее частых причин остаточного воздействия на подземные воды. Отсутствие таких проблем на исследуемом объекте указывает на высокий уровень технического выполнения работ и соответствие корпоративным стандартам Казатомпрома.

Несмотря на позитивные результаты, исследование выявило несколько направлений, требующих дальнейшего внимания. Прежде всего, это необходимость прозрачности мониторинга, включая открытые данные о составе подземных вод и радиационном фоне для научного сообщества и местных органов управления. Также

перспективным является расширение спектра анализируемых параметров, включая изотопные методы исследования, которые позволяют более точно отслеживать миграцию растворов ПСВ в пласте. Кроме того, адаптация международных практик-особенно требований IAEA к длительному мониторингу-может повысить устойчивость экологической безопасности на будущих участках добычи.

В целом обсуждение результатов показывает, что рекультивация объекта была проведена эффективно, а достигнутые изменения соответствуют как национальным, так и международным экологическим критериям. Тем не менее устойчивость этого эффекта зависит от продолжения мониторинга и дальнейшего развития технологий восстановления, что делает данное исследование важным этапом в формировании эталонных подходов к экологически безопасной добыче урана методом ПСВ в Казахстане.

5. Заключение

Полевое исследование на уранодобывающем участке, проведённое в 2024–2025 годах, показало, что комплексная рекультивация территории методом ПСВ эффективно восстанавливает естественный радиационный фон и гидрохимические параметры подземных вод. Основные выводы исследования:

1. После проведения рекультивационных мероприятий средняя мощность дозы гамма-излучения снизилась до уровня природного фона, локальные аномалии исчезли.
2. Химический состав подземных вод стабилизировался, концентрации урана, радия-226 и сопутствующих элементов снизились до нормативных значений, а показатели pH и Eh пришли в соответствие с природными условиями.
3. Комплексный подход, включающий инженерные, гидрохимические и экологические меры, доказал свою эффективность и позволяет минимизировать остаточное техногенное воздействие.
4. Применение корпоративных стандартов НАК «Казатомпром», национальных нормативов и международных стандартов ISO обеспечивает сопоставимость результатов и высокую экологическую надёжность процесса.
5. Для дальнейшего повышения эффективности рекультивации рекомендуется расширять мониторинг, внедрять новые технологические решения и обеспечивать прозрачность отчётности.

Таким образом, исследование подтверждает, что метод подземного скважинного выщелачивания при соблюдении всех регламентов может считаться экологически безопасным и рациональным способом добычи урана, обеспечивая восстановление природного состояния экосистемы и защиту здоровья населения.

Список использованной литературы:

1. World Nuclear Association. In-Situ Leach (ISL) Mining of Uranium. Доступно по ссылке: https://world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/mining-of-uranium/in-situ-leach-mining-of-uranium.aspx

2. OECD NEA / IAEA. Uranium 2022: Resources, Production and Demand (Red Book). OECD Publishing, 2023.

3. U.S. Nuclear Regulatory Commission (NRC). Regulations for In-Situ Recovery Facilities. Доступно по ссылке: https://www.nrc.gov

4. Australian Government, Department of Industry, Science, Energy and Resources. Best Practice Environmental Management for Uranium Mines. Canberra, 2019.

5. IAEA. Guidelines on Environmental Remediation of Uranium Production Facilities. Vienna: International Atomic Energy Agency, 2014.

6. АО «НАК “Казатомпром”». Годовой отчёт и Отчёт по устойчивому развитию (последнее издание 2024 г.). Доступно по ссылке: https://kazatomprom.kz

7. Akhmetov A. и др. Hydrogeochemical Changes of Aquifers after Acid In-Situ Leach Uranium Mining. Bulletin of KazNU, 2021. (Исследования Института высоких технологий НАК «Казатомпром»).

ӘОЖ 378 (52)

Л.Н. ГУМИЛЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЭТНОГЕНЕЗ ТЕОРИЯСЫ

Тансыкова Айгуль Бериковна, педагогика ғылымдарының магистрі, сеньор - лектор
Бейбитов Нурбек Жолдасалиевич, тарих ғылымдарының магистрі, сеньор-лектор
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті ,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аннотация. Мақалада этногенез үрдістерін зерттеу бүгіндегі этнолог – ғалымдардың этнология ғылымындағы ең күрделі бөлігі болып табылады. Этногенезді кейде синонимдік түрде, этностың пайда болып, дамуын оқытатындықтан, яғни ұлттар мен халықтардың даму сатылары мен қалыптасуын қарастыратындықтан, этника тарихы деп те атайды. Этногенез ұлттарға туыстас этностардың да шығу, даму тарихын қоса оқытады.

Кілт сөздер: Этногенез, институт, этникалық белгілері, антропология, лингвистика, демография.

Аннотация. В статье рассматривается изучение процессов этногенеза, являющегося наиболее сложной частью этнологической науки для современных этнологов. Этногенез иногда называют синонимом истории этничности, поскольку он изучает возникновение и развитие этноса, то есть рассматривает этапы развития и формирования наций и народов. Этногенез также изучает историю возникновения и развития этнических групп, связанных с нациями.

Ключевые слова: Этногенез, институты, этнические характеристики, антропология, лингвистика, демография.

Annotation. Makalada ethnogenesis үрдістірін зрттеу үгіндги ethnologist – galymdardyn ethnology ғыліміNDағы ең крдилі мілігі полігі полігі голігі тилади. Ethnogenesis keide synonymdik turde, ethnicity paida bolyp, damuyn oqytatyndyktan, yagni ulttar men halyktardyn damu satylary men kalyptasuyn karastyratyndyktan, ethnicity tarihy dep te ataydy. Ethnogenesis of ulttarga tuystas ethnostardyn da shygu, lady tarihyn qosa oqytady.

Keywords: Ethnogenesis, institutions, ethnic characteristics, anthropology, linguistics, demography**.**

Л.Н.Гумилевтің негізін қалаған этногенез мәселесіне тоқталар болсақ, этногенез- (грек. «ethnos» халық және «genesis» шығу тегі, пайда болуы) - этникалық топтардың пайда болуы мен қалыптасуы үрдісін оқытады. Этногенез үрдістерін зерттеу бүгіндегі этнолог – ғалымдардың этнология ғылымындағы ең күрделі бөлігі болып табылады. Этногенезді кейде синонимдік түрде, этностың пайда болып, дамуын оқытатындықтан, яғни ұлттар мен халықтардың даму сатылары мен қалыптасуын қарастыратындықтан, этника тарихы деп те атайды. Этногенез ұлттарға туыстас этностардың да шығу, даму тарихын қоса оқытады.

Этногенез теориясы – этникалық топтардың (яғни ұлттардың) пайда болуы мен дамуы туралы ғылым – Гумилев өмірінің басты еңбегі, оның барлығын біріктіреді. Гумилевтің пікірінше, этникалық топ - бұл өзін-өзі анықтайтын және өзін басқалардан бөлетін адамдар жиынтығы: «Біз олар емеспіз». Өзін-өзі анықтаудың себебі кез келген нәрсе болуы мүмкін - тіл, сенім, мәдениет, шаш түсі немесе мұрын пішіні - бұл маңызды емес. Ең бастысы, бір топ адамдардың өздерін басқалардан, «біз емес» адамдардан бөлу туралы хабары. Л.Н.Гумилевтің пікірінше, мысалы, казактар (кем дегенде 1917 жылға дейін) олар орыстар емес, олар бір еуразиялық суперэтникалық топқа жатады, олармен бір тілде сөйлеседі және православие дінін ұстанады.

Бұл этногенез теориясы үш іргелі тасқа негізделген.

1. Планетаның биоорганикалық әлемінің дербес элементі ретінде этнос ұғымы, биосфера – этникалық топтардың тарихы ретінде Жер тарихына қатысты негізгі ұғым.

2. Пассионарлық ұғым этногенездің қозғаушы күштерін түсіндіру үшін негізгі болып табылады.

3. Тарихи климатология – этникалық бірегейлікті түсіндіруге арналған негізгі.

Бұл теория өз мазмұны бойынша тек этникалық топтардың пайда болуы мен дамуы теориясының шеңберінен шығып кетеді және оны әлдеқайда кеңірек қолдануға болады.

Ең алдымен этногенез теориясында: этностық әлеуметтік құбылыс емес, әрине экономикалық емес, планетаның биоорганикалық әлемінің, Жер биосферасының элементі. Бұл өте, өте, өте маңызды! Тарихи ауқымдағы этнос (ұлт) биологиялық объектілердің жиынтығы ретінде әрекет етпейді, бірақ өзі Жер биосферасының объектісі болып табылады. Яғни, ол басқа биологиялық объектілер сияқты өмір сүреді және дамиды: жануарлар, өсімдіктер, адамдар, тұтас және тірі нәрсе ретінде, бірақ, әрине, үлкен ерекшелікпен қарастырылады. Этникалық топтар белгілі бір даму кезеңдерін бастан өткеріп, дүниеге келеді, өмір сүреді және өледі. Гумилев тіпті этникалық топтың орташа өмір сүру жасын анықтады - 1200 жыл. Әр кезеңде этникалық топтың өз жасы болады және соған сәйкес өзін адам сияқты ұстайды: жас, жетілген, кәрі болып.

Гумилевтің бұл концепциясын шығыс ілімінен белгілі тағы бір концепциямен – энергетикалық эгрегор теориясымен байланыстырамыз. Оның мәні, жалпы алғанда, тіршілік иелерінің әрбір тобы (оның ішінде отбасы, тату компания, корпорация және т.б.) әрбір жеке адамның өрістерінен бөлінген, бірақ оларда өзара әрекеттесетін ортақ ақпараттық-энергетикалық өріске ие. Бұл өріс «егрегор» деп аталады. Бұл эгрегорлар бір-бірімен тәуелсіз бірлік ретінде әрекеттеседі. Көптеген жолдармен командалар бір-бірімен жеке адамдар ретінде қарым-қатынас жасайды. Эгрегорлардың өздерінің құрамдас элементтерінің энергетикалық мазмұнына байланысты өмір сүру ұзақтығы бар. Ұжым осы ұжымды тамақтандырып, оны біртұтас тұтастыққа айналдыратын эгрегор таусылмайды.

1980 жылдары пайда болған егрегорлар туралы ұғымды Гумилев білген. Гумилев енгізген айқын энергетикалық сипатқа ие пассионарлық концепция этникалық белгілері бойынша анықталған топтарға қолданылғанда ғана толық айқын параллельдер туралы айтуға мүмкіндік береді. Ол тіпті этностың эгрегоры деп атауға болатын «этникалық өріс» ұғымын енгізді. Ол этникалық өрістердің басқа өріс түрлері сияқты тербелістің белгілі бір ырғағы бар екенін дәлелдеді. Әртүрлі этникалық өрістердің өзара әрекеттесуі комплементарлылық феноменін – этникалық жақындықты немесе бөтендікті санадан тыс сезімді тудырады. Шындығында, этникалық, өзін-өзі анықтайтын адамдар тобы ретіндегі тұжырымдаманың өзі осыған негізделген. Соның салдарынан жарасымды және үйлесімсіз этностар пайда болды.

Сонымен, Л.Н. Гумилев әлемдік этнологиядағы этнолог ғалымдар секілді ерекше этногенез теориясын зерттеді. Этногенез теориясы этнологиядағы өте күрделі теория. Оны зерттеуде ғылымның өзге күрделі салаларымен зерттеулер жүргізіледі. Этногенез немесе этника тарихын палеоэтнография, глоттогенез, әлеуметтану, (культурогенез) мәдениеттану, әлеуметтік антропология, лингвистика, демография, тарих, саясаттану т.б ғылымдар арқылы зерттейді. Этника тарихы ежелгі кезеңдерден басталады. Этника

топтарының тарихы плейстоцен (2 млн және 20 мың жылдықтар бұрын) және голоценнің алғашқы кезеңдерінде (20 мың жыл бұрын және б.ғ.д 3 мың жылдықтарда) қалыптасқан. Оларды ғылыми тұрғыдан археология және палеонтология (paleo-ежелгі, logos-ілім) салалары ежелгі дәуірді зерттеу арқылы дәлелдеп отыр. Осы кезеңдерде антропогенез үрдістері өткен.

Homo sapiens пайда болғанда, адамзаттың алғашқы қауымдарында социогенез үрдістері дамуымен қоса, негізгі еңбек, шаруашылық түрлері, тілдері мен діндері, мәдениеттері де қалыптасқан. Этногенез тарихының алғашқы және соңғы дәл уақыттарын анықтау мүмкін емес. Өйткені соңғы 5 мың жылдықта адамзат өзінің алғашқы этникалық морфологиясын сақтамады және сол кезеңдерден бері этникалық топтардың дамуы, жаңа легінің пайда болуы жүріп жатты. Адамзаттың даму тарихын антропогенез салаласы зерттейтіндігі белгілі.

Этнология ғылымында этногенез тарихын адамзаттың қазіргі тектегі түрінің пайда болуын осыдан 40 мың жыл бұрынғы кезеңімен бастайды. Шындығына келгенде этногенез мәселелері неолит дәуірінде қалыптасқандығын салыстырмалы мәліметтер айқындап отыр. Адамзат баласының негізі бір орталықтан пайда болды деген пікірге сүйенсек (Африка құрлығы), онда олар алғашқыда топ болып, одан кейін бірыңғай нәсіл, этникалық топ, әлеуметтік жік т.б болып тарихи даму сатыларын өткерген. Адамдардың көбеюі олардың жаңа территорияларды қоныстануына алғашқыда тропиктік және субтропиктік, кейін қолайлы аймақтарға көшіп тұрақтану үрдісіне әкелді. Бұлар мың жылдаған уақыттарды қамтып, сол территориялардың климаты мен географиялық ортасына үйренуден адамзатта антропологиялық өзгерістер, нәсілдік, ұлттық белгілері дамыған.

Бұны этногенезде – рассогенез саласы деп зерттейді. Этникалық үрдістердің басты ерекшеліктері тілдердің дамуында. С.П.Толстовтің пікіріне сүйенсек «Адамзат баласының тілі алғашқыда бір ортадан пайда болып, дамып, көшіп-қоныстануында өзгерістерге түскен». Бұған қосымша дәлел Австралиядағы бүгінге дейін сақталған бірнеше жүз тілдерде сөйлейтін аборигендер, тілдерінің өзгешелігі арқылы оларды бір-бірінен ажырату қиын еместігін ғалымдар дәлелдеді.

Этногенез үрдісіндегі жаулаушылық саясаттарында жаулаушылар мен аборигендер, (латынша aborigine – бастапқы) яғни жергілікті халық халықтар арасында субстрат синтезі (жергілікті халықпен араласу) және суперстрат (кірме халықпен араласу) негізінде жаңа этнос пайда болады. Осы үрдістерде тіл, өзгерістерге түседі. Екі тілде сөйлеу немесе жеңгендердің тіліне ауысу жүреді, жаңа мәдени-шаруашылық, метисация үрдісінен жаңа ұрпақ буыны дүниеге келіп, т.б дамулар өтеді. Тарихи дамудың сатыларымен сапиентация үрдістері туындап, адамдардың нәсілдік қалыптасуы, территориялары белгілі болады. Территорияларда белгілі шаруашылықпен айналысатын тайпалар бірігіп – халықтарға айналып, олардың бір тілдік жүйелері қалыптасады да, бұл ұлттың пайда болуына әкеледі. Ұлттар арасында тарихи үрдіспен араласқан кейбір ұлттардың жиынтықтары макроэтностарды және субэтностарды құрайды.

Макроэтностар – бірнеше этностардың біріккен тобы. Оған славяндар жатады, славяндар батыс және шығыс болып бөлініп, шығыс славяндардың өзі – орыс, украин, беларусь ұлттарына жіктеледі. Кейінірек орыстардан казактар, олардың өздері - дон казактары, жайық казактары болып тұрған территорияларына орай бөлінген. Немесе түрік халықтарын алсақ, оларда табиғи – географиялық орналасуына орай – Орта Азия түріктері, Еуразия түріктері, Сібір түріктері, Еділ – Кама түріктері, Кавказ түріктері болып бөлініп, одан тағы да өзге ұлттарға жіктеледі.Микроэтностар кейде оны субэтностар деп атауға болады. Оларға мысал ретінде –қазақ халқының құрамына енген қожалар, төрелерді атауға болады. Макроэтностар – шаруашылығы, этногенетикалық жағынан туыстас елдер. Макроэтностар тарихи үрдістер кезеңінде, этникалық бөліністерге немесе этникалық бірігулерді кешіреді.

Этникалық бөлінулер таптық құрылымға дейін өтсе, ал этникалық бірігулер – таптық құрылымның шарықтау кезеңінде өтіп, этногенетикалық үрдістер – консолидация ассимиляция және этникалық интеграция олардың араласып, бір – біріне сіңіп кетуіне әкеледі. Этногенетикалық үрдістер түрі өте көп. Оларды 1994 жылы Ресей ғалымдары О.Е. Кузмина мен П.И. Пучков ғылыми негізде «Основы этнодемографии» атты еңбектерінде талдау жасап, жіктеген. Этногенетикалық үрдістер этноэволюциялық және этнотрансформациялық болып екіге бөлінеді. Белгілі бір этносқа өзге этнос кірме болып келгенде оларда еш өзгеріс болмаса, қирату жүйесі орын алмаса онда мұны - этноэволюциялық үрдіс деп атаймыз. Ал, саяси әлеуметтік билігі күшті этностар әлсіз этностарды жаулап, өз үстемдіктерін жүргізгенде олардың тілі, мәдениеті т. б. өзгеріске ұшырап, жергілікті халықтың ұлттық ерекшеліктері жойылса – онда бұл үрдіс этнотрансформациялық деп аталады.

Этникалық парцияция – бір этностан бірнеше жаңа бөліктердің пайда болуы. Мысалы ежелгі орыс этносынан – орыстар, украиналықтар, беларустардың шығуы.

Этногенез мәселесі бойынша Лев Николаевич Гумилев салалы еңбек жазған ғалымдардың бірі және бірегейі десек. Оның пікірінше адам биосфераға нәтижесінде антросфераға немесе этносфераға айналатын этнос түрінде кіреді. Сондықтан ландшафтың этнос өміріндегі рөлі түсінікті болып шығады. Яғни, ландшафт антропосфераның қажетті элементі болып табылады. Бірақ адамның өсімдік пен жануарлардан және қоршаған ортадан ерекшелігі, өзінің өмір сүру шарттарын саналы түрде және бір мақсатқа бағыттай отырып өзгертуге бейімдігінде. Бұл бейімділік адамзат үшін жоғары өрлеу бола отырып, екінші жағынан апат болуы да мүмкін. Адам өз әрекеті арқылы биосфераның өзін-өзі ретке келтіріп отыру (регуляциялау) механизміне зақым келтіріп және өзінің өмір сүру шарттарының деңгейін жағарлатумен қатар қоршаған ортаны экологиялық апатқа алып келуі мүмкін. Бұл үрдіс қазіргі таңдағы адамзат тарихындағы ең шешуі түйткіл мәселелердің бірі екендігін ол осыдан 70 жыл бұрын-ақ сезе білген. Экологиялық үрдістің этногенезге тигізер әсері баршылық. Л.Н. Гумилев айтқандай мұндай экологиялық дағдарыстар этностардың құруының бірден-бір себебі болған. Мысалы: Ежелгі Египет, Месопатамиядағы ежелгі өркениеттердің жойылуына экологиялық апаттар, егістік жерлерді құм басуы, т.б.себеп болған. Ал, бұл экологиялық апаттар этностардың құрып – кетуіне әкелген және әкеле береді.

Ғалымның пікірінше, этностар пассионарлық серпілістің нәтижесінде туындайтын табиғи құбылыс болып табылады. Этнос өзінің өмір сүруіне қажетті әлеуметтік институттарды, соның ішінде мемлекетті қалыптастырады. Сонымен қатар, этностардың тұрмыс-тіршілігіне табиғи ортаның тигізер ықпалы тұрғысында көптеген тың ойларын қалдырғанды.

Қазіргі Ресей этнологиясында этностың 4-теориясы кеңінен танылған.Оның бірі этносты табиғи, биологиялық құбылыс деп қарастыратын Л.Н.Гумилевтың идеясы болып табылады. Л.Н.Гумилевтің этностың пассионарлық теориясы. Л.Гумилев этнос туралы идеяда негізгі мәнді әлеуметтік бет пердедегі биофизикалық шынайлыққа аударады. Яғни Гумилев үшін этнос-өндіргіш күштермен тікелей тікелей байланысты болмағандықтан әлуметтік топ емес,және популяция да емес.

Пассионарлық, негізінде құмарлық – бұл адамның энергиясының артық болуы. Оның физикалық күшіне еш қатысы жоқ ішкі, өмірлік энергиясының артықтығы. Әрбір адамда мұндай энергия бар. Қалыпты адам үйлесімді – бұл оның ішкі энергиясының қалыпты деңгейде екенін білдіреді – ол қоршаған ортамен тепе-теңдікте, барлық сыртқы құбылыстарға адекватты түрде әрекет етеді. Егер бұл энергия белгілі бір нормадан аз болса, онда адам жалқаулыққа, пассивтілікке, паразитизмге және сатқындыққа бейімділігін көрсетеді. Бұл «субпассионарлылық» деп аталады. Бірақ егер ішкі энергия нормадан асып кетсе, яғни адамда артық энергия болса, онда олар бұл адамның құмарлығы туралы айтады. Бұл мінез-құлықта әлемді өзгертуге деген ұмтылыс пен қабілеттілік, идеалдар үшін құрбан болу, шығармашылық импульс, іскерлік және жалпы

белсенділік, көбінесе иллюзорлық немесе қол жетімсіз мақсаттар үшін көрінеді. Бұл мақсат көбіне мұндай адамға тіпті өз өмірінен де, замандастары мен руластарының өмірі мен бақытынан да қымбат болып көрінеді. Гумилев мұндай адамдарды «құмарлық» деген латын сөзінен шыққан «құштарлық» деп атады. Қазіргі уақытта олар адамның харизмасы туралы ұқсас мағынада айтады.

Бұл туралы Гумилевтің өзі былай деп жазады: «...Құштарлық – биологиялық қасиет; ал тыныштық энергиясын бұзатын бастапқы итермелеу - белгілі бір құмарлық тұлғаларды қамтитын ұрпақтың пайда болуы. Өздерінің өмір сүру фактісі бойынша олар әдеттегі ортаны бұзады, өйткені олар күнделікті уайымдармен, оларды баурап алатын мақсатсыз өмір сүре алмайды».

Бұл идеяның туғанын Гумилев былай сипаттайды: «Кресттер» маған Ақ теңіз каналы лагерінен кейін... уәде етілген жер сияқты көрінді. Неліктен Ескендір Зұлқарнайын Үндістанға және Орта Азияға барды, ол жерде тұра алмаса да, бұл жерлерді тонайды, олжаны Македониядағы орнына қайтара алмады – ол кезде тасымал өте нашар жұмыс істеді. Кенет ойыма оны бірдеңе итермелеп жатыр, оның ішінде бірдеңе бар екен. Мен мұны «құмарлық» деп атадым. Мен орындық астынан секіріп түсіп, камераны аралап жүгірдім. Олардың маған жынды адамдай қарап тұрғанын көрдім, мен қайтадан ішке кірдім. Сонымен, маған адамда пассионарлық деген ерекше екпін бар екені анықталды... Бұл жай ғана байлық пен тікелей пайдаға ұмтылу емес, елес құндылықтарға: билікке, атақ-даңққа, ашкөздікке, байлық жинауға деген ұмтылыс. білімге құштарлық, өнерге құштарлық»

Пассионарлық субпассионарлық сияқты нормадан ауытқу екенін түсіну маңызды. Ынталы адам үйлесімді адамнан артық емес, сондай-ақ құмар адам да жаман емес – ол басқаша. Дәлірек айтқанда: этика тұрғысынан алғанда, пассионар көбінесе батыр немесе көшбасшы, субпассионар – арамза немесе жалқау, бірақ табиғат заңдары тұрғысынан бұл жай ғана объективті факт. әртүрлі адамдардың әртүрлі энергетикалық деңгейлері. Құмарлықтың этикаға еш қатысы жоқ, ол тек немқұрайлылықты қоспағанда, ерлік пен қылмысты, жасампаздықты да, жойқындықты да тудырады; Оның үстіне, энергия мазмұны ішінара тұқым қуалайтын болса да, жоғары пассионарлық рецессивті қасиет. Бұл ұрпаққа өтуде жоғары құмарлықтың азайып, тозғанын білдіреді. Гумилев тоғыз сатылы құмарлық градациясын берді, бірақ бұл соншалықты маңызды емес.

Гумилев пассионарлық деген не екенін түсіндіруге тырысты, ол адам әлеміндегі көріністерін сипаттаумен шектелуді жөн көрді. Көбінесе оның табиғатын білмеймін деп тіке айтатын. Бір қызығы, құмарлықтың табиғаты Гумилевтің оған негізделген басқа теориялары үшін ешқандай рөл атқармайды! Аксиома ретінде оның өмір сүру фактісін қабылдау жеткілікті.

Гумилевтің тұжырымынша біздің қазіргі мүлдем басқа уақытта, біз қорқынышсыз, пассионарлық импульстарды басқа себептермен өте сәтті байланыстыра аламыз. Кем дегенде, мысалы, кейбір көрші халықтарға белгілі бір мәселелерді шешу үшін. Немесе, мысалы, индуизм мағынасында адамдардың кармасымен. немесе карманы энергетикалық реттеуші ретінде субъектілердің энергетикалық мазмұнын түсіндіретін Сергей Лазарев теориясына сәйкес пайдалануға болады. Бірақ, Гумилевтің этногенез немесе этникалық өріс теорияларының мәні үшін бұл ешқандай рөл атқармайды.

Лев Гумилевтың гипотезасы этнос ұғымын, дәлірек, этникалық жүйелердің бірнеше түрін анықтайды және сипаттайды, сонымен қатар пассионаризм ұғымын енгізеді және типтік этногенез процессін және этностар арасындағы өзара байланысты сипаттайды.

Соңғы жылдары заманауи ғылыми жетістіктерге бағытталған "суперадамдарды құру" бойынша әртүрлі бағдарламалар пайда болды: жасанды интеллект, генетика, гендік инженерия, клондау, робототехника, супердержаваларға ие адамды құруға бағытталған. Ол кемел адам туралы біртұтас түсінік болмаған жағдайда, ғалымдар адамның "адамдық" азғындауына әкелетін "техникалық" адамды құруға бағдарланғаны анық.

Қазіргі қоғамның мәселелерін пайымдау "супермен", "супермен" емес, адамның мүлдем жаңа түрін қалыптастыру қажеттілігін растайды. "супермен", "супермен" емес, қоршаған әлеммен қарым-қатынастың жаңа түрін өзі туралы, табиғат туралы, ғалам туралы ұтымды білім негізінде құра алатын тұлға. Ол кемелді адамның ұжымдық бейнесі ноосфералық тұлғаның, пассионарлықтың, өзінің тағдырын білетін, өзінің мүмкіндіктерін бағалай білетін, өзінің сана-сезімін түбегейлі өзгерте алатын, рухани және күнделікті өмірде үйлесімділікке қол жеткізуге қабілетті адамнан тыс адамның ең жақсы қасиеттерін біріктіруі керек. өзін-өзі рухани жағынан өзгерте алатын және қоршаған әлемді өзгерте алатын практикалық өмір. Ғалым қазіргі заманғы ғылыми білімдерді, ақпараттық технологияларды меңгеру деңгейінде дамып, қарапайым адамның сана-сезімінен асып түсетін шамадан тыс санаға ие болуы керек. Ғалым кемел адам - өзін ғаламның бір бөлшегі ретінде сезінетін, құндылық үлгісін ұстанатын, санаға, вербалды және белсенді тәжірибеге "рационалды өлшем" қоятын, өзін жүйелі түрде жетілдіретін, әлеммен бірлікте дамитын адамның ең жоғарғы типі. рухани құндылықтар [6]. Ғалым міні жоқ адам - қоршаған әлемді "Құдайдың көзімен" қабылдай отырып, оны өзгертуге қабілетті тұлға деді [17].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Беляков С. С. Гумилев, сын Гумилева: [Жизнеописание Льва Гумилёва]. – М.: АСТ, 2013. – 797 с.
2. Абросимова В.Н.Л.Н. Гумилев - А.А. Ахматова. Письма, не дошедшие до адресата // Знамя. - 2011. - № 6.
3. Памяти Л.Н. Гумилева: Воспоминания. Публикации. Исследование/Сборник и объяснение. В. Н. Воронович, М. Г. Козырева; Запомнить. Л.Н. Музей-квартира Гумилёва,
4. Фил. Музей А. Ахматовой в Доме Фонтанов. - Санкт-Петербург.:Росток, 2003. – 368 с.: портрет, ил. – (Неизвестный XX век).
5. Демин В. Н. Лев Гумилев. М.– 2007. – 308 с.
6. Каримуллин А.Г., Новикова О.Г. Гумилев Лев Николаевич. Библиографический указатель/реп. ред. Валеев Р.И.М. - Октябрь: Реп. 1990. - 32 с.
7. Тлеугабылова, К.С. Л.Н. Гумилев – один из основоположников идеи евразийства/К.С.
8. Тлеугабылова, А.А. Абдрахманова, Т.Ж. Макалаков. - Текст: напрямую//Молодой учёный. – 2013. – № 2 (49). - 288-291 С. –URL: https://moluch.ru/archive
9. Гумилев Лев Никрлаевич / Новикова О. Г., Шишкин И. С.// Григорьев – Динамика. Москва. Большая российская энциклопедия, 2007.С.т 154. [в 35 т.] / гл. ред. Ю.С.Осипов. 2004-2017.
10. Гумилёв, Лев Николаевич – Википедия (wikipedia.org)

ӘОЖ: 004.855.5:61

МЕДИЦИНАЛЫҚ ДИАГНОСТИКАДАҒЫ МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ ДӘЛДІГІ МЕН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫН ЖАҚСАРТУ ӘДІСТЕРІНЕ ШОЛУ

Олжатай Іңкәр Асқарқызы, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, магистр
Садирмекова Жанна Бакирбаевна, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, PhD

Аңдатпа: Соңғы жылдары машиналық оқыту әдістері (ML) күрделі медициналық деректерді жоғары өңдеуде және клиникалық шешімдерді қолдауда жоғары тиімділік көрсете отырып медициналық диагностикаға қарқынды түрде енді. Дегенмен, модельдердің жоғары дәлдігін қамтамасыз ету және олардың түсіндірімділігін арттыру мәселелері өзекті болып қала береді. Медициналық тәжірибеде жеткіліксіз дәлдік немесе

модель нәтижесін түсіндіре алмау қате шешімдерге және мамандар тарапынан сенімнің төмендеуіне алып келуі мүмкін. Бұл шолу Медициналық практикадағы Машиналық оқыту модельдерінің дәлдігі мен интерпретациясын жақсартуға бағытталған заманауи тәсілдер мен әлістерді жинақтайды, сонымен қатар осы саладағы негізгі зерттеулерді талдайды. Басты назар түсіндірілетін жасанды интеллект әдістеріне және медициналық диагностиканың ақпараттық технология жүйелері контекстіндегі модельдердің дәлдігі мен түсініктілігі арасындағы ортақ шешімді талдауға аударылады.

Кілт сөздер : МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУ, МЕДИЦИНАЛЫҚ ДИАГНОСТИКА, МОДЕЛЬ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ, ХАІ, ДӘЛДІК, ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ.

Аннотация: Последние годы методы машинного обучения (ML) активно внедряются в медицинскую диагностику, демонстрируя высокую эффективность при обработке сложных медицинских данных и поддержке клинических решений. Однако вопросы обеспечения высокой точности моделей и повышения их интерпретируемости остаются актуальными. В медицинской практике недостаточная точность или невозможность объяснить результаты модели могут приводить к ошибочным решениям и снижению доверия со стороны специалистов. Настоящий обзор обобщает современные подходы и методы, направленные на повышение точности и интерпретируемости моделей машинного обучения в медицинской практике, а также анализирует ключевые исследования в данной области. Основное внимание уделяется методам объяснимого искуственного интеллекта и анализу компромисса между точностью и интерпретируемостью моделей в контексте информационно-технологических систем медицинской диагностики.

Ключевые слова: МАШИННОЕ ОБУЧЕНИЕ, МЕДИЦИНСКАЯ ДИАГНОСТИКА, ИНТЕРПРЕТИРУЕМОСТЬ МОДЕЛЕЙ, ХАІ, ТОЧНОСТЬ, ИСКУСТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ.

Abstract: In recent years, machine learning (ML) methods have been rapidly integrated into medical diagnostics, demonstrating high effectiveness in processing complex medical data and supporting clinical decision-making. However, ensuring high model accuracy and improving interpretability remain critical challenges. In clinical practice, insufficient accuracy or the inability to explain model outputs may lead to incorrect decisions and reduced trust from medical professionals. This review summarizes modern approaches and techniques aimed at improving the accuracy and interpretability of machine learning models in medical practice and analyzes key research in this field. Particular attention is paid to explainable artificial intelligence methods and to the trade-off between model accuracy and interpretability within the context of information technology systems for medical diagnostics.

Keywords: MACHINE LEARNING, MEDICAL DIAGNOSTICS, MODEL INTERPRETABILITY, XAI, ACCURACY, ARTIFICIAL INTELLIGENCE.

Машиналық оқыту әдістері медициналық диагностикада белсенді түрде қолданылып келеді, өйткені олар клиникалық үлкен деректерден жасырын заңдылықтарды анықтай алады. Әсіресе, ауруды ерте кезеңде анықтауда. Ерте кезеңде анықталған патологиялар емдеудің тиімділігін едәуір арттырады. Машиналық оқыту әдістері денсаулық сақтауды қоса алғанда, ақпараттық технологиялардың әртүрлі салаларында белсенді қолданылады. Ақпараттық технология саласы үшін медициналық диагностика бағыты ерекше қызығушылық тудырады, өйткені ол деректерді талдау әдістерін, жасанды интеллект пен медициналық ақпараттық жүйелерді біріктіреді.

Машиналық оқыту медицинада ауруларды диагностикалау, суреттерді талдау және клиникалық нәтижелердің қаупін болжау үшін қолданылады. Алайда, медициналық диагностика дәлдік пен модельдің интерпретациясына ерекше талап қояды. Себебі, қателіктер пациенттер үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін[1].

Клиникалық деректерді талдау үшін шешім ағашы, кездейсоқ орман, градиентті күшейту және нейрондық желілер сияқты машиналық оқыту алгоритмдері тиімді

қолданылады. Мысалы, XGBoost алгоритмі тиімділігі мен икемділігіне байланысты күрделі медициналық деректер жиынтығын жіктеу үшін кеңінен қолданылады[2].

Бірқатар зерттеулерде машиналық оқыту модельдері жүрек-қан тамыры аурулары мен қант диабетін болжауда дәлдіктің жоғары деңгейін көрсетті. Бұл модельдердің практикалық маңыздылығын растайды[3].

Машиналық оқыту объектісі ретіндегі медициналық деректердің ерекшеліктері

Медициналық деректер машиналық оқыту модельдерін құруды едәуір қиындататын бірқатар ерекшеліктерге ие. Медициналық деректер гетерогенді болып табылады және сандық көрсеткіштерді (талдау нәтижелері), мәтіндік деректерді (медициналық қорытындылар және т.б.), сондай- ақ суреттерді (рентген, КТ және МРТ) қамтиды. Медициналық деректердің тағы бір мәселесі шудың және өлшеу қателіктерінің болуы. Бұл факторлар адами фактормен де, медициналық жабдықтың техникалық шектеулерімен де байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, белгіленген медициналық мәліметтердің көлемі көбінесе шектеулі, өйткені оларды жинау айтарлықтай ресурстарды және құпиялылық талаптарын қатаң сақтауды талап етеді. Аталған барлық ерекшеліктер машиналық оқыту модельдерінің дәлдігі мен тұрақтылығына тікелей әсер етеді және деректерді өңдеу мен талдаудың мамандандырылған әдістерін қолдануды талап етеді.

Машиналық оқыту модельдерінің дәлдігін арттыру әдістері

Медициналық деректердің сапасы (толықтық, шудың болмауы және класстар арасындағы баланс) модельдің өнімділігіне тікелей әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Медициналық деректерді алдын ала өңдеу белгілерді тазартуды, өткізіп алған мәндерді өңдеуді, қалыпқа келтіруді және стандарттауды қамтиды. Медициналық кескіндерді талдау міндеттері үшін деректерді көбейту әдістері кеңінен қолданылады, бұл модельдердің жалпылау қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.

Модельді дұрыс таңдау және гиперпараметрлерді оңтайландыру (grid search немесе кросс-валидация арқылы) дәлдікті айтарлықтау жақсартуға мүмкіндік береді. Бес классикалық модельдің салыстырмалы талдауы бірдей диагностикалық тапсырма үшін тиімділік айырмашылықтарын көрсеткен[4]. Медициналық тапсырмаларда логистикалық регрессия, шешім ағаштары, кездейсоқ орман, градиентті күшейту және нейрондық желілер жиі қолданылады. Параметрлерді оңтайландыру үшін модельдің ең тиімді конфигурациясын таңдауға мүмкіндік беретін кросс-валидация, grid search және random search әдістері қолданылады.

Ансамбльдік модельдер (мысалы, кездейсоқ орман немесе градиенттік күшейту) көбінесе жалғыз алгоритмдермен салыстырғанда жоғары дәлдікке ие. Бұл тәсілдер болжау сапасын арттыру мақсатында бірнеше модельдерді біріктіруге негізделген.

Нейрондық желі модельдері үшін компьютерлік көру тапсырмаларында деректерді күшейту кеңінен қолданылады: бұру, шағылысу, контрастты өзгерту және басқа түрлендірулер, бұл оқу үлгісінің әртүрлілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Медициналық диагностикадағы дәлдікті бағалау көрсеткіштері

Медиициналық тапсырмалардағы машиналық оқыту модельдерінің сапасын бағалау бірнеше метриканы қолдануды талап етеді. Сыныптар арасында теңгерімсіздік болған жағдайда қарапайым Accuracy көрсеткіші әрқашан модельдің нақты тиімділігін көрсете бермейді. Accuracy-тен басқа сезімталдық және ерекшелік көрсеткіштері кеңінен қолданылады. Сезімталдық дұрыс анықталған науқастардың үлесін, ал специфика дұрыс анықталған сау науқастардың үлесін көрсетеді. Медициналық диагностикада маңызды рөл атқаратын көрсеткіштер:

- Precision, дұрыс оң болжамдардың үлесін сипаттайды. Сыныптар арасында теңгерімсіздік болған жадайда қолданылады.
- Recall, модельдің аурудың нақты жағдайларын анықтау қабілетін көрсетеді.
- F1-score, бұл Precision мен Recall арасындағы тепе-теңдік.

- ROC-AUC, модельдің әртүрлі шешім қабылдау шектерінде сыныптарды ажырату қабілетін көрсетеді. ROC-AUC сыныптардың қатты теңгерімсіздігінде жоғары баға бере алады, ал PR-AUC сирек кездесетін оқиғаларға сезімтал.

Бір уақытта бірнеше метриканы қолдану модельдің сапасын дұрыс бағалауға және клиникалық тәжірибеде қателіктер қаупін азайтуға мүмкіндік береді.

Модельдердің сенімділігі және нәтижелердің клиникалық қолданылуы

Дәлдіктің жоғарғы көрсеткіштеріне қарамастан, машиналық оқыту модельдері медициналық диагностикадағы клиникалық қолдану талаптарына сәйкес келуі керек. Ақпараттық технологиялар саласындағы көптеген басқа тапсырмалардан айырмашылығы, медицинадағы қателіктер науқастың жағдайына тікелей әсер етеді. Сондықтан тек Accuracy немесе ROC-AUC-тің соңғы көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар модельдің нақты әлемде қолданылған кезде қаншалықты сенімді, тұрақты және қауіпсіз екендігі маңызды болады.

Клиникалық тәжірибеде модель шешім қабылдауды қолдау жүйесінің элементі ретінде қарастырылады. Соған сай оның жұмысы түсіндірілетін, қайталанатын және кіріс деректерінің өзгерісіне төзімді болуы керек. Мысалы, бір клиниканың деректерінде оқытылған алгоритм сынақ хаттамаларының, жабдықтардың, науқастардың демографиялық сипаттамаларының және деректер құрылымының айырмашылығына байланысты басқа ауруханада қолданғанда төмен дәлдік көрсетуі мүмкін. Бұл құбылыс domain shift (доменді ауыстыру) деп аталады және машиналық оқытуды денсаулық сақтау саласына енгізудің негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Сондай-ақ, медицинада сынып теңгерімсіздігі жиі кездесетінін ескеру маңызды. Мысалы, сирек кездесетін аурулары бар науқастардың үлесі сау науқастардың үлесінен едәуір аз болуы мүмкін. Мұндай жағдайда модель жоғары дәлдік көрсете алады, бірақ сирек кездесетін, бірақ маңызды жағдайларды анықтау қиын. Сондықтан сапаны бағалау қателіктердің клиникалық маңыздылығын ескеру керек: ауруды өткізіп жіберу (false negative) жалған ескертуге (false positive) қарағанда қауіпті болуы мүмкін.

Ықтималдықты калибрлеу және белгісіздікті бағалау

Көптеген медициналық тапсырмаларда машиналық оқыту моделі тек сыныпты ғана емес (мысалы, «ауру/сау»), сонымен қатар ықтималдықты да береді. Дегенмен, модель берген ықтималдық әрқашан дұрыс түсіндірілмейді. Алгоритмдердің практикалық құндылығын арттырудың маңызды бағыты ықтималдық болжамдарын калибрлеу болып табылады.

Калибрленген модель – болжамды ықтималдығы оқиғаның нақты жиілігіне сәйкес келетін модель. Мысалы, егер модель науқастар тобы үшін 0.8 ықтималдығын берсе, онда бұл топтың шамамен 80%-ына шынымен ауырады диагнозы қойылу керек. Калибрленген модельдер жоғары дәлдікті көрсете алады, бірақ сонымен бірге дәрігерлердің сенімін төмендететін шамадан тыс немесе бағаланбаған ықтималдықтарды шығарады. Ең көп таралған калибрлеу әдістерінің ішінде:

- Plat scaling (логистикалық калибрлеу);
- Isotonic regression (изотоникалық регрессия);
- Temperature scaling (әсіресе нейрондық желілер үшін).

Калибрлеуден басқа белгісіздікті бағалау маңызды міндет болып табылады. Медицинада модель «күмәндануы» керек, әсіресе деректер оқу үлгісіне ұқсамайтын жағдайларда. Бұл қателіктертер қаупін азайтуға мүмкіндік береді, өйткені модель күмәнді жағдайларды дәрігердің қосымша тексеруіне бағыттауы мүмкін. Белгісіздікті бағалаудың негізгі тәсілдеріне модельдік ансамблдер, Monte-Carlo Dropout, Байес нейрондық желілері жатады. Мұндай әдістердің практикалық құндылығы – дәрігер тек жауап қана емес, сонымен қатар модельдің сенімділігін бағалайды. Бұл машиналық оқыту жүйесін енгізуді қауіпсіз етеді.

Сыныптар арасындағы теңгерімсіздік және оны жеңу әдістері

Сыныптар арасындағы теңгерімсіздік медициналық деректер жинағында жиі кездесетін мәселелердің бірі. Мысалы, онкологиялық ауруларды және сирек кездесетін патологияларды анықтау тапсырмаларында оң жағдайлардың саны теріс жағдайлардан едәуір аз болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда оқытудың стандартты модельдің негізгі сыныпты жиі болжауға «үйренуіне» алып келеді. Сирек жағдайларды анықтаудың дәлдігін арттыру үшін келесі әдістер қолданылады:

- сыныптар арасындағы теңгерімсіздікке төзімді көрсеткіштерді қолдану (F1-score, ROC-AUC);
- модельдің артық үйренуі (oversampling), мысалы, SMOTE;
- модельдің жеткіліксіз үйренуі (undersampling);
- шығын функциясын өзгерту (class weights, focal loss);
- теңдестірілген шағын батчтарда оқыту.

Медицинада оң сынып үшін Recall мәнінің жоғарылауы ерекше маңызға ие, өйткені ауруды өткізіп жіберу одан да ауыр зардаптарға алып келуі мүмкін. Алайда, Recall мәнінің шамадан тыс жоғарылауы Precision мәнін төмендетеді, ол жалған жайттардың өсуіне алып келеді. Сондықтан клиникалық талаптарға негізделген тепе теңдікті табу маңызды.

Модельдердің сыртқы валидациясы және портативтілігі

Медициналық машиналық оқыту модельдерін нақты енгізу үшін бір үлгідегі сапаны бағалау жеткіліксіз. Басқа клиникалардың немесе басқа уақыт кезеңдерінің деректерінде сыртқы валидацияны (external validation) жүргізу маңызды. Бұл модельдің жалпылауға қаншалықты қабілетті екенін анықтауға мүмкіндік береді. Сыртқы тексеру әсіресе зерттеу хаттамаларын өзгерту, медициналық жабдықтағы айырмашылықтар, пациенттердің демографиялық құрамының өзгеруі, модельді басқа елде немесе аймақта қолданғанда маңызды. Сыртқы валидация болмаған жағдайда модель зертханалық жағдайда жоғары көрсеткіштерді көрсете алады, бірақ нақты тәжірибеде тиімділігін жоғалтады.

Машиналық оқыту модельдерінің интерпретациясы

Терең нейрондық желілер жоғары дәлдікті қамтамасыз етеді, бірақ олардың ішкі механизмдері түсініксіз болып қалып қалады, бұл нәтижелерді клиникалық түсіндіруді қиындатады[5].

Медициналық диагностикада диагнозды дұрыс болжап қоймай, сонымен қатар болжамға қандай белгілер (симптомдар, сынақ параметрлері және т.б. әсер еткенін түсіну де маңызды. Интерпретация дәрігерлердің модельдерге деген сенімділігін арттырып және шешім шығаруды жеңілдетеді[6].

Сызықтық регрессия немесе шешім ағашы сияқты қарапайым модельдер жоғары интерпретацияға ие, себебі олардың шешімдерін оңай байқауға болады.

Күрделі модельдер үшін оқытудан кейін интерпретация әдістері жасалған: белсендіру карталарын визуализациялау, LIME, SHAP және басқа интерпретация әдістері жеке белгілердің болжамға қосқан үлесін тікелей көрсетеді[7].

Медициналық кескіндерді талдау тапсырмалары үшін Grad-CAM әдісі қолданылады, бұл модельдің шешім қабылдауы үшін маңызды кескін аймақтарын визуализациялауға мүмкіндік береді.

Терең оқытудың терең әдістері модельдердің визуалды шешімдерін түсіндіру үшін XAI әдістерін қолдана отырып, медициналық кескіндерді (рентген, МРТ) жіктеу үшін қолданылады[8].

XAI әдістерін қолдану мамандардың сенімін арттыруға және модельдің ықтимал қателіктерін анықтауға көмектеседі.

Дәлдік пен интерпретация арасындағы ортақ шешімге келу

Клиникалық жазбаларды талдау үшін машиналық оқыту модельдері көптеген мәліметтер негізінде диагностиканы автоматтандыруға мүмкіндік беретін шешімдерді қолдау жүйелеріне сәтті енеді[9].

Модельдердің дәлдігі:

- деректердің сапасына;
- модельдің күрделігіне;
- оңтайландыру әдістеріне байланысты.

Интерпретация:

- модельдің құрылымымен;
- шешімдерді визуализациялау және түсіндіру мүмкіндіктерімен анықталады.

Жалпылай келе, неғұрлым күрделі модельдер жоғары дәлдік бере алады, бірақ клиникалық тәжірибеде олардың интерпретациясы мен қолайлылығын арттыру үшін XAI әдістерін қолдануды қажет етеді. Машиналық оқыту медицинада диагностикалық дәлдікті жақсартудың маңызды әлеуетіне ие. Перспективалық бағыттардың бірі гибридті тәсілдерді қолдану болып табылады, мұнда күрделі модель жоғары дәлдікті қамтамасыз етеді және интерпретация әдістері нәтижелерді түсінікті түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Нақты клиникалық тәжірибеде ең тиімдісі алгоритм мен дәрігерді бірлесіп қолдану, мұнда модель көмекші рөлін атқарады және маман соңғы шешімді қабылдайды. Бұл медициналық қауымдастықтың осы технологияларға деген сенімін арттырады.

Түсіндірілетін модельдерге этикалық аспектілер мен сенім

Медициналық диагностикадағы интрепретация тек техникалық сипаттама ғана емес, сонымен қатар этикалық талап болып табылады. Дәрігер жүйенің неліктен белгілі бір диагнозды ұсынатынын түсіну керек, әсіресе шешім науқастың емделуіне әсер ететін болса. Әйтпесе, технология деген сенім төмендейді және дұрыс пайдаланбау қаупі бар.

Медициналық диагностикадағы қосымша мәселе – орын ауыстырудың болуы. Мысалы, егер модель негізінен бір жастағы немесе этникалық топтың деректері бойынша оқытылса, ол басқа топтарда нашар жұмыс істеуі мүмкін. Бұл диагноздың әділетсіз нәтижелеріне және медициналық көмектің сапасының төмендеуіне алып келуі мүмкін. Сондықтан модельдерді әзірлеу және енгізу кезінде науқастардың кіші топтары бойынша сапасын тексеру, шешімге әсер ететін белгілерді талдау, қате заңдылықтарды анықтау үшін XAI әдістерін қолдану маңызды.

Әріқарайғы зерттеулердің болашағы

Медициналық диагностикаға арналған машиналық оқыту саласындағы қосымша зерттеулер гибридті модельдерді дамытуға, XAI әдістерін қолдануды кеңейтуге және алгоритмдердің шу мен толық емес деректерге төзімділігін арттыруға бағытталған.

Медициналық диагностикадағы машиналық оқытуды дамытудың перспективалық бағыттарының ішінде жеке ақпаратты бермей, әртүрлі клиникалардың деректерінде модельдерді оқытуға мүмкіндік беретін federated learning-ті бөліп көрсетуге болады. Суреттерді, зертханалық көрсеткіштерді және мәтіндік деректерді біріктіретін мультимодальды модельдер де белсенді дамып келеді. Модельдердің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына, соның ішінде белгісіздікті бағалау мен ықтималдылықты калибрлеуге назар аударудың өсуі маңызды тенденция болып табылады. Сонымен қатар, пациенттердің әртүрлі топтары үшін диагностика ретінде деректердің ықтимал ауытқулары мен айырмашылықтарына қатысты этикалық аспектілерді ескеру қажет. Болашақта стандарттауға, модельдердің сыртқы валидациясына және оларды реттеуші бақылауға қойылатын талаптардың күшеюі күтілуде.

Қорытынды

Бұл мақалада медициналық диагностика мәселелерінде машиналық оқыту модельдерінің дәлдігі мен интерпретациясын жақсартудың негізгі тәсілдері қарастырылды. Медиициналық салада машиналық оқыту алгоритмдеріне ерекше талаптар қойылатындығы көрсетілді, өйткені модельдің нәтижелері пациенттің қауіпсіздігі мен қабылданған клиникалық шешімдердің сапасына тікелей байланысты.

Қолданыстағы зерттеулерді талдау диагностикалық модельдердің дәлдігін жақсартуға тек күрделі алгоритмдерді таңдау арқылы ғана емес, сонымен қатар деректерді сапалы дайындау, дұрыс өңдеу, сынып теңгерімсіздігін жою, реттеу және ансамбльдеу әдістерін қолдану, сондай-ақ transfer learning және деректерді күшейту арқылы қол

жеткізіледі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бір үлгіде алынған жоғары дәлдік нақты жағдайда модельдің тұрақты жұмысына кепілдік бермейтінін ескеру маңызды, сондықтан басқа клиникалар мен пациенттердің әртүрлі топтарының деректерінде сыртқы валидация ерекше маңызға ие.

Сондай-ақ, мақалада интерпретация денсаулық сақтау саласына машиналық оқытуды енгізудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатындығы қарастырылды. LIME, SHAP және Crad-CAM сияқты түсіндірілетін жасанды интеллект (XAI) әдістері алгоритмдердің нәтижелеріне медициналық мамандардың сенімін арттыруға және ықтимал қате үлгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Модель шешімдерін түсіндіру болжамды түсіндіруге ғана емес, сонымен қатар дұрыс емес диагностика қаупін азайтатын маңызды емес белгілердің әсерін анықтауға көмектеседі.

Медициналық диагностикада дәлдік пен интерпретация арасындағы тепе-теңдікті табу қажеттілігі бар екенін бөлек атап өткен жөн, Терең нейрондық желілер сияқты күрделі модельдер көбінесе жоғары тиімділікті көрсетеді, бірақ классикалық алгоритмдермен салыстырғанда түсініксіз болып қалады. Осыған байланысты гибридті тәсілдерді қолдану перспективалы бағыт болып табылады, мұнда жоғары дәлдік заманауи интерпретация әдістерімен толықтырылады, ал шешім дәрігерде қалады.

Осылайша, машиналық оқытуға негізделген медициналық диагностикалық жүйелердің ең перспективалы дамуы кешенді тәсілмен байланысты деп қорытынды жасауға болады: деректер сапасын жақсартудың үйлесімі, модельдердің тұрақтылығын арттыру, интерпретация мүмкіндіктерін кеңейту және нақты клиникалық тәжірибе жағдайында міндетті тексеру. Болашақта этика, сенімділік және реттеуші бақылау мәселелеріне көбірек көңіл бөлінеді деп күтілуде, бұл денсаулық сақтау саласына жасанды интеллект технологияларын қауіпсіз және тиімді енгізуге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

[1] Jin D., Cai L., et al. Explainable Deep Learning in Healthcare: A Methodological Survey from an Attribution View // arXiv. – 2021.

[2] Tjoa E., Guan C. A Survey on Explainable Artificial Intelligence (XAI): Towards Medical XAI // arXiv. – 2019.

[3] Patricio C., et al. Explainable Deep Learning Methods in Medical Image Classification: A Survey // arXiv. – 2022.

[4] A Survey on Explainable Artificial Intelligence (XAI) Techniques for Visualizing Deep Learning Models in Medical Imaging // MDPI. – 2024.

[5] Chen T., Guestrin C. XGBoost: A Scalable Tree Boosting System. KDD, 2016.

[6] Применение методов машинного обучения для точного прогнозирования сердечно-сосудистых заболеваний // Вестник КазАТК. – Электронный ресурс.

[7] Темирбаева А. Методы машинного обучения для прогнозирования сердечно-сосудистых заболеваний: сравнительный анализ // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Инженерные исследования. – Электронный ресурс.

[8] A Survey on the interpretability of deep learning in medical diagnosis // PubMed. – 2022.

[9] Машинное обучение (подборка материалов) // Журнал «Врач и информационные технологии». – Электронный ресурс.

633.174

ҚҰМАЙ (СОРГО) ДАҚЫЛЫНЫҢ ПАЙДАЛЫ ҚАСИЕТТЕРІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ ДӘНІ, ТАҒАМДЫҚ ӨНІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ПАЙДАЛЫ ҚАСИЕТТЕРІ

Сейтбаев Қ.Ж., а.-ш.ғ.к., https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5692-0592
«Шерхан Мұртазы атындағы Халықаралық Тараз университеті» , Тараз қаласы,
Желтоксан көшесі, 69б, Қазақстан Республикасы, Kuandik_1960@mail.ru

Аннотация: Қазіргі уақытта жахандық климаттың өзгеруі ауыл шаруашылығында құрғақшылықпен топырақтың тұздылығына төзімді дақылдарды өсіру маңызды болады. Жоғары температурамен құрғақ жағдайларға бейімделген галофитті өсімдік түрі құмай болып табылады. Құмай негізінен мал азығы ретінде қолданылады. Қазіргі уақытта құмай азық түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды факторларға айналуы мүмкін. Бұл ғылыми зерттеулерге шолуда құмайдың тағам өнеркәсібинде функционалдық денсаулыққа пайдалы өнімдерді өңдеу әлеуеті бар екендігін атап өтіледі.

Кіліт сөздер: Құмай, өңдеу, климаттық өзгеріс, адам денсаулығына пайдасы.

Аннотация: В условиях современных глобальных изменений климата важно выращивать в сельском хозяйстве культуры, устойчивые к засухе и засолению почвы. Сорго — галофитное растение, адаптированное к высоким температурам и засушливым условиям. Сорго в основном используется в качестве корма для животных. В настоящее время сорго может стать важным фактором обеспечения продовольственной безопасности. Данный обзор научных исследований подчеркивает потенциал сорго для переработки функциональных продуктов, способствующих укреплению здоровья, в пищевой промышленности.

Ключевые слова: сорго, переработка, изменение климата, польза для здоровья человека.

Abstract: In the conditions of modern global climate changes, it is important to grow crops resistant to drought and salinity in agriculture. Sorghum is a halophytic plant adapted to high temperatures and arid conditions. Sorghum is mainly used as animal feed. Currently, sorghum can become an important factor in food security. This review of scientific research highlights the potential of sorghum for the processing of functional products that promote health in the food industry.

Key words: sorghum, processing, climate change, benefits for human health.

Қазіргі таңда ауыл шаруашылығында климаттың өзгеруі, су ресурстарының азаюы және топырақ құнарлылығының төмендеуі сияқты мәселелер өзекті болып отыр. Осындай жағдайда құрғақшылыққа төзімді дақылдардың маңызы артып келеді. Солардың бірі – құмай (сорго) (Sorghum bicolor). Әлемдік тәжірибеде құмай азық-түлік, мал азығы және өнеркәсіптік шикізат ретінде кеңінен қолданылады. Алайда Қазақстанда бұл дақыл әлі де болса кең таралмаған және оның аграрлық өндірістегі үлесі төмен деңгейде қалып отыр.

Қазақстанда құмай дақылының егіс көлемі басқа астық дақылдарымен салыстырғанда өте аз. 2025 жылығы статистикалық мәлімет бойынша құмай шамамен 16,7 мың гектарды құрады, өнімділік гектарына 11,1 центнер. Жалпы өнім соңғы бес жылда 8,1 есеге өскен, 18600 тоннаға жеткен. Құмай өнімінің 81%-ы Ақтөбе (51%) және Батыс Қазақстан (30%) облыстарына тиесілі. Бұл көрсеткіш еліміздегі негізгі дақылдармен салыстырғанда айтарлықтай төмен:-бидай-10-13 млн. гектар, -арпа- 2-3 млн. га,-жүгері-100-150 мың га. Осыдан құмайдың Қазақстанда әлі де болса шектеулі және тәжірибелік дақыл деңгейінде екенін көруге болады. Оның жалпы ауыл шаруашылығындағы үлесі өте төмен, бұл өз кезегінде өндірістік және ғылыми қызғушылқтың жеткіліксіздігін көрсетеді.

Құмай дақылы Қызылорда, Түркістан және Жамбыл облыстарында тәжірибелік немесе шағын шаруашылықтар деңгейінде ғана өсіріледі.

Ақтөбе және Батыс Қазақстан областарының климаты қуаң, жауын шашын мөлшері аз және жаз айлары ыстық болады. Құмай дақылы дәл осындай жағдайларға өте бейім дақыл болып табылады. Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарында мал шаруашылғы жақсы дамыған,. Бұл өз кезегінде мал азығына деген сұранысты артырады. Құмай мал азығы ретінде тиімді дақыл болғандықтан, фермерлер оны өсіруге қызғушылқ танытады. Қазақстанда құмай негізінен мал азығы ретінде пайдаланылады:-силос дайындауға, жасыл масса алуға, пішен ретінде кеңінен қолданылады. Сондықтан да бұл бағыт құмай өндірісінің 80-90 %-ын құрайды.

Елімізде құмай дақылынан азық түлік өндірісінде құмай ұны, және құмайдан жарма алу бойынша іс жүзінде дамымаған. Құмай дақылының сұранысының төмендігі және елімізде өңдеу техногиясының жетілмегендігі басты себеп болып табылады. Құмайдан жарма (крупа) және басқа өнімдер өндіретін өндіріс орындары жеткіліксіз. Сонымен, Қазақстан жағдайында бейімделген жоғары өнімді және азықтық сапасы жоғары селекциялық құмай сорттары аз.

Елімізде құмай дақылының кең таралмауына бірнеше факторлар әсер етеді. Қазақстанда бидай негізгі стратегиялық дақыл болып табылады. Фермерлер көбіне осы дақылға басымдық береді.

Құмай дақылы құрғақшылыққа төзімді, су ресурстарын үнемдейді, климат өзгерістерін бейім және топыраққа талапшыл емес. Еліміздің оңтүстік аймақтары Жамбыл облысы, Түркістан облысы және Қызылорда облысы құмай дақылын кеңінен енгізуге мүмкіндік беретін перспективалы аймақ.

Соған қарамастан, климаттық өзгерістер жағдайында құмай дақылының маңызы артып келеді. Болашақта ғылыми зертеулерді күшейту, жаңа технологияларды енгізу және нарықты дамыту арқылы құмай еліміздің аграрлық секторында маңызды орын алуы мүмкін.

Соңғы кездері әлемдік ғылымда құмай дақылының тағамдық және биологиялық құндылығына ерекше көңіл бөлінуде. Бұл дақыл тек құрғақшылыққа төзімділігімен ғана емес, сонымен қатар адам денсаулығына пайдалы қасиеттерімен де ерекшеленеді. Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері құмайдың функционалды тағам ретінде маңызын дәлелдеп отыр.

Отандық зерттеушілер құмай дәнінің мал азығы және тағамдық құндылығы жоғары екендігін көрсетеді.

Құмай дақылы әлемдегі ең көне және ең маңызды дәнді дақылдардың бірі [1]. Соңғы жылдары климаттың өзгерісі, құмай қолайсыз климаттық жағдайларға жоғары бейімделу қабілеті мен әмбебаптығына байланысты ғалымдардың назарын аударуда. Шет елдік ғалымдар құмай дақылының жахандық азық түлік қаупсіздігін қамтамасыз ету үшін айтарлықтай әлеуеті бар дақыл деп санайды [2]. Зертеуші ғалымдар құмай дәнінің адамға тағамдық қасиеті, малға жем, өндірісте биоотын ретінде пайдалану мүмкіндігі, сондай ақ басқа дақылдармен салыстырғанда оның жоғары рентабельдігі мен қолайсыз климаттық жағдайларға төзімділігі сияқты факторларды бағалайды. Қоректік құндылығы жағынан құмай көмірсуларға, ақуыздарға, дәрумендерге және минералдарға бай. Құмай дәні глютенсіз және данасаулыққа пайдалы компененттерден тұрады [3]. Бұл оны азық - түлік өндірушілері үшін тартымды етеді. Құмайдан дайындалған тағамдар диеталық қажеттіліктері бар адамдарға жарамды. Құмайдың негізгі азық түлік дақылы ретіндегі әлеуеті, оның генетикалық әртүрлілігі және заманауи технологияларды қолдана отырып, құмай өсіруді Жамбыл облысында да зертеуге болады.

Шет елдік ғалымдар Хусайн және т.б. [4] құмайдың азық түлік қауіпсіздігі үшін переспективалы дақыл ретінде әлеуетін зерттеген. Авторлар азық түлік қауіпсіздігіне қол жеткізудегі негізгі қиындықтарды анықтады, өсімдіктің ботаникалық құрылымын, құмайдың азық түлік дақылы ретінде пайдалану переспективасын және оның жахандық

азық түлік қауіпсіздігіндегі рөлін, сондай ақ құмай өсіруге әсер ететін фактрларды сипаттады. Бакари және т.б. [5] жүргізілген зерттеуде құмайдың биохимиялық құрамы және оның азық түлік өнімі және құнды қосалқы өнімдер көзі ретіндедегі маңызын зерттеді. Румлер құмайдың батыс тағамдарында, әсіресе нан пісіруде қолданылу әлеуетін зерттеді. [6].

Отандық және шет елдік ғалымдар құмай дәнінің негізгі компоненттері арасындағы өзара әрекетесулер адам денсаулығына әсеріне байланысты ғалымдардың назарын аударды. Құмай дәніндегі ақуыздар крахмал түйіршіктерінің альфа амилаза сияқты ас қортыу ферментерімен шектелетін матрица түзеді. Бұл өзара әрекетесу құмйдағы крахмалдың төмен сіңімділігінің негізгі себебі болып табылады. [7,8]. Бұл термиялық өңдеуден өтпеген жағдайда оның тағамдық құндылығын төмендетеді. Екінші жағынан, мұндай сіңімділік гликемиялық индексті төмендетеді, бұл қант диабетімен ауыратын адамдар үшін пайдалы. Сондықтан да біз осы мақаламызға жаңа тамақ өнімдері мен технологиялдарын әзірлеу үшін құмай құрамы, адам денсаулығына пайдасы және өңдеу әлеуеті туралы жұмыстарды қарастырамыз.

Бұл шолудың мақсаты құмай дәнінің адам денсаулығына пайдасы туралы ғылыми зерттеулерді әдебиеттерді баса назар аударлық.

Құмай әртүрлі морфофизиологиялық сипаттамаларға және таксондарға ие. Ол көптеген атаулармен белгілі: қара құмай, судан шөбі, судан тарсы, африкалық тары, милос, родезиялық судан шөбі, құмай және жабайы қамыс. Құмай дәнінің құрамында 3-6% перикарп, 84-90% эндосперм және 5-10% эмбрион болады [9,10].

Перикарп-сыртқы құрылым, ол үш бөлікке бөлінеді: эпикарп, мезокарп және эндокарп. Энокарптың астында тұқым қабығы орналасқан. Эндосперм сақтау тінінің қызметін атқарады және құмай дәнінің негізгі бөлігін құрайды, ал эмбрион екі негізгі бөлікке бөлінеді: тамырсабақ және қалқанша.

Құмай дәнінің құрамы түріне, сортына және өсіру аймағына байланысты өзгереді. Ақ дәнді құмайда неігзінен көмірсулар көп болады, сары бозғылт құмай дәндерінде липидтер мен ақуыздарға бай болады. Қызыл құмай дәндерінде талшық мөлшері аз, бірақ көмірсулар мөлшері көп болады. [11].

Құмай макро және микроэлементтердді, сондай ақ биоактивті қосылыстарды қамтитын күрделі құрамы бар пайдалы дән. Оның энергетикалық құндылығы 100 г-ға 329 ккал құрайды.

Құмай құрамындағы қоректік заттар мен талшықтар, ақуыздар, майлар, көмірсулар, дәрумендер, фенолдық қосылыстар және минералдар сияқты фитохимиялық заттардың көптігіне байланысты жоғары тағамдық құндылыққа ие. Салыстырмалы түрде, бидай, жүгері және тары құрамындағы ақуыз мөлшері төмен- 10,60г/100г. Бидай мен жүгеріден кейінгі үшінші орында тұрғанына қарамастан, құмай көмірсулардың жақсы көзі болып табылады, әсіресе оның құрамындағы тағамдық талшықтардың көптігіне байланысты - 6,70г/100г. Құрамындағы негізгі компонент көмірсулар- крахмал, ол дәннің көп бөлігін құрайды және негізінен эндоспермде кездеседі. Құмай дәнінің крахмалы екі биополимерден тұрады: амилаза және амилопектин. Құмай дәні ақуыз көзі болып табылады, әсіресе ол глютенсіз және гипоаллергенді дәнді дақыл болғандықтан. Дәнінің шамамен 7-15 %-ын құрайтын және негізінен эндоспермде кездесетін ақуыздарға альбуминдер, глобулиндер, глутелиндер және кафериндер жатады. [12].

Қалың қабықта болатын құмай дәнінің липидтері (3%) әдеттегі май қышқылдарының құрамына ие: 49% линол, 31% олеин, 14% пальмитин, 2,7% линолен және 2,1% стеарин қышқылдары [13].

Құмай дәндерінде натрий, мырыш, мыс, марганец, селен, В кешенді дәрумен, Е дәрумені және басқалары сияқты басқа да маңызды микроэлеметтердің аз мөлшері бар. Құмай кальцидің (13,00мг/100г) және магнийдің (165,00мг/100г), сондай ақ фосфор мен калийдің (289,00мг/100г) жақсы көзі болып табылады. Сондай ақ полисахаридтердің, фенолдық 3- дезоксиантоцианиддиндердің, таниндердің, фенол қышқылдарының және

каротиноидтардың айтарлықтай мөлшері бар. Үрық липдтерден, майда еритін дәрумендерден, В дәрумендерінен және минералдардан тұрады. Ақуыздар мен көмірсулар эндоспермде кездеседі.

Құмайдың фитохимиялық құрамы. Құмайда адам ағзасына белсенділігі жоғары антиаксиданттардың биоактивтілігі өте жоғары. Антиаксидантар бос радикалдарды жоюшы ретінде әрекет етеді: олар синглеттік оттегнің түсілуін басады, адам ағзасына зиянды әсерін азайтады. Құмай дәнінде табиғи түрде синтезделетін фенолдық қосылыстар бар. Құмай дәнінің перикарпында, алейрон қабатында және энсдоспермде феноло қышқылдары бар.

Мавума және т.б. [14]. Қызыл дәнді құмай полифенолодарға, флавоноидтарға сондай ақ 3- дезоксианцианидинге бай екендігін анықтаған. Құмайдағы негізгі флавоноидтар –лютеолин, апигенин, эриодиктиол және нарпоингенин. Құмай сондай ақ каротиноидтардың жақсы көзі болып табылады. Қоңыр перикарпі бар құмайда β-каротиннің жоғары мөлшері анықталған. Сондай ақ құмайда бес каротиноид (β-каротин, α-каротин, лютеин, зеаксантин, β-криптоксантин) анықталған. [15].

Төмен температура, құрғақшылық және ультра күлгін сәуеленену сияқты қолайсыз қоршаған орта жағдайларынан қорғаныс механизмі реінде өсімдіктер шығаратын антоцианиндер құмайдың әртүрлі түрлерінде де кездеседі. Пигменттелген құмай сонымен қатар ерекше антоцианиндердің бай көзі болып табылады. Олар өсімдіктің әртүрлі анатомиялық бөліктерінде анықталған. [16].

Құмай дақылын өсірудің басты артықшылығы- оның құрағақшылыпен ыстыққа төзімділігі, бұл болжамды климаттың өзгеруі жағдайында оны тартымды дақыл етеді. Сонымен, әлемдегі құмай өнімінің шамамен 25%-ы дамыған елдерде өнідіріледі, олар жоғары өнімді сорттарды және өндірісті арттрыу үшін заманауи технологияларды пайдаланады. [17].

Құмай дәнін өңдеуде айтарлықтай әлеуетке ие. Құмай дәні әртүрлі тәсілдермен өңделеді. Глютенсіз болғандықтан, оны тұтынушылар оңай қабылдайды, бірақ елімізде әлі күнге дейін құмай дәнін өңдейтін технологиялар жетікліксіз. Қоректің құрамының байлығына және аллергенді ақуыздардың болмауына байланысты, құмай әсіресе пигментті дәндері, көптеген қоректік емес компонентердің болуына байланысты адам денскаулығы үшін қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мұқият өңдеуді қажет етеді [18].

Заманауи технологиялық процестер құмай дәнінің және онымен өңделген өнімдердің, соның ішінде ұнның, нанның, торттың, ботқаның, крахмалдың, макароннның, тәтті сироптың, алкогольді және алкогольсіз сусындардың сапасын жақсарта алады [19].

Нан сапасы ұнның қасиеттеріне, әсіресе қамырдың ашыты қабілетіне байланысты. Нан әлемдегі ең танымал тағамдардың бірі болып қала береді және оны тұтыну үнемі өсіп келеді. Кейбір зерттеушілер қыша, ашытқы наны, жалпақ нандар, қуырылған нан сияқты нан түрлерін жасап шығарды [20].

Барлық зерттеулердің нәтижелері қамырдың ашыту процесіне кері әсер ететін глютеннің болмауымен тікелей байланысты. Сонымен, ашытқы дайындауда қолданылатындарға ұқсас кейібір қосымша ингредиенттерді қосу арқылы технологиялық қасиеттеріді айтарлықтай жақсартуға болады.

Құмай жармалары. Құмай дәнінен дайындалған жармалар пайдалы қоректік заттардың жоғары концентрациясымен, жақсы сіңімділігімен және жоғары калориялылығымен сипатталатын құнды тағамдық өнім.құмайдан жарма дайындауда олапрдың физикалық, химиялық, коллоидтық және биохимиялық қасиетерімен анықталады, бұл құмай жарамсын дайындауда технологиялық процестерден қалай өтетініне байлансыты.сондықтанда құмай жармалары сыртқы түсі, дәмі, иісі және сапсы стандарт талаптарына сәйкес болуы керек. құмай дәнінен жарма өндіру кезінде оның жеміс қабығы арнайы жабдықтың көмегімен бөлінеді, содан кейін ол жұмсарып, псіруге оңай болады. Құмай жармасынан әртүрлі диеталық тағамдар дайындалады. Пісірілген құмайдың негізгі хош иісі әдетте липидті тотығу кезінде түзілетін алдьдегидтерге

байланысты. Қаныққан майлы альдегиидтер хош иісті қосылыстар болып табылады, сондықтан олар бадам тәрізді, уытты, ащы, майды, цитрусты және жасыл деп сипатталған құмай дәнді дақылдарына хош иіс береді [21]. Боткалардың ішінде ылғалды ұнтақталған ашытылған құмайдан жасалған пробиотикалық қасиеттері мен ерекшеледі, кілегейлі құрылымына байланысты ең пайдалы таңғы ас нұсқаларының бірі болып саналады [22].

Құмай шәрбаты. Құмай- көміртекті бекітудің флтосинтетикалық жолы бар климатқа төзімді өсімдік, бұл оны қант қамысы немесе қызылша сияқты қант өндіруге қолайлы дақыл етеді. Құмай шәрбаты, құмай сірнесі, немесе құмай сабақтарынан пісіру арқылы алынады. Құмай шырының қант мөлшері 16-дан 23 пайызға дейін, бұл оны сироп немесе этанол өндіру үшін жақсы шикізат етеді [23].

Бал сияқты құмай шәрбаты төмен температурада кристадлданады және қызыдырғанда сұйылтылады. Үндістанда химиялық заттарды қолданбай құмай сиропын өндіру бойынша жүргізілген зерттеу құмай сиропының балға қарағанда кальцийге бай көзі екенін көрсетті. [24].

Сондықтан тәтті құмай қант қамысының орнын басатын құрал бола алады, өндіріс шығындарын азайтып, экономикалық өсімді ынталандырады.

Құмайдан алкоголді сусындар мен алкокольсіз сусындар өндірісіндегі маңызы.

Құмай алкогольсіз жән алкоголді ашытылған суысындар өндіру үшін қолданылады. Ашытқы немесе сүт қышқылы бактериялармен ашыту сіңімділігі және аминқышқылдарының құрамын жақсарта алады.

Нигерияда құмайдан алкогольсіз сусын жасалынады. Құмайдан тағыда сыраға ұқсас пито сусыны өндіріледі. Аджибой және т.б. жүргізген зерттеулер құмайдың антиоксиданттық белсенділігі жоғары, липидтер мен ақуыздардың тотығуының алдын алуға қабілетті, клеткалар мен ұлпалардың зақымдануының негізгі себебі болып табылатын жоғары калориялы функционалды тағамдарды өндіру үшін шикізат ретінде қызмет ете алады [25].

Нге мен Балло Saccharomyces cerevisiae ашытқысын пайдаланып 21 күн бойы ашытылған құмайдан алынған шарапқа ұқсас алкогольді сусынның өндіріс процесі мен сипаттамаларын анықтады. Зерттеу нәтижелері ашытқы мөлшерінің алкоголь құрамына айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Сусынның антиоксиденттық қасиеттері де болды және дәм татушылардың жоғары бағасына ие болды. [26].

Зерттеуде құмайды уыттау процесі қарастырылып, оның күнделікті ақуыз қажеттілігін өтеудегі маңызы қарастырылады. Алынған сусындар ақуызға бай, көмірсулары төмен сондай ақ ашыту әсерінен хош иісті қослыстарға ие және темір мен мырыш мөлшері жоғары. Сонымен бірге глюкозиттік байланыстардың гидролизі нәтижесінде фенолдық қосылыстар артып, бұл суысынның функционалдық қасиеттерін, коллоидтық тұрақтылығын, дәмі мен түсін жақсартады. [27,28].

Құмай дақылын қазіргі қажеттіліктерді анықтап зерттеу, әсіресе жахандық жылыну, халық санының өсуі, азық түлік қауіпсіздігі мәселелері және глютенге сезімтал тұтынушылар тобының өсуін ескере отырып, құмайға негізделген инновациялық өнімдерді әзірлеу үшін қосымша зерттеулер қажет. Сондықтан да болашақта құмайға деген сұранысты қолдау және оны өңдеуге кешенді тәсілді ілгерілету үшін қосмымша стратегияларды енгізу қажет болады. Әлемдік азық түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін құмай дақылының тұқымдық материалдарын үздіксіз жеткізу үнемі қажет болады. Жаңа сорттарды бағалау, таңдау, іріктеу және әзірлеу, сондай ақ оларды қолдануда озық ғылыми зертеулерді қажет етеді.

Құмай дақылының ең маңызды қасиеттерінің бірі оның антиоксиданттық белсенділігі, ол фенол қышқылдарының, протоантоцианидиндердің және флавоноидтардың болуына байланысты. Бұл қосылыстар бос радикалдарды бейтараптандырады, тотығу стрессінің алдын алады және клеткаларды зақымдаудан қорғайды.

Шен және т.б. құмай дәнінің бірқатар қосылыстарын анықтады: кофеин қышқылы, п-кумарин қышқылы, ферул қышқылы, прпотокатехин қышқылы, лютеолинидин, апигенинидин, лютеолин, апигенин, таксифолин және наринген. Басқада зерттеулерде құмайдың функционалдық қосылыстары әртүрлі механизмдер арқылы антиоксиданттық белсенділікке әсер ететінін көрсетті. [29].

Көптеген шет елдік зерттеушілердің мәліметіне сәйкес, құмайдың қатерлі ісікке қарсы әлеуеті бар, бұл негізінен антиоксиданттар ретінде әрекет ететін және тотығу стрессінен қорғайтын фенолдық қосылыстардың көп болуына байланысты. Бұл қосылыстар сонымен қатар клетка циклінің тоқтауын және апоптозды тудыру арқылы қатерлі ісік клеткаларының өсуін тежейді. Басқа зерттеулер құмай жапырағының сығындыларынан немесе кафирин негізіндегі нанобөлшектерден қатерлі ісікке қарсы терпия үшін пайдалы қосылыстар алу мүмкіндігін зерттеді. [30,31].

Құмайдың тағыбір пайдалы қасиеті- оның қант диабетіне қарсы әсері, ол α-амилаза және α глюкозидаза сияқты көмірсуларды қорытатын ферменттерді тежейтін фенолдық қосылыстар мен таниндердің болуымен байланысты. [32].

Қорытынды.

Құмай дақылы қазіргі кездегі климаттың аймақтық өзгерулері жағдайында өңдеу өнеркәсібінде айтарлықтай әлеуеті бар тұрақты дәнді дақыл. Құмай дәнінен қазіргі уақытта азық түлік өнімдерін өндіру үшін бидай, арпа және басқа да дәнді дақылдармен балама ретінде қарстыруға болады. Құмай көптеген функционалдық қасиеттерінен басқа, тағамдардың денсаулыққа пайдасына үлес қоса алады. Дегенмен, елімізде құмай негізіндегі өнімдерді зерттеу жеткіліксіз болып қала береді. сондықтан да елмізде құмай өнімдерін зерттеу үшін қосымша зерттеулер қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Уинчелл Ф., Стивенс К. Дж., Мерфи К., Чэмпион Л., Фуллер Д. К. Доказательства одомашнивания сорго в Восточном Судане в IV тысячелетии до н. э.: морфология колосков по керамическим оттискам культуры Бутана. Curr. Anthropol. 2017, 58, 673–683.

2.Халифа М., Эльтахир Э.А.Б. Оценка мирового производства сорго, его устойчивости и климатических рисков. Front. Sustain. Food Syst. 2023, 7, 1184373.

3. Джордж Т. Т., Обилана А. О., Ойенихи А. Б., Обилана А. Б., Акамо Д. О., Авика Дж. М. Тенденции и прогресс в исследованиях сорго за два десятилетия и их значение для глобальной продовольственной безопасности. Южноафриканский ботанический журнал. 2022, 151, 960–969.

4.Хоссейн М. С., Ислам М. Н., Рахман М. М., Мостофа М. Г., Хан М. А. Р. Сорго: перспективная культура для решения проблем, связанных с климатической уязвимостью, продовольственной и пищевой безопасностью. J. Agric. Food Res. 2022, 8, 100300.

5.Бакари Х., Джомди, Рубен З. Ф., Роджер Д. Д., Седрик Д., Гийом П., Паскаль Д., Филипп М., Гвендолин К. Сорго (Sorghum bicolor L. Moench) и его основные части (побочные продукты) как перспективные устойчивые источники ингредиентов с добавленной стоимостью. Waste Biomass Valor. 2023, 14, 1023–1044.

6.Румлер Р., Бендер Д., Шёнлехнер Р. Сорго и его потенциал для рациона западного человека. J. Cereal Sci. 2022, 104, 103425.

7.Хазиман M.L.; Ishaq, M.I.; Qonit, M.A.H.; Lestari, E.G.; Susilawati, P.N.; Widarsih, W.; Syukur, C.; Herawati, H.; Arief, R.; Santosa, B.; et al. Sorghum Starch Review: Structural Properties, Interactions with Proteins and Polyphenols, and Modification of Physicochemical Properties. Food Chem. 2025, 463, 139810.

8.Baah, R.O.; Duodu, K.G.; Harasym, J.; Emmambux, M.N. Nutritional and Functional Properties of Decorticated and Microwave Heat Moisture Treated White Sorghum Meal with Added Non-Tannin and Tannin Phenolic Extract. Food Chem. 2025, 475, 143261. [Google Scholar] [CrossRef]

9.Taxon: Sorghum Bicolor. Available online: https: //acir.aphis.usda.gov/s/cird-taxon/a0ut0000000rAYjAAM/sorghum-bicolor (accessed on 6 November 2025).

10.Rooney, L.W.; Rooney, W.L.; Saldivar, S.O.S. Sorghum. Ref. Modul. Food Sci. 2016.

11.Khoddami, A.; Messina, V.; Vadabalija Venkata, K.; Farahnaky, A.; Blanchard, C.L.; Roberts, T.H. Sorghum in Foods: Functionality and Potential in Innovative Products. Crit. Rev. Food Sci. Nutr. 2023, 63, 1170–1186.

12.Mawouma, S.; Condurache, N.N.; Turturică, M.; Constantin, O.E.; Croitoru, C.; Rapeanu, G. Chemical Composition and Antioxidant Profile of Sorghum (Sorghumbicolor (L.) Moench) and Pearl Millet (Pennisetumglaucum (L.) R.Br.) Grains Cultivated in the Far-North Region of Cameroon. Foods 2022, 11, 2026.

13.Pontieri, P.; Del Giudice, L. Sorghum: A Novel and Healthy Food. Int. J. Food Sci. 2016, 33–42.

14.Dykes, L.; Rooney, L.W. Sorghum and Millet Phenols and Antioxidants. J. Cereal Sci. 2006, 44, 236–251.

15.Mawouma, S.; Condurache, N.N.; Turturică, M.; Constantin, O.E.; Croitoru, C.; Rapeanu, G. Chemical Composition and Antioxidant Profile of Sorghum (Sorghumbicolor (L.) Moench) and Pearl Millet (Pennisetumglaucum (L.) R.Br.) Grains Cultivated in the Far-North Region of Cameroon. Foods 2022, 11, 2026.

16.Dykes, L.; Peterson, G.C.; Rooney, W.L.; Rooney, L.W. Flavonoid Composition of Lemon-Yellow Sorghum Genotypes. Food Chem. 2011, 128, 173–179.

17.Shen, Y.; Su, X.; Rhodes, D.; Herald, T.; Xu, J.; Chen, X.; Smith, S.; Wang, W. The Pigments of Sorghum Pericarp Are Associated with the Contents of Cartenoids and Pro-Vitamin A. Int. J. Food Nutrit. Sci. 2017, 6, 48–56

18.Wallace, T.C. Anthocyanins in Cardiovascular Disease. Adv. Nutr. 2011, 2, 1–7.

19.Thilakarathna, R.C.N.; Madhusankha, G.D.M.P.; Navaratne, S.B. Potential Food Applications of Sorghum (Sorghum bicolor) and Rapid Screening Methods of Nutritional Traits by Spectroscopic Platforms. J. Food Sci. 2022, 87, 36–51.

20.Afify, A.E.-M.M.R.; El-Beltagi, H.S.; El-Salam, S.M.A.; Omran, A.A. Protein Solubility, Digestibility and Fractionation after Germination of Sorghum Varieties. PLoS ONE 2012, 7, e31154.

21.Palacios, C.E.; Nagai, A.; Torres, P.; Rodrigues, J.A.; Salatino, A. Contents of Tannins of Cultivars of Sorghum Cultivated in Brazil, as Determined by Four Quantification Methods. Food Chem. 2021, 337, 127970.

22.Rashwan, A.K.; Yones, H.A.; Karim, N.; Taha, E.M.; Chen, W. Potential Processing Technologies for Developing Sorghum-Based Food Products: An Update and Comprehensive Review. Trends Food Sci. Technol. 2021, 110, 168–182.

23.Chen, S.; Wang, L.; Ni, D.; Lin, L.; Wang, H.; Xu, Y. Characterization of Aroma Compounds in Cooked Sorghum Using Comprehensive Two-Dimensional Gas Chromatography-Time-of-Flight Mass Spectrometry and Gas Chromatography-Olfactometry-Mass Spectrometry. Molecules 2021, 26, 4796.

24.Adebo, O. African Sorghum-Based Fermented Foods: Past, Current and Future Prospects. Nutrients 2020, 12, 1111.

25.Mazumdar, S.D.; Poshadri, A.; Srinivasa Rao, P.; Ravinder Reddy, C.; Reddy, B.V.S. Innovative Use of Sweet Sorghum Juice in the Beverage Industry. Int. Food Res. J. 2012, 19, 1361–1366.

ӘОЖ 333.15

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІ ҚОЛДАНУ ТӘСІЛДЕРІ

Шорабаева Найла Дуйсеновна
https://orcid.org/0009-0004-5827-9531
педагогика ғылымдар магистрі,сеньор-лектор
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аңдатпа. География сабағында әртүрлі карталарды қолдану арқылы білім алушыларға тиімді.Карта ақпаратты сақтау және ақпаратты беру құралы.Картаны білу, тану, оқу арқылы кез келген жерге шолу жасай аласың.

Кілт сөздер: ГАЖ- геоақпараттық жүйе

Аннотация.Программа эффективна для обучающихся с использованием различных карт на уроках географии. Карта-это средство хранения информации и передачи информации. Зная, узнав, читая карту, вы можете просматривать в любом месте.

Ключевые слова: ГИС - географическая информационная система

Annotation. The program is effective for learners by using different maps in geography lessons. The card is a means of storing information and transmitting information. By knowing, recognizing, reading the map, you can get an overview of any place.

Klyuchevyye slova: GIS - geograficheskaya informatsionnaya sistema

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында орта білім берудің мақсаты – алған білімінің, кәсіби дағдыларының негізінде өмірдің өзгермелі жағдайларында еркін бағдарлай алатын, өзінің білімін дамытуға, сол алған білімі арқылы өз мүмкіндіктерін іске асыруға және адамгершілік тұрғыда өз бетінше дұрыс, жауапты шешім қабылдауға қабілетті тұлға қалыптастыру екендігі көрсетілген. Ұлттық деңгейде қойылған мақсатты жүзеге асыруда географиялық білімнің алатын рөлі зор

Ғылымда картография болашақ география мамандығында байланысты мамандық таңдайтын білім алушыларға қажет құрал. Карта — географияның екінші тілі, себебі кез келген географиялық номенклатураны оқу үшін картаны біліп, түсіну керек [1].

Қазіргі әлемде Қазақстан Республикасының Білім беру мекемелері білім беру стандарттарының мазмұнын зерттеу- оқытудың инновациялық технологияларын қажет етеді. Себебі, адам қызметінің барлық салаларына ақпараттық технологиялардың қарқынды енгізілуіне байланысты. Сондықтан географияны оқытуда ГАЖ технологияларын қолданудың маңыздылығы жоғары.Жаңартылған білім беру жүйесінің мақсаты студенттерді географиялық сауаттылығын дамыту ғана емес, цифрлық карталарды өз бетінше әзірлеу және жобаларды құру негізінде ГАЖ-технологиялармен жұмыс істеу дағдылары мен дағдыларын жетілдіру болып табылады. Бұрынғы дәстүрлі біліммен салыстырғанда, студенттердің өзін - өзі дамытуына географияда жаңа дәуір - "компьютерлендіру"болды.География сабақтарында ақпараттық технологияларды қолдануда интеграцияланған ақпараттың үлкен көлеміне қол жеткізуде, топтық және сараланған жұмысты ұйымдастыруда, ГАЖ дың маңызы жоғары.

Өткен ғасырдың соңында ақпараттық жүйелердің адам баласына керекті ғылыми жаңалықтарымен, іс-әрекеті табиғатқа елеулі әсер беретіндей жағдайда география саласыда барынша дамыған. Ақпараттық жүйелердің жаңа классы-географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЖ) пайда болды. Елімізде «ГАЖ» түсінігімен,бүгінгі таңға дейін әртүрлі деңгейдегі геоақпараттық жобаларды ұйымдастыруда және география мамандықтарына пайдалану үшін бірнеше мың ұйымдар еңбек етуде.Ол адамзат іс-әрекетінің барлық салалармен байланыстылығының маңызы зор.Оларды шешетін сұрақтарға өнеркәсіпті,көлік және ауылшаруашылығын жедел басқару,материалдық және

табиғи ресурстарды пайдалануды жоспарлау,экологиялық жағдайдың мониторингі,құрылыс және архитектура,табиғи және қалалық кадастр,бизнес және қаржы географиясы,геоэкологиялық ландшафт ғылыми дәлелдемелерімен маңыздылығын арттыруда. [2].

Геоақпараттық жүйелер атрибуттық деректер қорының сұлбалары мен байланыс процедураларын көрсететін графикалық құралды тиімді пайдалану,

Геоақпараттық жүйелер анықтамалары көп,нақты айтқангда – бұл аймақтық деректерді жинау,сақтау,өңдеу,сараптау және шығаруға арналған компьютерлік жүйелер жүзінде дәлелденіп көрсетіледі.Яғни,ол графикалық фунцияларды және деректер қорымен (ДҚ)жұмыс жасаумен біріктірілген.

География мамандықтарын картография негіздері бойынша карта үлгісі ретінде нақтылығын көрсете алу өте маңызды құрал ретінде пайдаланады.Карта – жер бетінің тағы басқа аспан денелерінің немесе ғарыштық кеңістіктің математикалық есептермен анықталып кішірейтілген генерализацияланған суреті десек болады[3].

Карталардың ғылыми-зерттеу құралы ретінде,әсіресе географиялық зертеулердегі маңызы өте зор.Ғылыми- техникалық прогресс картаның жоғарғы ақпараттылықғы түпнұсқасымен салыстырма түрінде қарастыру.Негізгі жерді тану ғылымдарының және әлеуметтік экономикалық ғылымдардың ең басты және маңызды құрал ретінде саналады.

Карталар қолданып бірнеше типтерге бөлініп бірнеше нысана бағыттарын ажыратуға болады.Оларды географияның ерекше тілі деп айтуға болады.Яғни картаны компьютерлік географияның негізінде ГАЖ құралы ретінде пайдалана аламыз. Карта элементтері картографиялық бейнелеуді,белгілерді түрлді түсті безендіруді қамтитын географиялық карталар жалпы безендірілумен қамтиды.Картографиялық бейнелеу жалпы географиялық картада мазмұны айқын бейнелейді. Елді мекендер,әлеументтік-экономикалық,мәдени нысандар,жол қатынасы,байланыс желілері,жер бедері,гидрография,өсімдік жамылғы және грунт,саяс-әкімшілік шекаралары бейнеленуін айтуға болады.Кеңістік деректерден тұратын бұл графикалық пішін әртүрлі координатты жүйеден,проекциядан,символдаржиынтығынан қысқартулар және генерализациялар әдістерінен көреміз.

Себебі,«Географияның тілі –карта » деп айтқандай , географиялық координаттар,геокеңістік тыс жерде де картаның түрлері кеңінен қолданылып жатыр. Карта арқылы картография әдістері физикалық географиямен, экономикалық географиямен тығыз байланысты дами отырып, көптеген басқа жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдарда кеңінен қолданылады. Қазір карталардың қолданылу мақсаты кеңейген. Картаны тек мектеп қабырғасында емес, жолаушылап жүргенде, такси қызметін пайдаланғанда, автобустардың маршрутының қозғалысын , жаңа қалаға барып, жаңа жерде емін-еркін жүру үшін карта білу қажет [4].

Картаны тек география пәнінде ғана емес,басқа салаларда қолданылуда,мысалы:геология, тарих және т.б. Қазіргі адам үшін ең бастысы - карталарды түсіну, оқу , қолдана білу және оларды түрі бойынша ажырату. Географияны зерттеуде қолданылатын картографиялық әдіс географиялық құбылыстар мен процестерді, олардың кеңістіктік орналасу заңдылықтарын, динамикасы мен болжамын білудің ең тиімді құралы болып табылады. Бүгінгі таңда адам қызметінің бірде-бір саласы географиялық карталарды қолданбаса болмайды.Олар күнделікті және кәсіби қызметте өте қажет құрал . Картографиялық проекцияны, картаны, диаграммаларды, картаның мазмұнын картадағы суреттерді оқи білу қазіргі адамға өте қажет.

Географиялық карталарды күнделікті өмірде практикалық қолдану жоғарылаған. Қазір карталар бойынша аумақтарды жалпы физикалық және экономикалық тану және зерттеу, карталар бойынша жергілікті жерді бағдарлау — құрлықпен жүру, мұхитты зерттеу, таным жорықтар мен экспедицияларда, әскерлер, көлік қозғалысы кезінде және т. б., байланыс жолдарын, құбырларды, атом станцияларын салуда инженерлік жобалау кезінде, даму жоспарларын әзірлеу үшін, елдің экономикалық

тұрғысынан аумақты игеру мақсатында пайдаланылады. Карталар табиғи байлықты барлау және пайдалану үшін, өндіргіш күштерді жоспарлау және орналастыру үшін, география, геология және басқа да жер туралы ғылымдардың ғылыми зерттеулері мен практикалық әрекеттерінің нәтижелерін көрсету үшін қажет. Картатану – географиялық карта мен оның түрлері, қасиеті мен элементтері, даму тарихы пайдалану әдістемелерін зерттейді. Математикалық картография – жер беті мен ғылымдағы аспан денелерін жазықтықта кескіндеудің математикалық әдістерін зерттейді. Картографиялық ақпараттану – картаны жүйелеу және оларды талдау, бағалау, сақтау тарату мәселелерін қарастырады. Картометрия – картадағы әр түрлі географиялық нысандардың сандық сипатының мазмұнын айқындайтын картографияның құрамдас бөлігі. Картаны безендіру – картаны көркем және графиктік безендірудің әдістері мен құралдарын жасап, оны басып шығаруға әзірлеуді оқып үйретеді. Топография – географиялық және геометриялық әдістерді пайдалана отырып, жергілікті жерді оқып үйрену негізінде ірі масштабты карталарды құру жолдарын зерттейді.

Геоақпараттық құралдар арқылы Жерді зерттеу ғылыми ойлау мен кеңістікті зерттеу болып табылады.Бұнда геоақпараттық жүйе графикалық қабылдау түсінігі ішінара жұмыстарымен сәйкестестірілу қажет.

Қазіргі уақытта географиялық ақпараттың ең толық және жүйеленген көзі географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЖ) болып табылады. Олар, әдетте, аумақтың цифрлық картасынан тұрады, оған кеңістіктік деректер базасы, графика және басқа құралдар байланысты болып табылады [5].

Геоақпараттық картографияның проблемалары мен тенденцияларының арасында мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1. Картографиялық бейнелердің ғана емес, сондай-ақ гео-бейнелердің де барлық түрлерінің толық, өзекті және сол уақытта белгіленген жіктелуінің болмауы, оның ішінде:

- веб-карталар, геопорталдар, телекоммуникациялық карталар, навигациялық жүйелер құрамындағы карталар;
- картаның классикалық анықтамасына жатпайтын геобейнелердің әртүрлі түрлері;
- виртуалды карталар, голограммалар, психикалық карталар және т.б.

2. Басты карталарды жасау үшін қолданылатын картографиялау әдістерінің қазіргі классификациясында үлкен олқылықтардың болуы.

ГАЖ-ның әртүрлі бағдарламалық қабықшаларында картографиялық бейнені қалыптастыру және құрылымдау тәсілдері ерекшеленеді. Сондықтан картографиялық бейненің нақты әдістерін жүзеге асыру бірдей емес, сондықтан бірдей визуализация әдістері басқаша аталады. Әр түрлі тілдерде, атап айтқанда орыс және ағылшын тілдерінде қолданылатын терминологияны үйлестірудің қиындықтары маңызды рөл атқарады.

XX ғасырдың аяғында отандық картографияда картографиялық бейнелеу әдістері анықталды (барлығы 11 әдіс). Дәстүрлі (қағаз) ұсыну үшін олар қазір "жұмыс істейді", дегенмен оларды жүзеге асыру үшін көбінесе танымал ГАЖ құралдары жетіспейді және АЖЖ қызметтеріне (Bentley MicroStation, Autodesk өнімдері және т.б.) және графикалық дизайнға арналған бағдарламалық құралдарға жүгінуге тура келеді. Мұндай техникалық проблемалар алдағы онжылдықтарда шешілетініне сенімді болғанымен, бастапқыда мәліметтер базасымен және аналитикалық міндеттермен жұмыс істеуге бағытталған ГАЖ картографтарға карталардағы құбылыстарды лайықты графикалық түрде көрсету үшін жеткілікті құралдарды ұсына алады. Бірақ әзірге бұл шешілмеген міндеттер, мүмкін, қазіргі заманғы геоинформатика мен геоақпараттық картографияның басты мәселесі емес, ал картаға өнер туындысы ретінде көзқарас жоғалып кетуі мүмкін [6].

3. Суреттерді жалпылау. ГАЖ көмегімен жалпылау мәселелері И.К.Лурье кітабында егжей-тегжейлі сипатталған. Нақты геометриялық контурлары бар жасанды шығу объектілері автоматтандырылған жалпылауға жақсы жауап береді; негізгі қиындықтар табиғи объектілерді жалпылауға байланысты. Мысалы, "жалпылау" (генерализация)

командасы ArcGIS-те танымал Дуглас-Пекер алгоритмін қолдана отырып, таңдалған нысандардың пішінін жеңілдетеді. Бұл физикалық-географиялық жағдайдан жиі ажыратылған жалпылаудың таза математикалық әдісі.

Суреттерді жалпылау. ГАЖ көмегімен жалпылау мәселелері И.К.Лурье кітабында егжей-тегжейлі сипатталған. Нақты геометриялық контурлары бар жасанды шығу объектілері автоматтандырылған жалпылауға жақсы жауап береді; негізгі қиындықтар табиғи объектілерді жалпылауға байланысты. Мысалы, "жалпылау" (генерализация) командасы ArcGIS-те танымал Дуглас-Пекер алгоритмін қолдана отырып, таңдалған нысандардың пішінін жеңілдетеді. Бұл физикалық-географиялық жағдайдан жиі ажыратылған жалпылаудың таза математикалық әдісі [7].

4. Жер қашықтықтан зонттау (ЖҚЗ) мен картографияның анағұрлым терең бірігу үрдісі. Қазақстан аумағында топографиялық карталарды жаңартудың қажеттілігі бар. Жерді қашықтықтан зондтау деректері 1:2 000 (рельефтің жоғары дәлдікті цифрлық моделін (0,15 м) пайдалану кезінде) және 1:5 000 (1: 25 000 масштаб карталары негізінде рельефтің цифрлық моделін пайдалану кезінде) масштабына дейін жоғары және аса жоғары кеңістіктік рұқсаттағы ғарыш аппараттарының арқасында жаңартуды жүргізуге мүмкіндік береді.

ЖҚЗ материалдарын пайдалана отырып шешілетін табиғи ресурстар мен қоршаған ортаны бағалаудың тақырыптық міндеттерін шешу кезінде төрт негізгі сала ерекшеленеді:

* Геология және жер қойнауы ресурстары;
* Гидрология және жер үсті су ресурстары;
* Орман ресурстары және өсімдік жамылғысы;
* Қоршаған ортаға әсері.

Ғарыштық түсірілімдер тақырыптық (геологиялық, геоморфологиялық, гидрологиялық, метеорологиялық, ландшафттық және басқа) карталарды жасауды және жаңартуды жылдамдатуға, сондай - ақ стихиялық құбылыстар-дауылдардың дамуын қадағалауға мүмкіндік беретін карталардың жаңа түрлерін, мысалы, бұлттылық карталарын жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы картографиялық зерттеу әдістерін қолданушы маман картограф картаны еркін «оқуға», құрастыру ұстанымдары мен бейнелеу және әзірлеу технологияларының тәсілдерін білуге міндетті. Сонымен қатар, ол модель түрінде карта бетіндегі бар дүниені ұсына білуі әрі осы туралы ақпарат бере білуі тиіс. Ең маңыздысы, картограф өнімін тұтынушының картаны пайдалана отырып, картографиялық бейнені өңдеуде қолданған амалдардан адаспай, жақсы бағдар алуы, оның мүмкіншіліктері мен шектерін айыра білуі, картадан алынған мәліметтердің сенімділігіне қатысты түсінігінің болуы тиіс картографиялау геоақпараттық картаға айналды және өзіміздің тәжірибеміз бен білімімізге сүйене отырып, геоақпараттық картографиялаудың проблемалары мен міндеттерін тұжырымдауға тырыстық. Қоғамдық ғылымдар ішінде, тарих, экономикалық география; жаратылыстану ғылымдарының ішінде, физикалық география, ландшафтану, геология, климатология, топырақтану, өсімдіктану, жануартану салаларымен байланысты. Астрономиялық, геодезиялық өлшеу жұмыстарының нәтижесінде картография жердің пішіні мен мөлшері, ауданы, белгілі бір нүктенің географиялық орны туралы ақпарат алу мүмкіндігіне ие болды [8].

Қорытына келе геоақпараттық картографиялау заманауи және картографиялық бейнелеу технологиясын жетік меңгеру.

Геоақпараттық картографиялау үшін терминологиялық база қалыптастыру қажет;

Геоақпараттық картографиялау үшін шындықты картографиялық бейнелеу тәсілдерінің жіктелуін жетілдіру;

Жоғарыда айтылған геоақпараттық картографияның жаңа бағыттарындағы ғылыми жобаларды дамыту қажет.

Технологиялық прогрестің қарқынды дамуына байланысты картографияның болашағы қандай болатынын болжау қиын. Бірақ, осы кезеңде өзекті мәселелерді шешу

және геоақпараттық картографиялаудың ғылыми негіздерін одан әрі дамыту үшін сенімді теориялық база құра отырып, кеңістіктік деректерді көрсетудің әртүрлі түрлері мен әдістерінде жоғалмау, яғни технологиялық прогресстен артта қалмай сонымен бірге даму өте маңызды.

Картографияның басқа ғылымдармен байланысы өте кең. Мәселен,

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Геоинформационные системы основы .Москва. 1999г.
2. *Уварова А. К., Мазбаев О. Б.* Топография негіздері және жергілікті жерде бағдарлау, Қазақ университеті, 2007. –80б
3. *Кравцова В. И.* Космические методы картографирования –М.: МГУ, 1995. -240 с.
4. *Лурье И. К.* Основы геоинформационного картографирования. – М.: Изд-во МГУ, 2000
5. Турапова Р.Л «Картография негіздері»Оқу - әдістемелік құрал Алматы. «Қазақ университеті» 2018
6. Берлянт А.М. Геоинформационное картографирование. М.: 1997. 64 с.
7 Берлянт А.М. Картоведение. М.: Аспект Пресс, 2003. 477 с.
8. Лурье И.К. Геоинформационное картографирование. Методы геоинформатики и цифровой обработки космических снимков: Учебник. М.: КДУ, 2016. 424

ЭКОНОМИКА

УДК:334.01

ЭЛЕКТРОННЫЙ ДОКУМЕНТООБОРОТ (ЭДО) КАК ФУНДАМЕНТ ЦИФРОВОЙ СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Айтбаева Дильда Тукеновна, м.э.н.,
Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы
Досанова Саида, 1 курс ОП 6В04102 «Учет и аудит»,
Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы

Аннотация: Электронный документооборот в Казахстане перестал быть «модной фишкой» и стал жесткой необходимостью. В этой работе мы показываем, что ЭДО — это в первую очередь инструмент контроля над скоростью движения денег и чистотой аудита. В центре внимания статьи — практическая ценность цифровизации для конкурентоспособности бизнеса. Статья отвечает на вопрос: почему выбор оператора сегодня — это не техническая формальность, а осознанный шаг по защите прибыли и управлению рисками в современных реалиях РК.

Ключевые слова: ЭДО, цифровая стратегия, Казахстан, конкурентоспособность, финансовые потоки, прозрачность аудита, минимизация человеческого фактора, масштабируемость бизнеса, управление на основе данных.

Аңдатпа:Қазақстандағы электрондық құжат айналымы «сәнді трендтен» өмірлік қажеттілікке айналды. Бұл жұмыста біз ЭҚАның ең алдымен ақша қозғалысының жылдамдығын бақылау және аудиттің тазалығын қамтамасыз ету құралы екенін көрсетеміз. Мақаланың назар аударарлық тұсы — бизнестің бәсекеге қабілеттілігі үшін цифрландырудың практикалық құндылығы. Зерттеу мына сұраққа жауап береді: неліктен бүгінгі таңда операторды таңдау техникалық формальдылық емес, ҚР қазіргі жағдайында пайданы қорғау мен тәуекелдерді басқаруға бағытталған саналы қадам болып табылады.

Түйін сөздер: ЭҚА, цифрлық стратегия, Қазақстан, бәсекеге қабілеттілік, қаржылық ағындар, аудит ашықтығы, адам факторын азайту, бизнестің ауқымдылығы, деректер негізінде басқару.

Abstract: Electronic Document Management (EDM) in Kazakhstan has evolved from a "trendy feature" into a critical necessity. This paper demonstrates that EDM is, first and foremost, a tool for controlling the velocity of cash flows and ensuring audit integrity. The article focuses on the practical value of digitalization for business competitiveness. It addresses the fundamental question: why choosing a provider today is not a mere technicality, but a deliberate strategic move to safeguard profits and manage risks within the modern realities of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: EDM, digital strategy, Kazakhstan, competitiveness, financial flows, audit transparency, minimization of human error, business scalability, datadriven management.

На самом деле, электронный документооборот (ЭДО) для Казахстана сегодня — это уже далеко не просто дань цифровой моде. Это, если хотите, мощный фундамент, на котором сейчас строится вся стратегия цифровизации нашей страны. Суть системы довольно проста, но эффективна: мы полностью уходим от бумажной волокиты, переводя создание, пересылку и хранение любых документов в "цифру".

Что это дает на практике? Прежде всего, госорганы и бизнес начинают общаться между собой и с нами, обычными гражданами, на совершенно других скоростях. Больше не нужно ждать почту или курьера — всё происходит мгновенно. Я считаю, что это реальный рывок для Казахстана в плане улучшения бизнесклимата. Важно и то, что такая система делает работу организаций максимально прозрачной: в цифровом пространстве гораздо сложнее что-то "потерять" или подделать, а уровень безопасности обмена данными при этом вырастает в разы.

Электронный документооборот в Казахстане строится на современных принципах цифровизации и безопасности. Основой этой системы является электронный документ – цифровой эквивалент традиционного бумажного документа, который имеет такую же юридическую силу, благодаря использованию электронной цифровой подписи (ЭЦП).

ЭЦП – это уникальный цифровой код, который гарантирует подлинность документа и подтверждает личность подписанта, делая электронные документы надежными и защищенными от подделок.

Важную роль в системе ЭДО играет Национальный удостоверяющий центр Республики Казахстан (НУЦ РК), который занимается выдачей и контролем ЭЦП, обеспечивая тем самым безопасность и юридическую значимость электронного обмена документами.

Среди участников электронного документооборота в Казахстане государственные органы, компании, а также индивидуальные предприниматели. Они используют ЭДО для обмена документами, что позволяет ускорить процессы утверждения, согласования и выполнения различных операций. [1]

Что такое ЭДО простыми словами? Представьте, что Вам больше не нужно бегать по кабинетам, чтобы подписать обходной лист или заявление на материальную помощь. Электронный документооборот (ЭДО) — это как раз про то, как перенести всю бумажную суету в компьютер или смартфон. В Казахстане это уже не будущее, а реальность: по закону цифровая подпись (ЭЦП) в документе весит столько же, сколько и обычная ручкой на бумаге.

Зачем это нужно? (Главные плюсы)

- экономия денег: Не нужно покупать пачки бумаги, заправлять картриджи и платить курьерам.
- скорость: Документ улетает партнеру за секунду, а не за три дня почтой.
- порядок: В электронном архиве ничего не теряется. Найти нужный договор можно за пару кликов, а не копаясь в пыльных папках.

- мобильность: Подписать важный акт можно хоть из кофейни, был бы интернет и флешка с ЭЦП.

Как это работает на практике? Все довольно просто. Допустим, Вы бухгалтер: Создаете счет в программе (например, в 1С). ➔Нажимаете «Подписать и отправить». ➔ Ваш клиент мгновенно видит его у себя, проверяет и нажимает «Принять».➔Всё! Никаких конвертов, марок и ожиданий.

То есть, ранее мы рассмотрели кейс для объяснения простыми словами. Теперь более подробно рассмотрим ЭДО. В современной цифровой экономике электронный документооборот (ЭДО) выступает не просто как технологическое новшество, а как фундаментальный стандарт работы. Если говорить упрощенно, ЭДО — это система организации работы с документацией, при которой все процессы — от создания и подписания до архивного хранения — переводятся в цифровой формат. В Казахстане данный процесс полностью легализован: согласно законодательству, документ, заверенный электронной цифровой подписью (ЭЦП), обладает такой же юридической силой, как и бумажный вариант с собственноручной подписью.

Ключевые преимущества внедрения ЭДО. Для того чтобы оценить масштаб влияния цифровизации на бизнеспроцессы, стоит выделить основные выгоды, которые получает организация:

- Минимизация издержек: Исключаются затраты на бумагу, расходные материалы для печати, услуги курьерских служб и аренду помещений под физические архивы.
- Оперативность транзакций: Передача документа контрагенту занимает секунды, что существенно ускоряет циклы сделок.
- Систематизация данных: Поиск необходимого договора или акта в электронном архиве осуществляется мгновенно, что исключает риск утери важной информации.
- Профессиональная мобильность: Возможность визировать документы дистанционно при наличии доступа к сети Интернет и ключей ЭЦП.

Основная задача ЭДО — избавить сотрудников от рутинных операций. Современные системы позволяют автоматизировать регистрацию документов, контролировать сроки их исполнения, работать с шаблонами и вести подробную историю взаимодействий.

Следующий вопрос. Какие бывают виды ЭДО?

Электронный документ — это не просто скан бумажки. Это файл, который имеет свою структуру и защищен ЭЦП НУЦ РК. Если подписи нет — это просто текст, если есть — юридический документ.

Переход на ЭДО — это как переход от кнопочных телефонов к смартфонам. Сначала непривычно, нужно учиться пользоваться софтом (типа Битрикс24 или 1С), но потом Вы понимаете, что это освобождает кучу времени для действительно важных задач, а не для перекладывания бумажек.

Классификация электронного документооборота.Для глубокого понимания структуры ЭДО его принято разделять на три основных направления:

Внутренний ЭДО: Обеспечивает движение документов внутри одной организации (приказы, распоряжения, служебные записки). Здесь правила игры определяет само руководство компании.

Внешний ЭДО (B2B): Обмен юридически значимыми документами с партнерами, поставщиками и клиентами (договоры, акты выполненных работ, счета-фактуры).

ЭДО с государственными органами (G2B): Взаимодействие с налоговыми службами и иными регуляторами. В Казахстане этот вид документооборота (например, через систему ИС ЭСФ) является обязательным для большинства субъектов предпринимательства.

Подводя итог, можно констатировать, что переход на безбумажные технологии — это неизбежный этап развития любого предприятия в Казахстане. Электронный документ — это не просто цифровой образ бумаги, а структурированный элемент информационной

системы, защищенный криптографическими методами НУЦ РК. Внедрение ЭДО позволяет компаниям стать более прозрачными, защищенными и конкурентоспособными на рынке. [2]

Какими НПА регулируется ЭДО в Казахстане? Нормативной базой, регулирующей сферу ЭДО в Казахстане, является:

- Закон №370 от 07.01.2003 г.;
- Гражданский Кодекс (п.2 ст.152)

Помимо этого, Минфин РК давал официальный ответ на вопрос касательно того, обязаны ли организации предоставлять при налоговой проверке проверяющим бумажные оригиналы документов, заверенные «живыми» печатями и подписями, в случае, если эти документы были сформированы ранее в электронном виде.

Согласно Ответу, зарегистрированному за №ДЦГУ2ЮЛБ3693671 от 22.02.2019 г., при наличии электронных документов, заверенных электронной подписью, предоставление бумажных оригиналов проверяющим не требуется. Достаточно распечатки копии из базы ЭДО по требованию проверяющего лица. Таким образом, признается юридическая значимость электронных документов наравне с традиционными бумажными документами.[3]

В чем преимущества использования ЭДО для организаций? Помимо экономии средств, внедрение СЭД и использование ЭДО значительно ускоряет саму процедуру обмена документами, что особо важно в отчетные периоды, либо в случае, когда контрагенты находятся в географическом удалении от организации и доставка бумажных документов длительна или затруднена. [3]

[3]

Выбор оператора электронного документооборота — это стратегическое решение, которое определяет гибкость бизнеспроцессов компании на годы вперед. В 2026 году казахстанский рынок представлен зрелыми игроками, каждый из которых закрывает определенные потребности бизнеса: от микропредпринимательства до транснациональных холдингов.

1. Documentolog (Документолог): Лидер корпоративного сегмента

Система Documentolog по праву считается «тяжеловесом» рынка. Это решение класса ECM (Enterprise Content Management), которое выходит далеко за рамки простого обмена счетамифактурами.

Функциональная глубина: Платформа позволяет автоматизировать сложные внутренние регламенты: многоуровневые согласования, контроль исполнения поручений, работу с кадровым составом и ОРД (организационно распорядительной документацией).Безопасность: Система соответствует высочайшим стандартам информационной безопасности РК, что делает её приоритетным выбором для квазигосударственного сектора и крупных национальных компаний. Интеграция: Наличие открытого API позволяет связывать Documentolog с любыми внутренними базами данных предприятия.

2. iDocs: Инновации и мобильность

Если Documentolog — это мощный стационарный компьютер, то iDocs — это современный и быстрый планшет. Оператор сделал ставку на максимальное упрощение пользовательского опыта. Облачная архитектура: Сервис работает по модели SaaS (Software as a Service), что избавляет компанию от необходимости устанавливать сложное ПО на свои серверы.UX/UI дизайн: Интерфейс iDocs интуитивно понятен даже сотруднику, далекому от ИТ. Особое внимание уделено мобильному приложению: подписание документов с помощью ЭЦП через смартфон происходит бесшовно. Гибкая тарификация: iDocs часто выбирают представители малого и среднего бизнеса (МСБ) за прозрачную стоимость пакетов документов и легкость масштабирования.

3. 1С:ЭДО: Бухгалтерский стандарт

Для специалиста по учету и аудиту это решение является наиболее органичным. Продукт реализуется через сеть партнеров (например, «Первый Бит») и глубоко интегрирован в среду «1С:Предприятие».Концепция «Одного окна»: Главное преимущество — отсутствие необходимости переключаться между окнами программ. Бухгалтер создает первичный документ (акт, накладную) и тут же отправляет его контрагенту. Автоматизация ввода данных: При получении входящего документа система автоматически распознает реквизиты и номенклатуру, создавая черновик поступления в базе. Это практически исключает ошибки ручного ввода и экономит до 70% времени бухгалтера.

4. Ismet.kz и Uchet.kz: Экосистемы для бизнеса

Эти платформы интересны тем, что ЭДО в них является частью более крупного сервиса.Ismet.kz (от «Казахтелеком»): Это целая витрина цифровых решений. Преимущество в том, что многие компании уже являются абонентами связи, и подключение ЭДО становится естественным расширением пакета услуг. Uchet.ЭДО (от портала Uchet.kz): Сильная сторона — экспертное сопровождение. Помимо технической передачи файла, пользователь получает доступ к огромной базе знаний по налогам и праву, что критически важно при переходе на новые форматы (например, СНТ или Виртуальный склад).

Сравнительный анализ функциональных возможностей операторов

Критерий сравнения	**Documentolog**	**iDocs**	**1С:ЭДО**	**Ismet.kz**
Целевой сегмент	Enterprise (Крупный)	МСБ	Бухгалтерия	Массовый рынок
Сложность внедрения	Высокая (требует настройки)	Низкая (облако)	Средняя (настройка 1С)	Низкая
Мобильное приложение	Есть (полнофункциональное)	Есть (приоритетное)	Через мобильную 1С	Есть
Роуминг между системами	Поддерживается	Поддерживается	Поддерживается	

Рассмотрена и утверждена модель реализации Стратегии масштабной цифровизации и тотального внедрения технологий искусственного интеллекта Digital Qazaqstan для трансформации всех сфер экономики.

Модель предусматривает стратегический уровень управления в рамках Цифрового штаба, а также операционный – в рамках Межведомственной комиссии по вопросам оказания государственных услуг, которая будет трансформирована в Комиссию по ускоренной цифровой трансформации.

Документ разрабатывается в рамках поручений Президента, обозначенных в Послании «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию».

Штабом принят ряд решений в контексте подготовки Стратегии, нацеленных на достижение устойчивого экономического роста, преодоление «ловушки среднего дохода» и реализацию задачи, в рамках которой Казахстан должен перейти в формат цифрового государства.

По данным Министерства искусственного интеллекта и цифрового развития, новая Стратегия будет строиться на системе национальных проектов «ледоколов», каждый из которых будет иметь отдельные KPI и сроки. Она охватит 10 основных направлений: цифровые госуслуги, здравоохранение, образование и рынок труда, цифровую экономику, данные, кибербезопасность, робототехнику, цифровую инфраструктуру, регулирование и экосистему стартапов.

Ожидается, что реализация Стратегии приведет к ускорению экономического роста за счет ИИ, повышению производительности труда за счет автоматизации и цифровых сервисов, сокращению сроков госуслуг и принятию решений, созданию новых высокотехнологичных отраслей, рабочих мест, подготовке новых цифровых специалистов в сферах STEM.[4]

Главный инсайт данного исследования заключается в том, что ЭДО — это прежде всего мощный фильтр, отсекающий ошибки ручного управления. Конкурентоспособность в современных реалиях РК невозможна без прозрачности. ЭДО лишает возможности «потерять» документ или изменить его задним числом, что делает внутренний и внешний аудит автоматическим процессом, а не стрессовым событием. Стратегический успех сегодня сопутствует тем руководителям, кто рассматривает операторов ЭДО не как сервисные компании, а как партнеров по обеспечению кибербезопасности и юридической чистоты бизнеса.

Список использованных источников:

1. https://dogovor24.kz/articles/chtotakoeelektronnyidokumentooborotedovkazahstane1217.html
2. https://www.1cbit.kz/blog/elektronnyydokumentooborotedoiegovidykz/
3. https://mybuh.kz/useful/elektronnyydokumentooborotvchempolzadlyaorganizatsii.html
4. https://primeminister.kz/ru/news/digital_office/ispolnenieporuceniiprezidentacifrovoistabutverdilmodelstrategiipomasstabnoicifrovizaciidigitalqazaqstan30764

УДК 004

ТЕХНИКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПЕРЕХОДА К КРУГЛОСУТОЧНОМУ ПОГАШЕНИЮ КРЕДИТОВ В УСЛОВИЯХ ОГРАНИЧЕНИЙ, УНАСЛЕДОВАННЫХ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ БАНКОВСКИХ СИСТЕМ

Senior Software Engineer. АО "Kaspi Bank". Сычев Е. А.

м. э. н., преподаватель кафедры "Финансы и учет". Международный Таразский университет имени Ш. Муртазы. Ким Т. А.

к. э. н., старший преподаватель. Харьковский Национальный Университет имени В. Н. Каразина. Туманов А. А.

Резюме

В статье рассматривается проблема ограничения кредитных операций операционным днем унаследованных АБС. Цель работы - оценить технико-экономический эффект перехода к круглосуточному погашению кредитов с помощью промежуточного сервисного слоя. Данный слой принимает запросы непрерывно, откладывая их проведение до открытия банковского дня. В результате устраняется зависимость мобильного интерфейса от ночной недоступности core-систем. Анализ подтверждает рост пропускной способности API, почти полное устранение простоев и снижение доли отказов. Главный экономический эффект достигается за счет непрерывной доступности сервиса и снижения операционных издержек.

Түйіндеме

Мақалада несиелік операциялардың ескірген АБЖ (автоматтандырылған банк жүйелері) операциялық күнімен шектелу мәселесі қарастырылады. Жұмыстың мақсаты — аралық сервистік қабатты пайдалана отырып, несиелерді тәулік бойы өтеуге көшудің техникалық-экономикалық тиімділігін бағалау. Бұл қабат сұраныстарды үзіліссіз қабылдап, оларды өңдеуді банк күні ашылғанға дейін кейінге қалдырады. Нәтижесінде мобильді интерфейстің core-жүйелердің түнгі қолжетімсіздігіне тәуелділігі жойылады. Талдау API өткізу қабілетінің артуын, тоқтап қалулардың жойылуын және бас тарту үлесінің төмендеуін растайды. Негізгі экономикалық тиімділік сервистің үздіксіз қолжетімділігі мен операциялық шығындардың төмендеуі есебінен қамтамасыз етіледі.

Summary

The article addresses the problem of credit operations being limited by the operational day of legacy automated banking systems (ABS). The objective is to evaluate the technical and economic impact of transitioning to a 24/7 credit repayment model using a middleware service layer. This layer accepts requests continuously, postponing their execution until the banking day opens. Consequently, the mobile interface's dependence on the night-time unavailability of core systems is eliminated. The analysis confirms an increase in API throughput, the near-total elimination of downtime, and a reduction in the rejection rate. The primary economic effect is achieved through continuous service availability and reduced operational costs.

Ключевые слова: легаси АБС, гашение кредитов, 24/7 banking, технико-экономическая оценка, цифровой банковский сервис, отложенное выполнение, промежуточный слой.

Keywords: legacy core banking systems, credit repayment, 24/7 banking, techno-economic assessment, digital banking service, deferred execution, middleware layer.

Введение

В розничном банкинге погашение кредита относится к числу базовых клиентских сценариев. Однако даже в условиях развитых мобильных приложений многие банки долгое время сохраняли режим, при котором такие операции были доступны только в пределах банковского дня. Причина заключалась не в интерфейсе приложения, а в особенностях core-систем - пересчет графика платежей, процентов и отчетных состояний был жестко привязан к окну обработки, поэтому система не могла корректно принять досрочное погашение при закрытом банковском дне.

Для клиента такая модель означала необходимость подстраиваться под расписание банка. Для организации - прямые и косвенные потери - недоступность кредитного сервиса в периоды вечерней и ночной активности, рост числа повторных попыток, увеличение нагрузки на сопровождение и ухудшение пользовательского опыта. Легаси core-системы при этом остаются критичными для бизнеса, но часто характеризуются высокой стоимостью сопровождения, технологической негибкостью и сложностью модернизации [1], [2], [3].

Практический выход из этой ситуации был найден не через немедленную замену легаси АБС, а через построение промежуточного слоя между мобильным приложением и core-системой. Такой слой работает круглосуточно, а именно принимает команду, выполняет проверки, рассчитывает сумму, возвращает подтверждение о принятии запроса, сохраняет операцию и помещает ее в очередь для последующей обработки. После открытия нового банковского дня операции автоматически разбираются в порядке поступления.

Экономическая ценность такого перехода заключается не только в улучшении технической схемы обработки, но и в повышении качества сервиса как значимого свойства информационной системы. Исследования в области бизнес значимости ИТ показывают, что ИТ-возможности создают ценность через улучшение качества сервиса, гибкости организации и итоговых результативных показателей [4], [5], [6]. Для цифрового банкинга это особенно важно, поскольку качество электронного сервиса напрямую связано с удовлетворенностью и лояльностью клиентов [7].

Цель данной статьи - дать технико-экономическую интерпретацию перехода к круглосуточному погашению кредитов. В центре внимания находится не только архитектурное решение, но и вопрос - какой эффект получает банк, когда сервис погашения кредита перестает зависеть от рабочего окна легаси АБС и становится доступным 24/7.

Постановка проблемы

В синхронной модели цифровой сервис погашения кредита полностью зависит от состояния core-системы. Если легаси АБС недоступна или не способна принять операцию вне банковского дня, мобильный интерфейс также становится недоступным для данного сценария. Это формирует несколько типов потерь.

Во-первых, возникает стоимость недоступности сервиса. Клиент не может выполнить погашение в удобный момент, откладывает действие или повторяет

попытку позже. Для банка это означает потерю качества цифрового сервиса и снижение ценности мобильного канала.

Во-вторых, возрастает операционная стоимость. Жесткая привязка клиентского сценария к окнам обработки увеличивает число обращений, внутренних проверок и потребность в ручном сопровождении спорных ситуаций. Легаси-системы создают не только прямые затраты на поддержку, но и косвенные издержки через снижение гибкости и усложнение изменений [1], [2].

В-третьих, усиливается инвестиционное давление на модернизацию. Прямая замена core-системы в крупном банке сопряжена с регрессионным тестированием, множеством зависимостей и высоким операционным риском. Исследования модернизаций легаси подчеркивают, что такие проекты часто страдают от сложности проектирования, межфункциональных зависимостей и перерасхода ресурсов [2], [3]. Поэтому промежуточный слой выступает не только как техническое, но и как экономически рациональное решение, позволяющее улучшить клиентский сервис до завершения глубокой трансформации ядра.

Метод и объект анализа

Объектом анализа выступает сервис погашения кредитов в крупной банковской системе, где исходно операции были ограничены банковским днем, а затем были переведены в режим круглосуточного приема запросов за счет промежуточного сервисного слоя. Такой слой обеспечивает прием команды ночью, ее валидацию, сохранение и постановку в очередь до момента, когда АБС вновь сможет проводить операции.

Для обобщенной оценки используется интегральный показатель совокупной стоимости цифрового сервиса:

$$TEC = C_{unav} + C_{ops} + C_{recon} + C_{infr} + C_{delay}$$

где C_{unav} - стоимость недоступности сервиса, C_{ops} - операционные затраты, C_{recon} - затраты на улаживание инцидентов и ручные проверки, C_{inf} - инфраструктурные затраты, C_{delay} - стоимость отложенного завершения операций.

Экономический смысл этой модели состоит в следующем, в старой схеме доминируют потери от недоступности и операционной нагрузки, тогда как в новой схеме часть этих потерь переносится в стоимость контролируемой задержки и сопровождения промежуточного слоя. Переход к 24/7-погашению кредита является экономически оправданным, если уменьшение стоимости недоступности и сопутствующих потерь оказывается выше, чем рост затрат на инфраструктуру и задержку выполнения. Подобная логика согласуется с исследованиями бизнес значимостью ИТ, и накопления показателей технического долга [4], [5], [8].

Архитектурная логика перехода к 24/7

Важная особенность рассматриваемого кейса состоит в том, что банк не пытался немедленно переписать core-систему. Вместо этого был создан внешний по отношению к АБС слой, который принял на себя функции круглосуточного взаимодействия с мобильным приложением. Ночью клиент инициирует погашение кредита, запрос попадает в промежуточный сервис, проходит проверки и получает ответ о принятии. Параллельно операция сохраняется и ставится в очередь. После открытия нового банковского дня накопленные запросы автоматически разбираются

в корректном порядке, а пользовательское приложение в любой момент может получать статус операции и актуальное кредитное состояние.

С технико-экономической точки зрения это означает переход от жесткой синхронной зависимости к модели временного развязывания клиентского и core-контуров. Система перестает быть бинарной – операция доступна либо нет и переходит в режим, где клиентский канал продолжает работать, а ограниченность АБС управляется через очередь и отложенное завершение. Для настоящей статьи важно, что асинхронность здесь выступает не как самоцель, а как средство достижения конкретного бизнес-результата, а именно круглосуточного сервиса гашения кредитов. В терминах стратегической ИТ-литературы это можно интерпретировать как создание организационной гибкости без немедленной полной замены ядра [5].

Результаты

Практический эффект перехода проявился одновременно на техническом и клиентском уровнях. Основной результат состоит в том, что крупный массив клиентов получил возможность погашать кредиты в любое время суток и в любой день недели, тогда как раньше система отказывала вне банковского окна. Это означает качественное изменение пользовательского опыта. Теперь клиент управляет долговой нагрузкой тогда, когда ему удобно, а не тогда, когда доступна АБС.

Технические наблюдения показывают, что переход к промежуточному слою сопровождался измеримым изменением характеристик клиентского контура. При этом важно, что эти изменения относятся прежде всего к слою приема запросов, а не к внутреннему ускорению АБС. Были зафиксированы рост пропускной способности API, резкое снижение среднего времени ответа, а также переход от ночной недоступности к почти непрерывной доступности сервиса приема запросов. Кроме того, накопленный объем сообщений мог быть полностью разобран после открытия банковского дня, а доля последующих бизнес отказов оставалась низкой.

С технико-экономической точки зрения это означает следующее. Раньше кредитный сервис в ночные часы был ограничен банковским днем. После внедрения промежуточного слоя клиентский сценарий перестал зависеть от немедленной готовности АБС. Это не отменило ограничения самой core-системы, но радикально изменило форму их влияния на пользователя и на экономику сервиса. Такой вывод согласуется с исследованиями качества электронного банковского сервиса, связывающими с удовлетворенностью и лояльностью клиентов [6], [7].

Экономическая интерпретация

С экономической точки зрения основной эффект перехода к 24/7-погашению кредитов заключается в преобразовании структуры потерь.

В старой модели банк несет прямые потери от недоступности - клиент не может выполнить погашение ночью или в выходной день, откладывает платеж, повторяет попытки, теряет доверие к цифровому каналу или инициирует обращение в поддержку. В новой модели эта ситуация меняется, сервис принимает запрос, подтверждает его получение и переводит проблему из плоскости немедленного отказа в плоскость управляемого отложенного завершения. Именно поэтому экономический выигрыш связан не только с ростом технических метрик, но и со снижением стоимости недоступности кредитного сервиса.

Второй слой эффекта - операционный. Если клиентский сценарий работает 24/7, организация получает меньше эскалаций и меньше оснований для ручного разбора типовых ситуаций, связанных именно с недоступностью операции. Это не устраняет полностью потребность в разборе, но переводит ее из аварийного режима в более предсказуемый эксплуатационный контур. Экономическая литература по оценке легаси и техническом долгу помогает объяснить этот эффект - стоимость старых систем проявляется не только в коде и инфраструктуре, но и в постоянном накоплении дополнительных операционных расходов [1], [8].

Третий слой - инвестиционный. Полный перевод банковских процессов на режим 24/7 может занимать годы из-за сложности процессов, редких пограничных сценариев, длительного тестирования и постепенного масштабирования. Следовательно, промежуточный слой выполняет еще одну функцию - он позволяет улучшить кредитный сервис раньше, чем будет завершена полная модернизация core-системы. Для банка это означает снижение давления на немедленный капиталоемкий рефакторинг ядра и более гибкое распределение инвестиций во времени.

Наконец, важен эффект технологической независимости. Если промежуточный слой строится на открытых и широко распространенных технологиях, это дополнительно снижает риск зависимости от поставщика программного обеспечения и уменьшает стоимость владения по сравнению с подходами, требующими глубокой зависимости от проприетарных платформ. В долгосрочной перспективе это также влияет на экономическую устойчивость архитектуры.

Ограничения

Представленный анализ основан на одном промышленном домене - сервисе погашения кредитов - и на одной конфигурации легаси АБС. Поэтому результаты не следует механически переносить на любые банковские операции. Кроме того, в статье не раскрываются абсолютные коммерческие показатели объема транзакций, стоимости отказа или инфраструктурных затрат. По этой причине выводы сформулированы в логике относительных изменений и структуры экономического эффекта, а не в терминах полного ROI.

Еще одно ограничение связано с тем, что переход к 24/7 не означает моментальную финализацию каждой операции в core-системе. Следовательно, экономическая выгода достигается только при условии, что отложенное выполнение остается контролируемым, а доля поздних отклонений - низкой.

Заключение

В работе показано, что переход к круглосуточному погашению кредитов в условиях легаси АБС следует рассматривать не только как архитектурное, но и как экономическое решение. Промежуточный слой позволил вынести клиентский сценарий из жесткой зависимости от банковского дня и заменить прямую ночную недоступность сервиса моделью непрерывного приема запросов с последующей обработкой. Это привело к качественно новому пользовательскому опыту и одновременно изменило структуру затрат банка - уменьшилась цена недоступности, сократилась операционная нагрузка, а улучшение цифрового сервиса стало возможным без немедленной полной замены core-системы.

Главный вывод статьи состоит в том, что технико-экономический эффект в данном кейсе создается не абстрактной асинхронностью, а именно переводом

сервиса погашения кредитов в режим 24/7. Архитектурный промежуточный слой выступает здесь как средство снижения стоимости легаси-ограничений и как инструмент создания нового банковского опыта, в котором уже не человек подстраивается под расписание системы, а цифровой сервис подстраивается под поведение клиента.

Список литературы:

1. Crotty J., Horrocks I. Managing legacy system costs: A case study of a meta-assessment model to identify solutions in a large financial services company // Applied Computing and Informatics. 2017. Vol. 13. No. 2.

2. Tsai J. C.-A., Jiang J. J., Klein G., Hung S.-Y. Legacy information system replacement: Pursuing quality design of operational information systems. Information and Management. 2022. Vol. 59. No. 2.

3. Alexandrova A., Rapanotti L. Requirements analysis gamification in legacy system replacement projects // Requirements Engineering. 2020. Vol. 25.

4. Bharadwaj A. S. A Resource-Based Perspective on Information Technology Capability and Firm Performance: An Empirical Investigation // MIS Quarterly. 2000. Vol. 24. No. 1.

5. Sambamurthy V., Bharadwaj A., Grover V. Shaping Agility through Digital Options: Reconceptualizing the Role of Information Technology in Contemporary Firms // MIS Quarterly. 2003. Vol. 27. No. 2.

6. DeLone W. H., McLean E. R. The DeLone and McLean Model of Information Systems Success: A Ten-Year Update // Journal of Management Information Systems. 2003. Vol. 19. No. 4.

7. Raza S. A., Umer A., Qureshi M. A., Dahri A. S. Internet banking service quality, e-customer satisfaction and loyalty: the modified e-SERVQUAL model // The TQM Journal. 2020. Vol. 32. No. 6.

8. Digkas G., Ampatzoglou A., Chatzigeorgiou A., Avgeriou P., Matei O., Heb R. The Risk of Generating Technical Debt Interest: A Case Study // SN Computer Science. 2021. Vol. 2. Art. 12.

UDC 338.2

THE ROLE OF DIGITALIZATION IN IMPROVING ENTERPRISE EFFICIENCY AND COMPETITIVENESS

Dilda Aitbayeva, Senior Lecturer, Department of Finance and Accounting, International Taraz University named after Sherkhan Murtaza
Galiya Zhantayeva, Senior Lecturer, Department of Finance and Accounting, International Taraz University named after Sherkhan Murtaza
Zhanar Sarkulova, Senior Lecturer, Department of Finance and Accounting, International Taraz University named after Sherkhan Murtaza

Abstract: This article examines the impact of digitalization on the activities of modern enterprises. Special attention is given to its role in improving efficiency and strengthening competitive positions. The study analyzes theoretical approaches and presents examples of the implementation of digital technologies in Kazakhstani and foreign companies. It is shown that the use of digital solutions helps optimize processes, reduce costs, and improve management

quality. The study concludes that digitalization is an important condition for sustainable business development in modern conditions.

Keywords: digitalization, efficiency, competitiveness, enterprises, digital transformation.

Аңдатпа: Мақалада цифрландырудың қазіргі заманғы кәсіпорындардың қызметіне әсері қарастырылады. Оның тиімділікті арттырудағы және бәсекелік позицияларды нығайтудағы рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеуде теориялық тәсілдер талданып, қазақстандық және шетелдік компанияларда цифрлық технологияларды енгізу мысалдары келтірілген. Цифрлық шешімдерді қолдану бизнес-процестерді оңтайландыруға, шығындарды азайтуға және басқару сапасын арттыруға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде цифрландыру қазіргі жағдайда бизнестің тұрақты дамуының маңызды шарты екені анықталды.

Түйінді сөздер: цифрландыру, тиімділік, бәсекеге қабілеттілік, кәсіпорындар, цифрлық трансформация.

Аннотация: В статье рассматривается влияние цифровизации на деятельность современных предприятий. Особое внимание уделяется её роли в повышении эффективности и укреплении конкурентных позиций. Проанализированы теоретические подходы, а также приведены примеры внедрения цифровых технологий в казахстанских и зарубежных компаниях. Показано, что использование цифровых решений способствует оптимизации процессов, снижению затрат и улучшению качества управления. Сделан вывод о том, что цифровизация является важным условием устойчивого развития бизнеса в современных условиях.

Ключевые слова: цифровизация, эффективность, конкурентоспособность, предприятия, цифровая трансформация.

Today, selecting an appropriate development strategy and identifying effective ways to enhance competitiveness are crucial for strengthening a company’s position in the market. It is essential that the chosen strategic direction aligns with current trends, particularly in the context of ongoing digital transformation and the growing use of information technologies in business management and operations.

One of the main obstacles to the development of the digital economy is the lack of confidence in new technologies among employees of organizations because of their low skills and the lack of measures to improve it at most enterprises. Thus, we can say that the most effective way to improve the competitiveness of the organization in the era of the economy digitalization is to motivate employees to adopt information technology and retraining. Of course, the competitiveness of the company at all times will be strongly influenced by the competitiveness of products, the availability of an effective marketing strategy, as well as the quality of goods and services of the company [1].

There was no single universal definition of digitalization in the scientific literature, which is due to the versatility of this phenomenon and its constant development.

For example, D. N. Tapscott considers digitalization as a process of transformation of economic activity based on the widespread use of digital technologies and communications [2].

From the point of view of the Organization for Economic Cooperation and Development, digitalization is the integration of digital technologies into economic and social processes, which leads to the transformation of production and consumption patterns [3].

Kazakhstani researchers consider digitalization in a more applied way - through its impact on the economy and the development of enterprises.

Thus, J.K. Bashieva and co-authors note that the digitalization of the economy is a process of active introduction of digital technologies aimed at increasing the efficiency of resource use and developing the country's innovation potential [4].

In the works of Dr. Kalybekova, digitalization is considered as an objective stage of economic development due to globalization and technological progress. At the same time, it is emphasized that countries that do not implement digital technologies risk lagging behind in economic development [5].

A. N. Alimbayev focuses on the fact that digitalization is closely related to the development of the digital economy and involves a transition to new forms of management based on data and information technologies [6].

In addition, modern research in Kazakhstan shows that digitalization is becoming a key factor in increasing the effectiveness of interaction between government, business and science, forming a single digital ecosystem.

Generalization of approaches

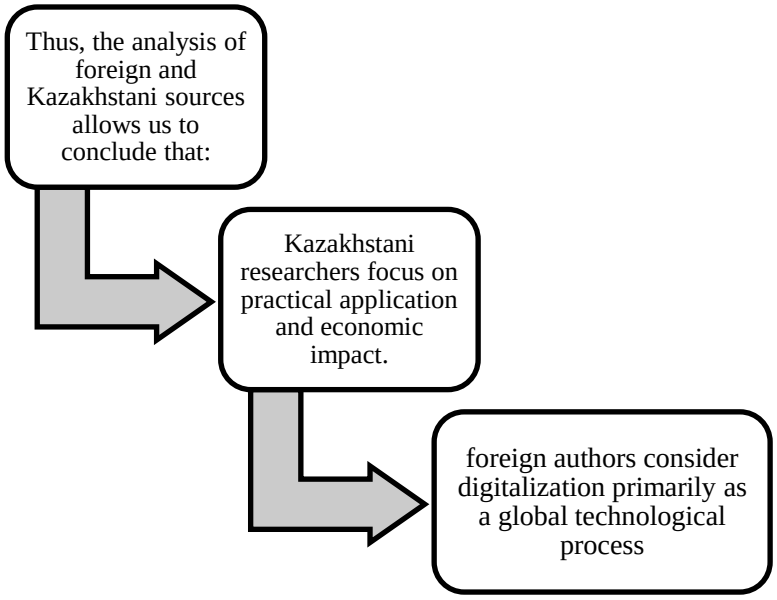

These days, it’s getting harder to separate a company’s digital tools from its actual value. In reality, they’ve become almost the same thing. Because of this, talking about digitalization, efficiency, and competitiveness as if they are different goals doesn’t really make sense anymore. Everything is connected, if a company manages to simplify its processes through technology, it moves faster and works better. If not, it simply starts falling behind.

What’s happening inside the company quickly shows itself outside. Businesses that are more digitally developed don’t just react to customers they often seem one step ahead. They process information faster, make decisions quicker, and adapt without losing time. And this is exactly what creates a noticeable gap between them and their competitors.

So today digital infrastructure isn’t something extra or optional. It’s more like the base everything else is built on. To really understand this, it’s worth looking more closely at how digitalization, efficiency, and competitiveness are connected in practice, not just in theory.

Comparative analysis of digitalization, efficiency and competitiveness (taking into account the approaches of the authors)

Author / Source	Concept	Definition	Key Focus
Tapscott D.	Digitalization	Transformation of economic activity based on digital technologies	Technological transformation
OECD	Digitalization	Integration of digital technologies into economic and social processes	Systemic changes

Author / Source	Concept	Definition	Key Focus
Bashieva Zh.K.	Digitalization	Implementation of digital technologies to improve economic efficiency in Kazakhstan	Practical application
Kalybekova D.S.	Digitalization	Stage of economic development associated with digital transformation	Macroeconomic perspective
Samuelson P.	Efficiency	Ratio of output to input (results to costs)	Economic performance
Brynjolfsson E., McAfee A.	Efficiency	Ability to achieve results using digital technologies	Innovation and productivity
Porter M.	Competitiveness	Ability to achieve and sustain competitive advantage	Strategic advantage
Fatkhutdinov R.A.	Competitiveness	Ability of a firm to operate successfully in the market	Market sustainability
Alimbayev A.A.	Competitiveness	Result of digital and innovative development	Digital economy impact

compiled by the author based on sources [2–10]

The comparative analysis shows that the views of foreign and Kazakhstani researchers largely coincide, but they also have their own peculiarities.

Foreign authors such as Tapscott, OECD and Porter are more likely to consider digitalization and competitiveness in a broad, global context. They focus on the role of technology, innovation, and strategic management in business development.

Kazakh researchers, on the contrary, pay more attention to the practical side of the issue. In their works, digitalization is considered through its impact on the real processes in the country's economy and the activities of enterprises, as well as through its role in improving business efficiency.

In general, we can identify a general pattern: digitalization becomes the starting point of changes, efficiency reflects the result of the introduction of digital solutions, and competitiveness is the result of these transformations.

Thus, despite the differences in approaches, both foreign and domestic authors agree that digitalization plays a key role in the development of modern enterprises and directly affects their success in the market.

Practical Analysis of the Impact of Digitalization on Enterprises. This section examines real-world examples of digital transformation in both Kazakhstani and global companies. The analysis focuses on how the implementation of digital technologies affects key performance indicators such as efficiency, costs, and competitiveness. Particular attention is given to comparing enterprise performance before and after digitalization in order to identify its practical benefits.

Analysis of Kazakhstani Enterprises

Kaspi.kz

Kaspi.kz is one of the most illustrative examples of successful digital transformation in Kazakhstan. The company has developed a digital ecosystem that integrates financial services, e-commerce, and payment solutions into a single platform, significantly simplifying user interaction.

Table 1 – Before and After Digitalization (Kaspi.kz)

Kazpost

Kazpost represents a traditional enterprise that has undergone digital transformation due to changes in market conditions, particularly the rapid growth of e-commerce.

Table 2 – Before and After Digitalization (Kazpost)

Indicator	Before Digitalization	After Digitalization	Change
Delivery speed	Low	Improved	↑
Service level	Limited	Online services	↑

Indicator	Before (≈2018–2020)	After (2024–2025)	Change
Revenue	~1.5–1.9 trln KZT	3.1 trln KZT	+60%+
Net profit	~0.7–0.85 trln KZT	1.2 trln KZT	+40%+
Users	~8–9 million	>13 million	+50%
Transactions	Lower	+19% growth	Increase
Transparency	Low	High	↑

The growth in key indicators is not only due to an increase in the number of users but also to a transformation of the business model. The company moved from traditional banking services to a digital ecosystem, which increased the number of transactions per user and improved overall profitability. In this case, digitalization acts not just as a tool, but as the core foundation of the business, enabling scalability and sustainable growth [11].

Previously, the company operated under a traditional model, which reduced its competitiveness. The introduction of digital tools such as tracking systems and online services significantly improved service quality and operational efficiency. Digitalization allowed the company not only to improve efficiency but also to remain competitive in a rapidly changing market[12].

Comparative Analysis of Digitalization in Global Enterprises

Amazon is one of the most prominent examples of digital transformation based on the use of cloud technologies, artificial intelligence, and big data analytics.

Table 1 – Before and After Digitalization (Amazon)

Indicator	Before Active Digitalization (≈2010–2015)	After (2023–2025)	Change
Revenue	~100–150 billion USD	>500 billion USD	3–4x growth
Net profit	Low / unstable	>20 billion USD	Growth
Delivery speed	3–5 days	1–2 days	Faster
Customer experience	Standard	Personalized	Improved

The company’s growth is closely linked to the adoption of digital technologies. Cloud services (AWS) and artificial intelligence have played a crucial role in optimizing logistics and personalizing customer experience. In 2024, Amazon reported revenue growth of approximately 13%, largely driven by AI and cloud technologies [13].Digitalization enabled Amazon to evolve from an online retailer into a global technology platform[14].

Analysis of Siemens

Siemens represents a successful case of digital transformation in the industrial sector (Industry 4.0).

Table 2 – Before and After Digitalization (Siemens)

Indicator	Before Digitalization	After (2024–2026)	Change
Revenue	Lower	75.9 billion €	Growth
Profit	Stable	+15% growth	Increase
Productivity	Traditional	High	Improved
Costs	High	Reduced	Decrease

The implementation of Industry 4.0 technologies, including IoT, digital twins, and automation, has significantly improved operational efficiency and reduced costs. Studies confirm that digital technologies increase production efficiency and optimize supply chain management [15].Additionally, Siemens reported a 15% increase in profit due to digital solutions and AI integration [16].

The analysis demonstrates that digitalization has a significant impact on enterprises regardless of industry.Despite differences in business models, the outcomes of digital transformation are similar:

- increased operational efficiency;
- reduced costs;
- revenue growth;
- stronger competitive positions.

In conclusion, digitalization plays a very important role in the development of modern enterprises. It helps companies work faster, reduce costs, and improve the quality of their products and services.

The analysis of both Kazakhstani and global companies shows that the use of digital technologies leads to better results. Companies become more flexible, can respond more quickly to market changes, and better understand their customers.

It is also clear that digitalization directly affects competitiveness. Businesses that actively use modern technologies have stronger positions in the market compared to those that do not.

At the same time, digital transformation is not always easy. Companies may face challenges such as high costs, lack of specialists, and the need to change internal processes. However, despite these difficulties, digitalization remains a necessary step for long-term success.

Therefore, in today's economic conditions, digital technologies are no longer optional. They are an essential part of business development and a key factor for improving efficiency and competitiveness.

References:

1. https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2020.03.211 Troshina, E. P., Levashova, Y. V., & Mantulenko*, V. V. (2020). Ways To Improve The Company Competitiveness In The Conditions Of Economy Digitalization. In S. I. Ashmarina, & V. V. Mantulenko (Eds.), Global Challenges and Prospects of the Modern Economic Development, vol 79. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 1468-1473). European Publisher. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.03.211

2.Tapscott D. Digital Economy:Opportunities and dangers in the Era of network intelligence, Moscow: Infra-M, 2019, 432 p.

3.OECD. Digital Economy Outlook 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 350 p.

4. Bashieva J.K. A. Tuleubekova.According to the senior researcher, the digitalization of the economy of Kazakhstan: trends and prospects // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2021. – No. 4. -pp. 45-52.

5. D. Kalybekova.According to the senior researcher, Digitalization as a factor in the development of the economy of the Republic of Kazakhstan // KazNU Bulletin. Series International relations and International Law – 2020. – № 2. -pp. 67-74.

6.A. Alimbayev.A. n. Development of the digital economy in Kazakhstan // Economics: strategy and practice. - 2022. – No. 1. -pp. 25-33.

7.Samuelson P., Nordhaus W. Economics. – Moscow: Williams, 2008. – 1360 p.

8.Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W.W. Norton & Company, 2016. – 306 p.
9.Porter M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – Moscow: Alpina Publisher, 2005. – 715 p.
10.Fatkhutdinov R.A. Competitiveness of Organization. – Moscow: Infra-M, 2018. – 384
11. Kaspi.kz . Annual Report 2025. – URL: https://ir.kaspi.kz (date of request: 04/08/2026).
12. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. (2025). Official statistics on ICT and e-commerce. Retrieved from https://stat.gov.kz
13. Amazon Financial Results 2024 // The Guardian. – Available at: https://www.theguardian.com (accessed: 08.04.2026).
14. Alalade, E. Digital Transformation and Supply Chain Efficiency: A Case of Amazon Inc. // International Journal of Research and Innovation in Social Science. – 2025.
15.Khan, M.I. Industry 4.0 and sustainability // Journal of Cleaner Production. – 2025.
16.Siemens AG. Annual Report 2024. – Available at: https://www.siemens.com (accessed: 08.04.2026).

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 82.236.71

ДУЛАТ ПЕН АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ КӨРКЕМДЕУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

ПЕРТАЕВА Э.К[1] ORCID: 0000-0002-2728-6649**., БЕРКЕНОВА Р.А.**[2] **ORCID: 0000-0002-3830-1648**
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің профессордың ассистенттері, филология ғылымдарының кандидаттары, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
ИСАКУЛОВА Н.Ж.[3]
Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Өзбекстан Республикасы, Ташкент қ.

Түйіндеме. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері – Дулат Бабатайұлы мен Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы әдеби көркемдеу құралдарының қолданылу ерекшеліктері мен арасындағы сабақтастық талданады. Екі ақынның да туындылары терең мазмұнымен, ұлттық болмыс пен заман шындығын бейнелеудегі көркемдік шеберлігімен ерекшеленеді. Зерттеу барысында олардың қолданған троптары мен фигуралары – эпитет, метафора, теңеу, гипербола, риторикалық сұрақ, ирония сынды көркемдік тәсілдер сараланып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалады. Сондай-ақ, Дулат поэзиясындағы дәстүрлі көркемдік үрдістердің Абай шығармашылығында қалай дамып, жаңаша сипат алғаны да назарға алынады. Жұмыс нәтижесінде қазақ поэзиясындағы көркемдік эволюция мен әдеби сабақтастықтың маңызды қырлары ашылады.

Кілтті сөздер: эпитет, метафора, теңеу, гипербола, риторикалық сұрақ, ирония, көркемдік тәсілдер, әдеби сабақтастық.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности использования литературных изобразительных средств и преемственность между произведениями выдающихся представителей казахской литературы – Дулата Бабатайулы и Абая Кунанбайулы. Творчество обоих поэтов отличается глубиной содержания, высоким художественным мастерством в отражении национального духа и реалий своего времени. В ходе исследования анализируются используемые ими тропы и фигуры – эпитеты, метафоры, сравнения, гиперболы, риторические вопросы, ирония, выявляются их сходства и различия. Также рассматривается, как традиционные художественные приёмы,

присущие поэзии Дулата, получили развитие и новое звучание в творчестве Абая. В результате работы раскрываются важные аспекты художественной эволюции и литературной преемственности в казахской поэзии.

Ключевые слова: эпитет, метафора, сравнение, гипербола, риторический вопрос, ирония, художественные приёмы, литературная преемственность

Abstract. This article examines the features of the use of literary devices and the continuity between the works of prominent figures of Kazakh literature – Dulat Babatayuly and Abai Kunanbayuly. The works of both poets are distinguished by their depth of meaning and high artistic mastery in reflecting the national spirit and the realities of their time. The study analyzes the tropes and figures of speech they employed – epithets, metaphors, similes, hyperboles, rhetorical questions, and irony – identifying their similarities and differences. The article also explores how the traditional artistic techniques characteristic of Dulat's poetry evolved and acquired new significance in Abai's work. As a result, the research reveals important aspects of artistic evolution and literary continuity in Kazakh poetry.

Keywords: epithet, metaphor, simile, hyperbole, rhetorical question, irony literary devices, literary continuity

Дулат пен Абай поэзиясы – көркемдік, ақындық мәдениетімен, саф, таза тілімен, суреткерлік шеберлігімен өзгешеленеді. Қазақ поэзиясының көркемдік негіздері мен дәстүрлі арналарын байытқан, қазақ әдебиетіндегі тұлғалы ақындар Дулат пен Абай шығармашылығы қазақ халқының эстетикалық мәдениетін дамытып, қалыптастыруға кең жол салды. Дулат пен Абай өз шығармаларында өз ойларын тыңдаушысына бедерлі, әсерлі етіп берудің сан алуан тәсілдерін шеберлікпен пайдаланды. Поэтикалық тіл кесте, бейнелік үлгілер, ырғақтық-интонациялық құбылыстар Дулат пен Абай туындыларында айрықша орын алады. Әсіресе, екі ақынның да ақындыққа қатал талап қоюы, ақындық өнер, сөз құдіреті туралы терең тебіренуі оқырманға эстетикалық әсер береді.

Дулат:

Жыршының аты жыршы ма,
Әркімнен өлең жаттаса?
Сөз – жібек жіп, жыр – кесте,
Айшығы айқын көрінбес
Өрнексіз қылып баптаса [1, 78] –

десе, **Абай:**

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы.
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп
Теп- тегіс жұмыр келсін айналасы [2, 93] –

дейді.

Дулат пен Абай өлеңдерінен тілдік, көркемдеу амал-тәсілдерін (эпитет, теңеу, метафора, метонимия) көптеп кездестіреміз. Көркем сурет пен кестелі сөз, бедерлі өлең орамдары Дулат пен Абай поэзиясының ажарын аша түседі. «Поэзиялық шығармада жеке сөз тіркесінен сөз тіркесін, бейнелі сөздерді тұтас суреттеп, жүйелі ой желісінен бөліп алу қиынға соғатыны» [3, 54] – Дулат пен Абай өлеңдерін оқығанда да аңғарылады. Дулат пен Абай өлеңдерінде эпитет көп қолданылады. Ғалым Қ. Жұмалиевтың 1960 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» атты еңбегінде эпитеттің бірнеше түрі берілген:

1.Сын есім арқылы жасалған эпитет;

2.Көсемше және өткен шақтық есімше арқылы жасалған эпитет;

3.Тұрақты эпитет.

Эпитеттің мұндай түрлері Дулат пен Абай шығармаларында көп кездеседі.

1. Сын есім арқылы жасалған эпитет:

Өз әкеңді айтайын,

Қара тіл, ділмәр Ақтайлақ.
Топқа жалғыз сөйлеген,
Асыл сөзді тақтайлап [1, 54].

2. Көсемше арқылы жасалған эпитет:

Ақ пейіл шалдар аңқылдап,
Ақ көңілдер жарқылдап,
Бойжеткенің бұралып,
Таналары жалтылдап [1, 59]

немесе:

Қайраумен тілің мұқалып,
Қалың өңің жұқарып
Үйіңнің іші қоқырап,
Өмірден көңілің тоқырап,
Белдеу жаудан жаман жоқ [1, 78].

3. Тұрақты эпитет:

Дуан салып ішінен,
Айырып қуат күшінен.
Ақ патша десе үрпиіп,
Оянып шошып түсінен,
Аға сұлтан қазының,
Ел сілкінді ісінен [1, 67].

Дулат эпитеттерді образ жасау үшін мінездеу мен сипаттауда орнын тауып қолданады: тұманың тұнық суы, парақор баспақ би, тентек төленгіт, сырға берік сырбазым, келелі би, ел қамын жеген ер, қазан бұзар үй, мекер би, қайырсыз бай, су жұқпас шешен және т.б. Дулаттағы бейнелі сөздер ішкі және сыртқы мазмұны жағынан өлең бедерін айқындап, суреткердің айтайын деген ойын анықтай түссе, Абай өлеңдеріндегі кез келген образ, сурет, ой, айқындауларсыз жасалмағандай әсер қалдырады. Мәселен, бір ғана жүрек сөзі бірнешеленген айқындаулар арқылы әртүрлі жағдайдағы ақынның сезім сырын, жан толғанысын бейнелеген. **Абай:** ***«Жаралы*** *жүрек»,* (“Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол”), ***«шын*** *жүрек* – ***бір*** жүрек», «***асау*** жүрек алқынар» (“Кейде есер көңіл құрғырың”), «***ет*** жүрек өртенді» (“Сен мені не етесің”), «***сорлы*** жүрек ***мұнша*** ауыр» (“Жүрегім, ойбай, соқпа енді”), ***«жау*** жүрек жомарт құбылмай» (“Оспанға”), «***айнымас*** жүрек, күлкің бал» (“Әбдірахман өліміне”), «***ұйықтап жатқан*** жүректі ән оятар» (“Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа”) және т.б. Біз бұл мысалдарда түрлі айқындау мен (эпитет) бейнеленген **жүрек** сөзіне тоқталып отырмыз. Демек, Абайдың эпитет сөздері өлең контексінде қолданыстағы қалпымен ақынның өлең, өнер төңірегіндегі эстетикалық талабына толығынан жауап бере алады.

Сонымен, сөздердің реңін кіргізіп, ажарлап, көркемдік жасап, үйлесімге келтірудің бірнеше түрлері, тәсілдері бар. Оған, ең алдымен, көркем шығармада қолданылатын көркемдегіш құралдардың бірі – **теңеуге** тоқталайық.

Бір нәрсені екінші нәрсемен салыстырып теңеу, сол арқылы құбылыстың ажарын ашу әдісі де Дулат пен Абай поэзиясына тән. Теңеулердің көпшілігі зат есім, есімше, етістікке жалғанған *-ған (-ген), -тай (-тей), -дай (-дей), -ша (-ше), -дайын (-дейін)* жұрнақтары арқылы жасалатынын ескерсек, Дулат пен Абай жырларында мұның мысалдары жеткілікті.

Дулат:

Сумаң қағып сүйріктей,
Шалқып шапқан жүйріктей**,**
Екіге бөліп ерке су,
Қас пенен көздің арасын!
****
Екпіні желдей есілген,

Төрт аяғы көсілген,
Ажалдың құрған шебінен,
Аса алмайды шегінен,
Қыр тағысы құлан да.
Қолбала құс секілді,
Биялайға қарайсың.
Не тұлғама тұтқа боп,
Не керекке жарайсың [1, 104].

"Өлеңнің эстетикалық құнын оның көркемдігі көрсетеді. Ал көркемдік әр алуан амалмен жүзеге асады. Көркемдік, әрине, тек сыртқы әсемдік емес. Сыртқы әсемдік деп тұрғанымыз образды сөздердің эпитеттер мен метафоралардың, ұтымды теңеулердің, арнаулы поэтизмдердің қолданылуы. Әрине, өлең көркемдігі үшін олардың болуы – басты шарт" [4, 38] – деген Р.Сыздықова пікіріне сүйенсек, Дулат өзі қолданған теңеулері арқылы көркем образ жасап, кестелі сөзбен келісті сурет салса, Абайда *-дай, -дей, -тай, -тей* жұрнақтарының есімше формалы етістікке жалғанған түріндегі теңеулер күрделі, ұлттық сипатты болып келіп, өзінің жасап отырған бейнесін үнемі іс-қимыл, әрекет, қозғалыстың үстінде көрсетеді. Мәселен, **Абай:**

Бір жерде бірге жүрсең басын қосып,
Біріңнің – бірің сөйле сөзің тосып.
Біріңді- бірің ғиззәт, құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.
***
Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бұлбұл қағып жүргізгендей,
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей.
***
Құйрықты жұлдыз секілді,
Туды да көп тұрмады, – [2, 54]

деп өздері қолданған теңеулері арқылы көркем образ жасап, кестелі сөзбен келісті сурет салады.

Дулат пен Абай шығармаларынан сөзді көркемдеу үшін ауыстыру мағынасында қолданылатын троптардың түрлерін де көптеп ұшырастыруға болады. Троп түрлерінің ішінен Дулат пен Абай поэзиясында көп кездесетіні – **метафора.**

Дулат ақынның:

Күнәм жойқын, тәубем аз,
Тіршіліктен не таптым.
Дүние – жемтік, мен – төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Ырылдасып әркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым... – [1, 64].

деген өлең жолдарындағы троптар мүлде тың. Дулат шығармаларының поэтикасына терең үңілген Р.Сыздықованың пікіріне сүйенсек, «Бұрын жалған дүние, алдамшы дүние, қайран дүние деп сипаттап келгенмен, дүниені жемтікке балау – қазақтың наным-сеніміне жат түсінік, ал ақынды сол жемтікті аңдыған төбетке теңеу тіпті шендестіруді «бастан асырып жіберу» болып көрінеді. Ойшыл ақын, парасат иесі – төбет бір де өзгелерге өзін қапқызады, бірде өзгелерді өзі қабады» [5, 3]. Мұндай үлгі Дулат замандасы Мұрат ақында да кездеседі.

Мұрат:

Дұшпан – тазы, біз – түлкі,
Қашсаң ерікке қоймайды [6, 3]. .

Қарапайым халықтың еңсесін езген озбырларды тазы ұғымымен ауыстырып, ал қиналған елді амалы таусылған түлкіге балағаны ұтымды шыққан. Әншейінде, ақын жапа жеккен халықты түлкінің баламасы ретінде алса, түк те келіспес еді. Өйткені, түлкі – әу бастан қулықтың, айлакерліктің белгісі ретінде жұртшылықтың санасында жатталған. Бұл жерде оны түлкі емес, тазыдан қашып қиналған бейшара түлкі екендігіне назар аудару керек. Мұнда **түлкі** сөзі қандай мағынада алынып отырғаны тазы ұғымын қолданғанда ғана айқындала түседі.

Ауыстыруларды аң-құс бейнесінде алу – Абай шығармашылығында айқын көрінген поэзиямыздың ұлттық сипаттарының бірі. Бұндай ауыстырулар арқылы, әсіресе, **махаббат** сезімдері көбірек бейнеленгенін байқаймыз. **Абай:**

Сіз –қырғауыл, жез қанат,
Біз – қырғауыл, сіз – тұйғын [2, 41].

Сонымен қатар Дулат пен Абай шығармаларынан Қ. Жұмалиев жасалу жолдарына қарай бөлген метафоралардың барлық түрлерін табуға болады. Метафораның жай түрі де, жалғаулар арқылы жасалған метафора, көмекші етістік арқылы жалғанған түрі, күрделі метафора немесе метафораның ұлғайған түрі, метафораның ***«бейне бір», «теңдеу»*** деген сөздердің көмегімен жасалған түрі Дулат пен Абай өлеңдеріне әр беріп, көркемдігін арттыра түседі.

Дулаттағы метафораның жай түрі:

Сөз – жібек жіп, жыр – кесте**,**
Айшығы айқын көрінбес,
Өрнексіз қылып баттаса.

Метафораның «бейне бір» деген сөздің көмегімен жасалған түрі:

Тұсында сенің хан Барақ,
Азулы бейне ақ Барақ [1, 32].

Абайдағы метафораның жай түрі:

Сұлу аттың көркі – жал,
Адамзаттың көркі – мал,
Өмір сүрген кісіге,
Дәулет – қызық, бала – бал.

Метафораның «бейне бір» деген сөздің көмегімен жасалған түрі:

Жасөспірім, көк өрім,
Бейне қолдың саласы [2, 54].

Абай өлеңдеріндегі бейнелі сөздердің өздерінің қолданысына қарай бағыт-бағдары, орны бар. Мәселен, ауыстырулар **(метафора)** көпшілік жағдайда ақынның ойға, фәлсафаға құрылған өлеңдерінде жиі кездеседі. Бұндайда ақын әр нәрсенің өмір мен қоғамдағы орнын, мән-маңызын айтпақшы болады. Мәселен: «**Сағаттың** өзі ұры шықылдаған» («Сағаттың шықылдағы емес ермек»), «Адамзат бүгін – ***адам***, ертең – ***топырақ»*** («Нұрлы аспанға тырмысып өскенсің сен»), «Тәңірі – **қазы»** («Сен мені не етесің»), «Жас уақытта ***көңіл гүл***» («Білімдіден шыққан сөз»).

Абай философиялық мәселелерді табиғатпен байланыстырып, табиғат құбылыстарынан тудырып ауыстырулар (метафора) арқылы бейнелейді. Өлеңдегі табиғат құбылыстарының адам кейпінде келіп, адам өмірін сүріп жүруі Абайдың ауыстыруларды асқан шеберлікпен қолданғанын көрсетеді. Мәселен, «Қыс» өлеңіндегі **қыс** – кәрі құда, адам. Ақынның көктем күндерін ***«күн – күйеу, жер – қалыңдық*** сағынышты» («Жазғытұры»), сол сияқты ***«қайғың – қыс****,* жүзің – жаз» («Көзімнің қарасы»), ***«біреуі*** – ***көк балдырған,*** бірі – қурай» («Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында») және т.б. Келтірілген мысалдардағы ауыстырулар махаббат мәселелеріне, көңіл-күй мотивтерін сүйіспеншілік сезімнің адам өміріндегі орны мен маңызын бейнелейді. Махаббатты тек сезім күйінде ғана емес, оның қоғамдағы орны мен өмірдегі мәнін, философиясын айтуда ауыстыруларды қолдану және олардың табиғат құбылыстарымен байланысты болып келуі өлең өнерімізге Абайдың әкеліп қосқан жаңалықты мазмұны болып табылады.

Әдеби көркемдеу құралдарының екеуінің шығармашылығында да ұқсас болып келуі – қазақ әдебиетіндегі әдеби сабақтастықтың жарқын көрінісі. Бұл сабақтастық – мазмұндық та, формалық та деңгейде айқын байқалады.

Дулат пен Абай – қазақ әдебиетінің қос шыңы. Олардың шығармаларында қолданылған әдеби көркемдеу құралдары – қазақ поэзиясының көркемдік деңгейін биікке көтерген маңызды тәсілдер. Эпитет, метафора, теңеу, гипербола, риторикалық сұрақ, ирония сияқты құралдар арқылы олар халықтың мұңын мұңдап, заманның ащы шындығын шынайы бейнеледі. Дулат пен Абай поэзиясындағы көркемдік құралдардың ұқсастығы – қазақ әдебиетіндегі көркемдік эволюция мен әдеби дәстүрдің сабақтастығын дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Бабатайұлы Д. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар //Құраст.,баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев.– А., Жазушы, 1991. –160 б.

2.Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. –Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. –2002. –296 б.

3.Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. –А., Ғылым, 2000. –212 б.

4.Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. (Монография). –А., Санат, 1995. – 208 б.

5.Сыздықова Р. Дулатты танып болдық па? // Қазақ әдебиеті. –1992. – 25 желтоқсан.

6.Зар заман: Жыр-толғаулар / Құраст.: С.Дәуітов. – А., Жалын, 1993. – 176 б.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК:796.09

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫҢ АДАМ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ

Джекенов Пахыт Сулейманович – доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Тұрсымбай Ақниет Берікұлы – «Шығармашылық мамандықтар» факультетінің 2 курс, ФКС-24-2 тобының студенті, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті. Қазақстан, Тараз қ.

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар дене шынықтыру мен спорттың қоғамдағы орны мен маңызын, сондай-ақ аталған жүйенің адам өміріне тигізетін әсерін қарастырады.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, спорт, дене тәрбиесі, денсаулық, салауатты өмір салты.

Аннотация: Авторами в данной статье рассматривают вопросы места и значения физической культуры и спорта влияние данной системы на жизнь человека

Ключевые слова: физическая культура, спорт, физическое воспитание, здоровье, здоровый образ жизни.

Дене шынықтыру мен спорт қазіргі қоғамда адамның өмірінде маңызды орын алады, сауықтыру, тәрбиелік және әлеуметтендіру қызметтерін көпдеңгейлі түрде атқарады. Олар тек қана физикалық дамумен шектелмей, жеке тұлғаның физикалық, психоэмоциялық және әлеуметтік әлеуетін қалыптастыруға бағытталған кешенді үдеріс болып табылады.

Тұрақты дене белсенділігі ағзаны нығайтуға, дене қасиеттерін дамытуға, аурулардың алдын алуға ықпал етеді, сондай-ақ күйзеліс жағдайларына төзімділікті

қалыптастырып, адамның түрлі өмірлік жағдаяттарға бейімделу мүмкіндіктерін арттырады.

Спорт пен дене шынықтыру тәрбиелік қызметті де атқарады, табандылық, мақсатқа ұмтылушылық, өзін-өзі тәртіпке бағындыру және жауапкершілік сияқты қасиеттерді қалыптастырады. Жүйелі түрде жаттығу барысында ерік-жігер, қиындықтарды еңсере білу және нәтижеге бағытталып жұмыс істеу дағдылары дамиды. Бұл адамның кәсіби қалыптасуына және табысты әлеуметтенуіне тікелей әсер етеді.

Дене шынықтыру мен спорттың әлеуметтік маңызы олардың жеке тұлғаның қоғамға кірігуіне, коммуникативтік дағдылардың, ынтымақтастық пен командалық жұмыстың қалыптасуына, сондай-ақ моральдық-этикалық құндылықтардың тәрбиеленуіне ықпал етуінен көрінеді. Ұжымдық спорттық іс-шараларға қатысу адамға әлеуметтік байланыстар орнатуға, қауымдастыққа тиесілілік сезімін дамытуға, әлеуметтік нормаларды нығайтуға және топ алдындағы жауапкершілікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұл тақырыптың өзектілігі қазіргі демографиялық және әлеуметтік үрдістермен байланысты. Соңғы онжылдықтарда отырықшы өмір салтының кең таралуы, халықтың дене белсенділігі деңгейінің төмендеуі, күйзеліс факторлары мен гиподинамияға байланысты созылмалы аурулардың көбеюі байқалады. Осындай жағдайда дене шынықтыру мен спорт тек аурулардың алдын алу құралы ғана емес, сонымен қатар өмір сапасын арттырудың, психологиялық әл-ауқатты нығайтудың және қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етудің тиімді тетігіне айналады.

Сонымен қатар, дене шынықтыру мен спорт денсаулық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етіп, адамның өз ағзасына және өмір салтына жауапкершілікпен қарауына ынталандырады. Олар білім беру, сауықтыру және кәсіби бағдарламаларға енгізіліп, жеке тұлғаның жүйелі әрі кешенді дамуына, физикалық, психоэмоциялық және әлеуметтік әл-ауқаттың үйлесімді үйлесуіне жағдай жасайды.

Қазіргі заманда дене шынықтыру мен спорт адамға көпфакторлы ықпал ететін құрал болып табылады. Олар денсаулыққа, тұлғалық дамуға және әлеуметтік бейімделуге әсер етіп, заманауи өмір салтының және жалпы қоғамның тұрақты қызмет етуінің іргелі құрамдас бөлігіне айналды.

Дене шынықтыру мен спорт әрбір адамның өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар тек физикалық дамуға ықпал етіп қана қоймай, психологиялық және әлеуметтік әл-ауқатқа да оң әсерін тигізеді. Қазіргі қоғамда денсаулықты сақтау және тән мен жанның үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін дене белсенділігімен айналысудың қажеттілігін түсінетін адамдар саны артып келеді. Дене шынықтыру иммунитетті нығайтуға, жүрек-қантамыр жүйесінің жұмысын жақсартуға, ағзаның төзімділігін арттыруға көмектеседі. Тұрақты жаттығулар семіздік, қант диабеті, артериялық гипертензия сияқты аурулардың даму қаупін төмендетеді. Сонымен қатар, спортпен шұғылдану энергия деңгейін көтеріп, көңіл күйді жақсартады.

Дене шынықтыру мен спорт қозғалысқа негізделген. Салауатты өмір салтын қалыптастыру мен тұлғаның дамуына олардың қалай әсер ететінін түсіну үшін қозғалыс белсенділігінің мәнін білу қажет. Қозғалыс белсенділігі адамның күнделікті өмірінде жасайтын барлық қимыл-қозғалыстарын қамтиды. Ол денсаулықты нығайтудың, аурулардың алдын алудың және тұлғаның үйлесімді дамуының тиімді құралы болып табылады, негізгі өмірлік үдерістерге ықпал етеді. Тұрақты түрде дене шынықтыру және спортпен айналысу қозғалыс белсенділігінің негізін қалайды. Қозғалыс белсенділігінің әрбір көрінісі ағзаның қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті метаболиттердің түзілуін ынталандырады. Ағза жеткілікті көлемде қозғалыс алмаса, қалыпты тіршілік етуге қажетті энергияны жинақтай алмайды. Бұл энергия күйзеліске қарсы тұру үшін де қажет.

Спорт пен дене шынықтыру адамның психоэмоциялық жағдайына оң әсер етеді: көңіл күйді жақсартады, күйзеліс пен мазасыздық деңгейін төмендетеді, қолайсыз психологиялық факторларға төзімділікті қалыптастырады. Дене белсенділігі эндорфиндер

мен серотониннің бөлінуін ынталандырып, табиғи қуаныш пен қанағат сезімін тудырады, эмоционалдық шиеленісті азайтып, психологиялық босаңсуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, тұрақты спорттық жаттығулар когнитивтік функциялардың дамуына әсер етеді: зейіннің шоғырлануы, есте сақтау қабілеті, ақпаратты өңдеу жылдамдығы және шешім қабылдау дағдылары жақсарады. Дене шынықтыру және спорттық іс-әрекет ерік-жігер қасиеттерін – табандылықты, өзін-өзі тәртіпке бағындыруды, мақсатқа ұмтылуды және қиындықтарды жеңе білуді қалыптастырады. Бұл қасиеттер адамның қоғамда және кәсіби қызметте табысты бейімделуімен тікелей байланысты.

Спорттың психоэмоциялық ықпалының маңызды қыры – топпен жаттығу, спорттық секциялар мен жарыстарға қатысу барысында қалыптасатын әлеуметтік қолдау мен ұжымдық өзара әрекет. Бірлескен іс-әрекет қарым-қатынас, ынтымақтастық, өзара көмек және төзімділік дағдыларын дамытады, сондай-ақ әлеуметтік оқшаулану мен жалғыздық сезімін азайтады.

Ғылыми зерттеулер дене белсенділігінің депрессияның, мазасыздық бұзылыстарының және созылмалы күйзелістің алдын алудың тиімді құралы екенін, сондай-ақ эмоционалдық тұрақтылық пен өзін-өзі бағалауды арттыруға ықпал ететінін дәлелдейді. Әсіресе орташа және жоғары қарқындылықтағы тұрақты жаттығулармен айналысатын адамдарда оң әсер айқын байқалады. Бұл дене белсенділігіне жүйелі түрде қараудың маңыздылығын көрсетеді.

Спортпен және дене шынықтырумен шұғылдану психоэмоциялық денсаулықты қамтамасыз етудің көпдеңгейлі құралы болып табылады. Ол тұлғаның үйлесімді дамуына, психологиялық тұрақтылықтың қалыптасуына және адамның өмір сапасының артуына ықпал етеді. Оларды білім беру, сауықтыру және кәсіби бағдарламаларға енгізу қазіргі заманғы спорт педагогикасы мен медицинаның маңызды бағыттарының бірі болып саналады.

Дене шынықтыру мен спорт әлеуметтік дағдыларды дамытуға және қоғамға кірігуге ықпал етіп, тұлғаны әлеуметтендірудің тиімді құралы ретінде көрінеді. Ұжымдық спорттық жаттығуларға, секцияларға, жарыстарға және командалық ойындарға қатысу адамдармен өзара әрекеттесу, командада жұмыс істеу, келісімге келу және ортақ шешім қабылдау қабілеттерін қалыптастырады. Бұл дағдылар тек спортта ғана емес, кәсіби және қоғамдық өмірде де аса маңызды.

Тұрақты дене белсенділігі және спорттық қауымдастықтарға қатысу адалдық, әділдік, қарсыласқа құрмет, өзара көмек және ережелерді сақтау сияқты этикалық және моральдық қасиеттерді дамытады. Бұл қасиеттер бірлескен іс-әрекет, тәртіпті сақтау және спорттық әдеп нормаларын ұстану арқылы қалыптасып, адамның өмірінің түрлі салаларындағы мінез-құлқына оң әсер етеді.

Сонымен қатар, дене шынықтыру мен спорт халықтың әртүрлі санаттарының – балалар мен жасөспірімдердің, мүмкіндігі шектеулі жандардың, қарттардың және әртүрлі мәдени-әлеуметтік топ өкілдерінің әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз етеді. Бірлескен дене белсенділігі қауымдастыққа тиесілілік сезімін нығайтып, әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырады және әлеуметтік оқшаулану деңгейін төмендетеді.

Қазіргі кезеңде спорттың әлеуметтік қызметі ерекше маңызға ие. Зерттеулер жастарды спорттық белсенділікке тарту асоциалды мінез-құлық қаупін төмендететінін, салауатты әдеттерді қалыптастыратынын және моральдық-ерік қасиеттерін нығайтатынын көрсетеді. Сол сияқты, ересектердің клубтық және бұқаралық спорттық іс-шараларға қатысуы олардың әлеуметтік белсенділігін арттырып, тұлғааралық байланыстарды күшейтеді және ұжымдық жауапкершілікті ынталандырады.

Осылайша, дене шынықтыру мен спорт өзара әрекеттесу, ұжымдық ынтымақтастық және әлеуметтік жауапкершілік дағдыларын қалыптастыра отырып, кешенді әлеуметтік қызмет атқарады. Оларды білім беру және қоғамдық бағдарламаларға

енгізу халық денсаулығын нығайтып қана қоймай, қоғамдағы әлеуметтік бірлік пен үйлесімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Спорттық жетістіктер мен жеңістер адамның өзін-өзі жетілдіруге және жаңа мақсаттарға ұмтылуына серпін береді. Жарыстар кез келген спорт түрінің ажырамас бөлігі болып табылады және тұлғаның қалыптасуына оң әсер етеді. Спорттық жарыстар бәсекелестікті қамтиды, кейде ол өте жоғары деңгейде өтеді. Бұл жеңіске жету, алтын медаль иелену, өзін-өзі жеңу, жеке және әлемдік рекордтар орнату үшін қажет. Алайда жарысқа қатысудың басты мақсаты тек осы емес, сонымен қатар тұлғаның моральдық-этикалық тәрбиесін қалыптастыру болып табылады. Қарсыласты тек физикалық күшпен ғана емес, ерік-жігер, ойлау қабілеті, жылдам әрі дұрыс шешім қабылдау, эмоциялық дайындық және жарысқа сапалы әзірлік арқылы да жеңуге болады. Спортқа қатысу және жетістікке жету адамның өзіне және өз мүмкіндіктеріне деген сенімділігін арттырады. Өз мүмкіндіктерін түсіне отырып, спортшы болашақ қызметін болжайды және талдайды, бұл салауатты өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына ықпал етеді.

Барлық жас кезеңдерінде дене шынықтырумен айналысудың маңызы зор. Балалар үшін бұл әсіресе пайдалы, себебі олардың тірек-қимыл аппараты әлі толық қалыптаспаған. Ерте жаста спортпен айналысу көптеген аурулардың алдын алып, ағзаны зиянды заттардан тазартады. Гимнастика дене икемділігін дамытады, ал спорт баланың психикалық және физикалық төзімділігін арттырады.

Бүгінгі таңда балалар мен жасөспірімдердің денсаулығы – өзекті мәселелердің бірі. Салауатты әрі үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі – үй жағдайында спортпен шұғылдану. Спорт мектептерінде бұл жалпы дамыту және бастапқы кәсіби бағдарламалар арқылы жүзеге асырылады. Онда спортшылардың физикалық және психологиялық дайындығы аясында дене, тұлғалық және моральдық-ерік қасиеттерін дамытуға, сондай-ақ спорттық топ ішіндегі қарым-қатынас жүйесін қалыптастыруға басымдық беріледі. Студенттерді оқыту барысында денсаулықты сақтауға бағытталған заманауи технологияларды қолдану маңызды. Еңбек пен демалыс режимін дұрыс ұйымдастыру, спортпен шұғылдануға қолайлы жағдай жасау – мұның бәрі оқу үдерісінде студенттердің жұмыс қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Мұндай тәсіл шаршау мен шамадан тыс қажуды болдырмауға мүмкіндік беріп, оқу жетістіктерін арттыруға жағдай жасайды.

Салауатты өмір салтын түсіну тұлғаның қалыптасуы мен адамның қоғамдағы дамуы үшін шешуші рөл атқарады. Ағзаның аз қимылдауға, күнделікті өмірдегі жайлылыққа, дене жаттығуларына қызығушылықтың болмауына және қозғалыс белсенділігінің төмендеуіне бейімделуі гиподинамияға және түрлі аурулардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Қазіргі қоғам гипокинезия мен гиподинамия мәселесіне тап болып отыр. Бұл құбылыстар адам денсаулығына басқа да зиянды факторлардан кем түспейтін кері әсерін тигізеді. Гипокинезия – қозғалыс белсенділігінің және қозғалыстың кеңістіктік сипаттарының шектелуі болса, ал гиподинамия – бұлшықет күшінің азаюымен байланысты жағдай. Күнделікті өмірде бұл екі жағдай көбіне қатар кездеседі.

Зерттеулер гипокинезия мен гиподинамияға ерекше назар аударады, себебі қозғалыстың деңгейі мен ұзақтығына әсер ететін факторлардың көптүрлілігі адам ағзасында әртүрлі асқынулардың туындауына ықпал етеді. Болмашы бейімделу өзгерістерінен бастап патологиялық үдерістерге дейін бұл жағдайлар елеулі салдарға әкелуі мүмкін.

Осылайша, дене шынықтыру мен спорт адам өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар физикалық және психологиялық денсаулықты сақтауға көмектеседі, сондай-ақ қоғамда табысты қызмет ету үшін қажетті дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Сонымен бірге, оңтайлы нәтижеге жету үшін дене белсенділігінің түрін жеке қызығушылықтар мен мүмкіндіктерге сәйкес таңдау маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андронов О.П. Физическая культура, как средство влияния на формирование личности: учебник / О.П.Андронов - М.: Мир, 1992. – С. 98.
2. Власова Ж. Н. Роль физической культуры в формировании здорового образа жизни // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. 2014. № 1.с. 58–62.
3. Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры. М.: Советский спорт, 2010. – 320 с.
3.Тарасова Н.С., Лавренчук С.С., Лавренчук А.А. Влияние физической культуры и спорта на процесс формирования всесторонне развитой личности и здорового образа жизни человека // Донецкие чтения 2023: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности. Материалы VIII Международной научной конференции. Донецк, 2023. С. 223-225.
4. Корбан А.Н., Степичева Н.Н., Чураков А.П., Нещерет Н.Н. Влияние физической культуры и спорта на процесс формирования всесторонне развитой личности и здорового стиля жизни человека // Инновационные преобразования в сфере физической культуры, спорта и туризма. Сборник материалов XXIII Всероссийской научно-практической конференции. 2020. С. 183-186.
5. Кучеренко М.А. Влияние физической культуры и спорта на процесс формирования всесторонне развитой личности и здорового стиля жизни человека // Инновации и традиции в современном физкультурном образовании. Материалы межвузовской научно-практической конференции с международным участием. Ростов-на-Дону, 2023. С. 67-70.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК:796.5

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері.
Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
Ескермес Дастан Ерболұлы - «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының ассистенті, педагогика және психология магистрі.
Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз Университет, Тараз қаласы, Қазақстан

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар дене шынықтыру мен спорт спорт психологияның қай жылы пайда болғанын, қазіргі уақытта спорт психологиясының негізгі даму тенденцияларын, оның даму ерекшеліктерін зерттеп, қорытынды шығарды
Кілт сөздер: биомеханика, психологияның рөлі, зерттеу объектісі, ГЦОЛИФК, ГДОИФК, эксперименттік мақалалар

Аннотация: В данной статье авторами исследуются, в каком году появилась спортивная психология как наука, основные тенденции развития спортивной психологии в настоящее время, особенности ее развития.
Ключевые слова: биомеханика, роль психологии, объект исследования, ГЦОЛИФК, ГДОИФК, экспериментальные статьи

Abstract: In this article, the authors investigate the year in which sports psychology appeared as a science, the main trends in the development of sports psychology at the present time, and the features of its development.

Keywords: biomechanics, the role of psychology, the object of research, GTSOLIFK, GDOIFK, experimental articles

Дене шынықтыру және спорт психологиясының жүз жылға жуық тарихы бар. КСРО еліндегі тарихты өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап санауға болады.

1920–1925 жылдары кеңестік дене тәрбиесі ғылымының спорт физиологиясы мен биохимиясы, динамикалық анатомия және дене жаттығуларының биомеханикасы сияқты бағыттары әлі физиология мен анатомияның дербес бөлімдері ретінде бөлініп шыққан жоқ. Алайда олардың қалыптасуына белгілі бір алғышарттар жасалды: материалдар жинақталды, кадрлар даярланды. Осы кезеңде медико-биологиялық пәндер арасында жетекші орын дәрігерлік бақылау теориясына тиесілі болды. Жалпы алғанда, дәл осы уақытта дене тәрбиесі мен спортқа жаратылыстану-ғылыми тұрғыдан қараудың негіздері қаланды.

Психологияның рөлі оның баяу қайта бағдарлануына немесе психологиялық ғылымдағы дағдарысқа, сондай-ақ объективті зерттеу әдістерін ұзақ уақыт бойы іздеуге байланысты іс жүзінде барынша азайтылды. Қолданбалы қырынан алғанда, психология тек оқыту салаларында (педагогика және «педология») және ауытқулы дамуды зерттеуде (патопсихология) ғана қызмет атқарды.

Бұл кезеңде тәжірибелік та, теориялық та тұрғыдан көптеген жұмыстар атқарылды. Алайда ең бастысы - осы уақытта психология аталған салалар үшін тек идеологиялық негіз ғана емес, сонымен қатар әдіснамалық негіз ретінде де қызмет етті. Сондай-ақ қалыптасып келе жатқан спорттық мәдениет психологияның теориялық қайшылықтарына қызығушылық танытпағанын атап өткен жөн. Оған нақты практикалық есептеулер мен нақты нәтижелер қажет болды, ал оларды ол тек жанама түрде ғана ала алатын еді.

1920-1925 жылдар - практиканың бастапқы кезеңі болды. Осыдан кейін дене шынықтырудың теорияшылары спорттық жаттығуларды коммунистік тәрбиенің барлық қағидалары мен ережелеріне бағынатын күрделі педагогикалық үдеріс ретінде қарастыра бастады. Басқаша айтқанда, психология теориялық тұрғыдан педагогиканың пәніне енді, ал әдіснамалық жағынан объективті физиологиялық әдіспен алмастырылды. Психологиялық феномендер мен құбылыстар зерттелмейтін болды, оларды тек сипаттау және түсіндірумен ғана шектелді.

Бұл кезең зерттеу объектісі мен әдісі арасындағы алшақтықты күшейтті. «Шартты және шартсыз рефлекстер» әдіснамасы ұзақ уақыт бойы психологиялық зерттеудің әрі әдіснамалық, әрі онтологиялық негізіне айналды, ал қалғанның барлығы «жақша сыртында» қалдырылды. Қозғалыстарды үйлестіру механизмдері, шартты (соның ішінде қимылдық) рефлекстердің қалыптасуы, қан айналымының, тыныс алудың, жүйке жүйесінің морфологиялық және функционалдық ерекшеліктері және т.б. - осы кезеңдегі негізгі зерттеу бағыттары осылар болды. Ал ғылымның нағыз психологиялық мәселелері бұл жерде іс жүзінде қарастырылған жоқ.

Шынында да, спорт психологиясы ғылым ретінде өзінің бастауын П. А. Рудиктің («Бұлшықет жұмысының реакция үдерісіне әсері», 1925 ж.) және Т. Р. Никитиннің («Дене тәрбиесіндегі иландыру мен еліктеудің маңызы», 1926 ж.) ғылыми еңбектерінің жариялануынан алады. Уақыт өте келе осы саладағы бытыраңқы білімдер жүйеленіп, 1930-жылдардың ортасына қарай спорт психологиясы курсы ГЦОЛИФК пен ГДОИФК студенттеріне оқытыла бастады. Сонымен қатар алғашқы психологиялық зерттеулер бұл институттардан тыс жерлерде де жүргізілді. 1927 және 1930 жылдары А. П. Нечаевтың «Дене тәрбиесі психологиясы» атты монографиясы екі басылыммен жарық көрді, ал 1920-жылдардың соңында А. Ц. Пунидің алғашқы эксперименттік мақалалары жарияланды.

1930 жылы ГЦОЛИФК-те психология кафедрасы құрылды, ал 1932 жылдан бастап оны Пётр Антонович Рудик басқарды. Осы уақыттан бастап психология ғылым ретінде өзінің тарихи даму жолын бастады деп есептеледі. П. А. Рудиктің жетекшілігімен кафедра қызметкерлері дене тәрбиесі институтының бейініне сай келетін және сол кезеңдегі

психологиялық ғылымның озық жетістіктерін көрсететін оқу бағдарламасын әзірледі. Бағдарлама екі бөлімнен тұрды:

– негізгі теориялық мәселелерді қарастыратын жалпы психология;
– спорт пен дене шынықтырудың қолданбалы міндеттерін шешуге бағытталған спорт психологиясы.

ЦНИИФКа-ның (орталық дене шынықтыру ғылыми-зерттеу институты) алғашқы күндерінен бастап, яғни өткен ғасырдың бірінші ширегінен бастап онда дене шынықтыру және спортпен шұғылданып жүрген жұмысшылардың денсаулығына әсерін зерттейтін бөлімшелер шеңберінде психологтар жұмыс істеді. Мұндай зерттеулер психотехникалық әдістер тұрғысынан жүргізілді.

1934 жылы 13 адамнан тұратын психологиялық зертхана құру туралы шешім қабылданды, ол «дене шынықтырудың (кәсіпорындарда, мектептерде, армияда) еңбек өнімділігін арттыруға және дене шынықтырумен байланысты жұмысшылардың мінез-құлқының нақты түрлерін дамытуға әсерін дұрыс есепке алуды қамтамасыз ету» үшін қабылданды. Басқаша айтқанда, 1920–1930-жылдары партия мен үкімет спорт психологтарын негізінен дене шынықтыру теориясы мен әдістемесінің «қолданбалы» бөлімдерін дамытуға бағыттады. Алайда бұл алғашқы зертхананың қызметі тіпті басталмай қалды: партия мен үкімет оны «тәрбиедегі педологиялық бұрмалануларға» және көптеген психологтар қолданатын тесттерге қарсы жүргізілген күрес басталғанда жабып тастады.

Соғыстан кейінгі кезең дене шынықтыру қозғалысының материалдық-техникалық базасын қалпына келтіру мен кеңейтудің күшеюімен сипатталады: бұрынғы стадиондар қалпына келтіріліп, жаңа стадионлар салынуда, дене шынықтыру институттарының саны артып келеді, дене шынықтыру мамандарының сапасы мен саны жақсарды, осы саладағы насихат тиімдірек болды. Көптеген мамандар соғыстан оралмағандықтан, кадрларды толықтыру қажеттілігі туындады. Бұл жағдайда соғысқа дейінгі кезеңде қол жеткізілген барлық нәрселердің белгілі бір сабақтастығын сақтау және қамтамасыз ету маңызды болды. Келесі кезеңдегі осы мәселелерді шешу тек соғысқа дейінгі білім деңгейіне ғана емес, сонымен қатар психологиялық дайындықтың рөлін түсінудегі маңызды сапалы теориялық ауысуға әкеледі.

1947 жылы ЦНИИФКа директоры И. А. Крячконың бастамасымен спорт психологиясы кабинеті ашылды, оны еңбек психологиясы саласындағы танымал маман С.Г. Геллерштейн басқарды. Бұл сектор 1952 жылға дейін жұмыс істеді. КСРО Ғылым Академиясының 1952 жылғы қайғылы мерейтойлық Павлов сессиясынан кейін И.П. Павловтың шартты рефлекторлық ілімін елемейтін психологтар мен антропология ғылымдарының басқа мамандарына қарсы ресми түрде дайындалған науқан басталды. Әсіресе Н.А. Бернштейн, А.Д. Новиков, В. С. Фарфель, С. Г. Геллерштейн сияқты «идеалистерге» қатты әсер етті. Соңғысы ЦНИИФК-тен кетуге мәжбүр болды, сонымен бірге спорт психологиясы кабинеті жабылды.

Соғыстан кейінгі уақытта ГЦОЛИФК психология кафедрасының қызметкерлері дене шынықтыру институттарына арналған әлемдік тәжірибедегі алғашқы психология оқулығын, сондай-ақ орта дене шынықтыру оқу орындарына арналған арнайы оқулықты жариялады. Оқулықтар кафедра шығарған эксперименттік жұмыстар негізінде жазылды. Жалпы, 50-ші жылдардан бастап кафедра қызметкерлері оқулықтардың 6 буынын дайындап, басып шығарды, оның төртеуі - П.А. Рудиктің редакциясымен шықты.

1952 жылы А.Ц. Пуни спорт психологиясы бойынша алғашқы докторлық диссертациясын қорғады. 50-ші жылдардан бастап дене шынықтыру және спорт психологиясы мәселелері бойынша Бүкілодақтық жиналыстар (содан кейін – Бүкілодақтық конференциялар) дәстүрге айналды. Мұндай алғашқы кездесу 1956 жылы ГДОИФК-де (Ленинград) өтті. Соңғы жылдары Бүкілресейлік кеңестердің рөлін РГУФКСиТ ұйымдастырған «Рудиков оқулары» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы орындайды.

50-ші жылдары спорттық психологияның жаңа бағыты - психологиялық дайындық мәселелері ретінде бөлу басталады. Спортшының психологиялық дайындығы туралы мәселені алғаш рет А. А. Лалаян спорт психологиясы бойынша I Бүкілодақтық кеңесте қойды. Айта кету керек, «спортшының психологиялық дайындығы» деп те аударуға болатын терминді алғаш рет олимпиадалық қозғалыстың негізін қалаушы Пьер де Кубертен қолданған. Оның бастамасымен 1913 жылы спорт психологтарының бірінші халықаралық конгресі өтті.

1950-жылдардағы кеңестік спорт психологиясында спортшының психологиялық дайындығы кешенді педагогикалық процесс ретінде қарастырылды. Ол «спортшының ерік-жігер қасиеттерін жан-жақты дамытуға бағытталған, бұл қасиеттер оған жарыс барысында күтпеген жағдайлар мен кездейсоқтықтарға қарамастан, үздіксіз энергиямен соңына дейін күресуге және жоғары нәтижеге жетуге мүмкіндік береді» деп сипатталды.

Осыдан кейін аталған мәселенің теориялық дамуы басталды. Тәжірибелік талаптардың әсерімен және спорт психологиясының қол жеткізген деңгейіне сүйене отырып, психологиялық дайындық теориясының негіздері қаланды. Алдымен ерік-жігер қасиеттерін қалыптастыру және қоғам алдындағы жоғары жауапкершілік сезімін дамыту басты назарға алынды. Осыған байланысты кеңестік психологтар - А. Ц. Пуни (1957, 1959), П. А. Рудик (1958) және басқалары - ең алдымен моральдық-ерік дайындығына негізделген тұжырымдаманы ұсынды.

1960 жылы спорт психологиясы бойынша II Кеңестік съезде Г. М. Гагаева спортшының бар күш-қуаты мен мүмкіндіктерін барынша пайдалануына, сондай-ақ бәсекелестік күресте туындайтын барлық қиындықтарды еңсеруіне мүмкіндік беретін максималды ерік-жігерлі дайындықты қалыптастыру құралы ретінде психологиялық дайындық мәселесін көтерді. Осы кезеңде ЦНИИФК-та елдегі алғашқы мамандандырылған спорт психологиясы зертханасы ашылды. Бұл кәсіби психологиялық зертхананы белгілі шахматшы В. А. Алаторцев басқарды.

1969 жылы П. А. Рудик жүргізген талдау спорт психологиясы шеңберінде психологиялық дайындықтың маңыздылығын ашып көрсетті. Ол психологиялық дайындық мәселесі дамытылмаған кезеңде спорт психологиясы белгілі бір спорт түрімен жүйелі түрде шұғылданудың тек әртүрлі психологиялық функцияларды дамытуға әсерін зерттеген деп есептеді. Оның пікірінше, психологиялық дайындық жаңа бағыташты, ол спортшының белгілі бір спорт түрінде жоғары нәтижеге жетуіне қажетті нақты психикалық функциялардың дамуын зерттеуге, сондай-ақ спортшының психикалық жағдайы мен жеке ерекшеліктерін таңдалған спорт түрінің талаптарына сәйкес қарауға негізделген. Осылайша, спорт психологтары үшін психологиялық дайындық пәні спортшының психикалық үдерістерін, тұлғаның жағдайын және жеке ерекшеліктерін мақсатты түрде жетілдіруге айналды. *А. Ц. Пуни, дайындық күйін тұлғаның тұтас көрінісі ретінде қарастыра отырып, келесі аспектілерді бөлді*:

- адамның өз мүмкіндіктеріне тұтас, нақты сенімі;
- барлық күшін көрсетуге және жеңіс үшін күресуге ұмтылуы;
- эмоциялық қозудың оңтайлы деңгейі;
- жоғары стресске төзімділік;
- күрес кезінде өз әрекеттерін (мінез-құлқын) бақылау қабілеті.

Шартты рефлекс принципіне сәйкес, психофизиологиялық жүктемені арттыруға бағытталған бастапқы жағдайлардың бұл типі вегетативтік өзгерістермен, сондай-ақ эмоциялық-ерік сферасындағы өзгерістермен анықталады, олар іс жүзінде барлық психикалық үдерістердің өзгеруімен бірге жүреді. Осыдан көрініп тұрғандай, спорт психологиясы белгілі бір қадам алға жасады - ол тәжірибелік зерттеу деңгейінен теориялық деңгейге өтті, өз пәндік саласын шектеді және оны нақты мазмұнмен толтырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Б. Дж. Кретти. Психология в современном спорте / Б. Дж. Кретти; пер. с англ. Ю. Л. Ханина. - М.: Физкультура и спорт, 1978. - 224.
2. Гиссен Л. Д. Психология и психогигиена в спорте. М.: ФиС, 1973. Гиссен Л. Д. Время стрессов. М.: ФиС, 1990.
3. Григорян В.П. Формирование мотивации учения у школьников / В.П.Григорян. – М.: Просвещение, 1986. – 256 с.
4. Гогунов Е. Н., Мартьянов Б. И. Психология физического воспитания и спорта. М.: ACADEMIA, 2000.
5. Горбунов, Г. Д. Психопедагогика спорта [Текст] / Г.Д. Горбунов.- М.: Физкультура и спорт, 1986. - 208 с., с. 160-162.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК: 796.4

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері.
Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Ескермес Дастан Ерболұлы - «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының ассистенті, педагогика және психология магистрі.
Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз Университет, Тараз қаласы, Қазақстан

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар дене шынықтыру мен спорт спорт педагогиканың қай жылы пайда болғанын, қазіргі уақытта спорт педагогиканың негізгі даму тенденцияларын, оның даму ерекшеліктерін зерттеп, қорытынды шығарды
Кілт сөздер: ғылым, Халықаралық спорт педагогикасы комитеті, оқу пәні ретінде, «Спорттық педагогика» термині, кәсіби дайындығы, қызметті жүйелеу

Аннотация: В данной статье авторами исследуются, в каком году появилась появилась спортивная педагогика, основные тенденции развития спортивной педагогики, особенности ее развития в настоящее время.
Ключевые слова: наука, Международный комитет по спортивной педагогике, как учебная дисциплина, термин «Спортивная педагогика», профессиональная подготовка, систематизация деятельности

Abstract: In this article, the authors investigate the year in which sports pedagogy appeared, the main trends in the development of sports pedagogy, and the features of its development at the present time.
Keywords: science, International Committee on Sports Pedagogy, as an academic discipline, the term "Sports pedagogy", professional training, systematization of activities

Қазіргі педагогикалық ғылымның жетекші даму тенденцияларының бірі-педагогикалық білім салаларын саралау. Бұл тенденцияның көріністерінің бірі - педагогикалық білімнің жаңа саласы-дене шынықтыру және спорт педагогикасының пайда болуы, оның теориялық дизайны XX ғасырдың 70-ші жылдарының басында басталды.

Дене шынықтыру және спорт педагогикасын тәрбие туралы ғылымның дербес саласына бөлудің алғышарттары дене тәрбиесі саласындағы философиялық және прогрессивті педагогикалық дәстүрлер, сондай-ақ спорттық іс-әрекеттің педагогикалық заңдылықтары туралы білім дене тәрбиесі теориясы шеңберінде қисынды түрде сәйкес келмегендігі болды. Дене шынықтыру және спорт педагогикасының пайда болуы мен қалыптасуы дене шынықтыру қозғалысының даму процесімен тығыз байланысты болды және басқа ғылымдардың, атап айтқанда спорттық психологияның дамуына байланысты болды.

Спорт педагогикасы ғылым және оқу пәні ретінде арнайы білімнің салыстырмалы түрде жас саласы болып табылады. Оның проблемасымен Германия, Швейцария, АҚШ, Жапония, Швеция және Ресей ғалымдары айналысады. Оның қалыптасуы мен қарқынды дамуын қамтамасыз еткен спорт педагогикасына ерекше қызығушылық ГДР мен ФРГ арасындағы саяси қарама-қайшылық кезеңінде көрінді. 1975 жылы Халықаралық спорт педагогикасы комитеті (ICSP) құрылды, содан бері осы ғылыми пәннің мәселелерімен айналысатын ғалымдардың халықаралық конгрестері үнемі өткізіліп келеді.

Оның маңыздылығын мойындау бірқатар Батыс Еуропа елдерінде, мысалы Германия мен Швейцарияда спорттық педагогика кафедралары мен институттарының құрылуымен дәлелденеді. Жиырма жыл ішінде спорт педагогикасы бойынша халықаралық журнал жарық көрді. 1973 жылдан бастап «Гюмназион» неміс басылымы «спорттық педагогика бойынша халықаралық журнал» деген атауын алды. ГДР-де спорттық-педагогикалық мәселелерді жариялау үшін «Sportunterlicht», «Sportvissenschapt», «Lyastungsport» сияқты ірі мерзімді басылымдар қолданылды.

Спорт педагогикасын ғылыми пән және оқу пәні ретінде бөлуге қоғамдық қажеттіліктің туындау фактісі көптеген жарияланымдармен расталады Р.Хельманның (1975), В. Нейманның (1975), Х. Швидманның (1976), Л. Полдың (1979), Г. Рерстің (1979), О. Группеның (1979), Й. Шмитц, К. Видмер, Г.Ленка, Ш. Грессинга, Ю. Ланге (1983), К. Хайнеманна (1987), Х. Хаага (1988), Э. Мейнберга (1995).

Р.Хельманның (1975) пікірінше, спорттық педагогика спорт арқылы жеке тұлғаны дамытудың мақсатты, саналы және жоспарлы жүзеге асырылуын зерттеп, қамтамасыз етуі керек. Х. Швидман (1976) спорт педагогикасының пәні спорттық іс-шаралар (әсіресе спорттық жетістіктерге жету қызметі) деп санайды. Бұл күрделі, көп қырлы процесс, ол спортшылардың жеке басын жан-жақты дамыту мақсатында жүргізілуі керек және мектептегі, өндірістегі немесе отбасындағы тәрбие процесімен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар. Спорттық педагогика осы ерекшеліктерді көрсетеді және теориялық тұрғыдан тұжырымдайды.

В.Нейман (1975) спорттық педагогика, басқа педагогикалық пәндер сияқты, педагогиканы жалпы ғылым ретінде саралау процесінің объективті нәтижесі екенін көрсетеді, бұл әрқашан қоғамдық қажеттіліктерден туындайды. Ол барлық педагогикалық пәндердің пәнін «педагогикалық принциптердің бақылауымен білім алушылар мен білім алушылар арасындағы қарым-қатынаспен сипатталатын адами қатынастармен және қоршаған әлеммен байланыстармен анықталған жеке формалар» деп атауға болады деп санайды.

Л. Полдың (1979) пікірінше, спорт педагогикасы ғылыми пән ретінде белгілі бір функцияларды атқарады, бұл оны спорт туралы ғылым жүйесінде орналастыруға және осы саладағы міндеттерді анықтауға мүмкіндік береді. Осы функциялар спорт педагогикасына спорт ғылымдарының қатарында тұрақты орын беріп, теория мен практика, ғылым мен оқыту, тәрбие мен тұлғаның физикалық дамуы арасындағы байланыс ретінде қызмет етуге мүмкіндік береді.

«Спорттық педагогика» терминін XX ғасырда неміс ғалымы Геккер (Hecker) ескірген «дене тәрбиесі» терминін алмастыратын кеңірек және заманауи белгі ретінде ұсынған. Негізгі идея қарапайым физикалық дамудан тыс спорттың тәрбиелік,

дамытушылық және білім беру функцияларын атап өту болды. *Жаңа тұжырымдама мына мүмкіндіктерді берді*:

1. Дене тәрбиесінің мақсаттарын кеңейту. Спорт арқылы тек физикалық дамуды ғана емес, сондай-ақ тұлғаның әлеуметтік, моральдық және психологиялық тәрбиесін қамтуға мүмкіндік берілді.

2. Спорттағы педагогикалық қызметті жүйелеу. Спорт педагогикасы оқу мен жаттығу үдерістерін біртұтас педагогикалық процесс ретінде қарастыра бастады, оған жоспарлау, әдістеме және нәтижелерді бағалау кіреді.

3. Ғылым мен практиканы интеграциялау. Термин спорттық дайындыққа ғылыми тәсілдің қажеттілігін атап көрсетті, оған психология, физиология және оқыту әдістемесі кіреді.

4. Педагогтар мен жаттықтырушылардың кәсіби дайындығын дамыту. Спорт педагогикасы жас ерекшеліктері мен жеке қасиеттерін ескере отырып, оқу-жаттығу процесін ұйымдастыра, өткізе және бағалай алатын мамандарды даярлаудың негізіне айналды.

Осылайша, «спорт педагогикасы» терминін енгізу дене тәрбиесі ғылымының қалыптасуында маңызды қадам болып, спорт теориясын, әдістемесін және практикасını біртұтас пәнге біріктіруге мүмкіндік берді.

К. Менцтің пікірінше, спорт педагогикасы - бұл бұрынғы «дене жаттығулары теориясы» ұғымының жаңартылған термині. Осы терминнің енгізілуі спортты физикалық дамумен қатар тәрбиелік мәні бар әлеуметтік құбылыс ретінде кеңінен қарастыруға мүмкіндік берді. *К. Менцтің негізгі идеялары:*

1. Спорт функцияларын кеңейту. Спорт тек физикалық дамудың құралы ретінде емес, сондай-ақ тұлғаны тәрбиелеу, моральдық-ерік қасиеттерін, жауапкершілікті және әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады.

2. Спорт педагогикасының әлеуметтік аспектісі. Спорт - әртүрлі жас, мәдениет пен әлеуметтік мәртебедегі адамдарды біріктіруге мүмкіндік беретін әлеуметтік интеграция құралы. Спорттық қызмет арқылы командалық өзара әрекеттесу, өзара көмек және командалық рух дағдылары қалыптасады.

3. Тәрбиелік және білім беру рөлі. Спорт педагогикасы физикалық белсенділік арқылы тұлғаны мақсатты түрде тәрбиелеуге бағытталған. Ол оқыту процесін кешенді дамыту үшін педагогика, психология, физиология және спорттық дайындық әдістемесі бойынша білімдерді біріктіреді.

4. Инновациялық тәсіл. «Дене жаттығулары теориясынан» спорт педагогикасына өту оқыту, жаттығу және тәрбиелеу үдерісіне жүйелі тәсіл қолдануға, ғылыми база мен практикалық тәжірибені біріктіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, К. Менц спорт педагогикасын тек физикалық жаттығуларды оқыту емес, спорттың әлеуметтік, тәрбиелік және білім беру аспектілерін біріктіретін кең ғылыми пән ретінде қарастырады.

К. Видмер спорт педагогикасы жүйелілік пен мақсаттылық қағидаттарына сүйенуі керек екенін атап көрсетеді, бұл оқушылардың физикалық дамуы, тәрбиелік мәні және әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруды үйлесімді түрде қамтамасыз етеді. Ол спорт педагогикасындағы оқу процесі спортқа қызығушылықты арттыруға, тәртіпті, жауапкершілікті және командалық жұмысты дамытуға бағытталуы тиіс деп санайды. Сонымен бірге, назар тек физикалық дайындыққа ғана емес, тұлғаның жан-жақты дамуына, оның ішінде психологиялық төзімділікке, өзін-өзі реттеу қабілетіне және жаттығулар мен жарыстар жағдайында өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігіне аударылады.

Г. Рерс спорт педагогикасы тәуелсіз пән ретінде психология, физиология және социология салаларынан алынған білімдерді біріктіріп, спорт арқылы тұлғаның кешенді дамуына бағытталуы керек екенін атап көрсетеді. Ол спорт педагогикасының басты мақсаты — өзін-өзі басқаруға, моральдық жауапкершілікке және әлеуметтік белсенділікке қабілетті, үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру деп санайды. Рерстің пікірінше,

спорттағы педагогикалық әдістер оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, олардың физикалық белсенділікке қызығушылығын ынталандыруы тиіс, сонымен бірге көшбасшылық, ұжымшылдық, табандылық және мақсатқа ұмтылу сияқты қасиеттерді дамытуы қажет. Осы процессте рухани құндылықтарды тәрбиелеуге де ерекше мән беріледі: адалдық, әділдік, қарсыласты сыйлау және қиындықтарды жеңе білу қабілеті.

70-жылдардың басында спорттың педагогикалық мәселелерін іргелі зерттеу негізінде (докторлық және кандидаттық диссертациялар деңгейінде) дене шынықтыру және спорт педагогикасы пәнін тұжырымдау мүмкіндігі анықталды. 1974 жылы спорт педагогикасын дене шынықтыру және спортпен шұғылдану процесінде және оның әсерінен адамның қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін педагогикалық ғылымның бір саласы ретінде қарастыру ұсынылды.

1978 жылы ГДР-де жарияланған оқу құралы спорттық педагогиканы спорттық іс-әрекет жағдайында спортшының жеке басының даму процесіне саналы, мақсатты, жоспарлы және ұйымдасқан басшылық ету заңдылықтарын зерттейтін ғылыми пән ретінде анықтайды. *Педагогика ғылымының саласы ретінде ол келесі мәселелерді шешеді:*

1) өскелең ұрпақты тәрбиелеу процесінде дене шынықтыру және спорт құралдарын пайдалану заңдылықтарын зерттеу;

2) үздік спорт педагогтерінің тәжірибесін зерделеу және қорыту;

3) дене шынықтыру және спорт саласындағы тәрбие жұмысының неғұрлым тиімді нысандары мен әдістерін әзірлеу.

1980–2000 жылдар аралығы дене тәрбиесі және спорт педагогикасында теориялық және практикалық тәсілдердің белсенді трансформациялануымен сипатталады. Бұл әлеуметтік-саяси өзгерістермен, спорттану ғылымының дамуы және жаңа білім беру стандарттарының енгізілуімен байланысты болды. Осы кезеңде дене шынықтыру мен спорттық дайындық туралы білімдердің жүйеленуі байқалды. Спорт педагогикасы тек физикалық дамудың құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге кешенді оқу пәні ретінде қарастырылды, *оған мыналар кіреді*:

- спортшылардың психологиялық дайындықтары;
- әлеуметтік және моральдық қасиеттерді қалыптастыру;
- спорт арқылы шығармашылық қабілеттерді дамыту.

Ғалымдар жаттығу процесіндегі психолого-педагогикалық заңдылықтарды, физикалық белсенділік пен тұлғалық өсу арасындағы байланысты, сондай-ақ спорттағы әртүрлі оқыту әдістемелерінің тиімділігін белсенді зерттей бастады. 1980-жылдардың ортасынан бастап дене шынықтыру және спорт педагогикасы психология, физиология, социология және медицина салаларынан алынған білімдерді белсенді қолдана бастады. Мұндай пәнаралық тәсіл спортшылардың физикалық дайындықтарын ғана жақсартып қоймай, олардың өзін-өзі реттеу қабілетін, мотивациясын және психологиялық төзімділігін дамытуға мүмкіндік берді, бұл жоғары деңгейдегі жарыстарға дайындық үшін әсіресе маңызды болды. *1980–2000 жылдар аралығы жаңа педагогикалық технологиялардың енгізілуімен сипатталды:*

- спортшыларды бағдарламаланған және дифференцияланған дайындау;
- тренажерлерді, компьютерлік бағдарламаларды және өлшеу жүйелерін пайдалану;
- жаттығулардың тиімділігін арттыру үшін психологиялық әдістемелерді қолдану.

Оқу әдістемелерін оқушылардың жас ерекшеліктері мен жеке қасиеттеріне бейімдеуге ерекше көңіл бөлінді, бұл жаттығулардың нәтижелілігін және қауіпсіздігін арттырды. Осы кезеңде спорт педагогикасы саласындағы шетелдік мектептермен, әсіресе Германия, АҚШ және Шығыс Еуропа елдерімен тәжірибе алмасу белсенді жүргізілді. Бұл келесі нәтижелерге әкелді:

- қазіргі заманғы дене шынықтыру теорияларын енгізу;

- прогрессивті дайындық және оқыту әдістемелерін қабылдау;
- физикалық дайындық пен педагогикалық жетістіктерді бағалау жаңа стандарттарын интеграциялау.

Жалпы алғанда, 1980–2000 жылдар дәстүрлі дене тәрбиесі теориясынан кешенді, ғылыми тұрғыдан негізделген және практикалық бағытталған дене шынықтыру және спорт педагогикасына көшу кезеңі болды, ол тұлғаның физикалық, психологиялық және әлеуметтік дамуын біріктіреді. Осы кезеңде дене шынықтыру спорт педагогикасы тәуелсіз ғылыми пән ретінде орнықты, ол тек спорттық жетістіктерге ғана емес, үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыруға да әсер ету қабілетіне ие болды.

Дене шынықтыру және спорт педагогикасы XXI ғасырдың алғашқы жылдарында жоғары оқу орындарының оқу процесіне енгізілді, бұл спорт және дене тәрбиесі саласындағы болашақ мамандарды дайындауды жүйелеуге мүмкіндік берді. Бұл жаңалық студенттерді оқытуға кешенді тәсілді қамтамасыз етті, теориялық білімдерді, практикалық дағдыларды және спорттың тәрбиелік функциясын біріктірді. *Пәнді енгізу келесі мүмкіндіктерді берді:*

- болашақ педагогтар, бапкерлер және дене шынықтыру саласының мамандары үшін кәсіби құзыреттерді қалыптастыру;
- оқу және жаттығу процесін ұйымдастыру үшін қажет педагогикалық және әдістемелік дағдыларды дамыту;
- спорт психологиясы, физиологиясы, медицинасы және социологиясын қоса алғанда, қазіргі заманғы ғылыми білімдерді интеграциялау;
- студенттердің көшбасшылық, тәртіп, жауапкершілік және командалық рух сияқты тұлғалық қасиеттерін дамыту;
- жеке ерекшеліктерін ескеретін және дифференцияланған оқыту әдістерін қолдану арқылы білім беру процесінің тиімділігін арттыру.

Осылайша, дене шынықтыру және спорт педагогикасын жоғары оқу орындарына енгізу спорттық дайындық пен тәрбиелеудің кәсіби деңгейін көтерудің маңызды қадамы болып, тұлғаның кешенді дамуын қамтамасыз етті және білім беру мен спорт ұйымдарында жұмыс істей алатын білікті мамандарды даярлауға жол ашты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Неверкович С. Д. Педагогика физической культуры и спорта : учебник/ С. Д. Неверкович [и др.]. М. : Физическая культура, 2006. 528 с.
2. Сидоров А. А., Прохорова М. В., Синюхин Б. Д. Педагогика: Учебник для студентов, аспирантов, преподавателей и тренеров по дисциплине «Физическая культура». СПб., 1996.
3. Сидоров А. А. и др. Педагогика спорта: Учеб. для студентов вузов. -М.: Дрофа,2000. - 320 с.
4. Педагогика физической культуры : учебник / под общ. ред. В. И. Криличевского, А. Г. Семёнова, С. Н. Бекасовой. М. : КноРус, 2012. 320 с.
5. Фёдоров А. И. Информационные технологии в физической культуре и спорте : учеб, пособие / А. И. Фёдоров, Д. Л. Куликов. Челябинск : УралГУФК, ЧГНОЦ УРО РАО, 2009. 220 с.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК: 796.1

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ИКЕМДІЛІГІН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

- П.С. Джекенов – доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері, Ш. Муртаза атындағы Халықаралық Тараз университет, Тараз қ.

Аннотация: Бұл мақалада бастауыш мектеп жасындағы балалардың икемділігін тәрбиелеудің әдістемелік ерекшеліктер қарастырылады

Кілт сөздер: Бастауыш мектеп жасындағы, икемділік, күш жаттығулары, Кетле индексі, физикалық даму, гониометрия әдістері, деректерді математикалық өңдеу.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема воспитания гибкости у детей младшего школьного возраста

Ключевые слова: возраст начальной школы, гибкость, силовые тренировки, индекс Кетле, физическое развитие, методы гониометрии, математическая обработка данных.

Abstract: This article discusses the problem of flexibility education in primary school children

Keywords: primary school age, flexibility, strength training, Quetelet index, physical development, goniometry methods, mathematical data processing.

Кіріспе. Балалар дамуының бұл кезеңі ағзаның қарқынды, бір қалыпты және бір текті дамуымен сипатталады. Мысалға бір жылда дененің ұзындығы мен салмағы сәйкесінше орта есеппен 4-5 см және 2-3 кг-ға өседі, кеуде тұсының шеңбері 2-3 см-ға өседі. Бұл жас кезеңінде ер балалар мен қыздар шамамен бірдей өседі, алайда ер балаларда дененің ұзындығы негізінен аяқтың ұзындығы есебінен, ал қыздарда дененің есебінен өседі.

6-10 жас шамасында сүйек тканы мен ағза қаңқасының жалпы қалыптасуы жалғасады. Бұл жастағы балалардың сүйектерінің құрылуы ересек адамдардың сүйегінің құрылуына негізінен бара-бар. Алайда бұлшық еттер мен сіңірдің үлкен иілгіштік қасиетіне қарай 6-10 жастағы балалардың буындарының иілгіштігі ересек адамдардікімен салыстырғанда әлдеқайда жоғары. Кішкентай мектеп жасындағы балаларда сүйектің қатаю процесінің аяқталуына әлі ерте. Мысалы, жамбас сүйегі тек 7-8 жастан бастап қана өсе бастайды. Сондықтан сабақ барысында жамбас сүйекке қатты күш түсіретін жаттығулардан аулақ болған жөн (жоғары биіктіктен секіру, ауыр көтеру). Ғалымдардың пікірінше көптеген қозғалыс қабілеттерін оңтайлы қалыптастыру үшін ең қолайлы кезеңдердің бірі-бастауыш мектеп жасы. Балалық шақта ұтымды техникалық қозғалыстардың құрамдас бөлігі, бұрын белгілі емес жаттығулар сәтті игеріліп, жаңа білім мен дағдылар алынады. Баланың моторикасының барлық дерлік көрсеткіштері жоғары қарқынмен өсімі көрінеді. Бірақ ең үлкен өсу қарқыны икемділік көрсеткіштерінде байқалады. Нәтижелердің үздіксіз өсуі үнемі жас кезімен жұмыс істеудің жаңа формаларын, құралдары мен әдістерін іздеуді қажет етеді.

Икемділік-бұл адамның ұзақ өмір сүруін қамтамасыз ететін және көптеген жылдар бойы адамның функционалды жастығын сақтайтын ең маңызды қасиет. Жақсы икемділік қозғалыстардың еркіндігін, жылдамдығын және үнемділігін қамтамасыз етеді, жеткіліксіз – қозғалыстарды үйлестіруді қиындатады, бұл физикалық дамудың тежелуіне әкеледі және бұл соматикалық денсаулық деңгейінің төмендеуіне әкеледі . Адамның икемділігінің жеткіліксіздігі немесе оның артық болуы әртүрлі қауіпті жарақаттарға әкелуі мүмкін екенін ұмытпаңыз.

Икемділік-бұл буындар мен бұлшықеттердің үлкен амплитудасы бар қозғалыстарды орындау қабілеті. Икемділік-буындардағы мүмкін болатын ең жоғары

ұтқырлықты жүзеге асыру мүмкіндігі. Бұл буынның құрылымына және ондағы қозғалысты қамтамасыз ететін бұлшықеттердің өзара әрекеттесуіне байланысты. Бұл бұлшықет талшықтарының механикалық қасиеттеріне (олардың созылуға төзімділігі) және бұлшықет тонусының реттелуіне байланысты

Икемділік еңбек және әскери қызметте, сондай-ақ күнделікті өмірде көптеген қозғалыс әрекеттерін орындау кезінде маңызды. Зерттеулер әртүрлі спорт түрлерінің (гимнастика, синхронды жүзу, секіру және т.б.) қозғалыс техникасын меңгеру үшін буындардағы жоғары деңгейдегі ұтқырлықты дамыту қажеттілігін растайды. Икемділік деңгейі сонымен қатар жылдамдықтың, үйлестіру қабілетінің, күштің дамуын анықтайды. Позаның бұзылуы жағдайында, жалпақ аяқты түзету кезінде, спорттық және тұрмыстық жарақаттардан кейін және т. б. буындардағы ұтқырлықтың маңыздылығын асыра бағалау қиын.

Икемділік жаттығуларын үйде оңай және сәтті, өздігінен және үнемі орындауға болады. Күш жаттығуларымен бірге буындардың қозғалғыштығын жақсарту үшін жаттығулар әсіресе құнды. Икемділік жаттығулар мамандармен сауықтырудың, дұрыс қалыптың қалыптасуының және үйлесімді физикалық дамудың маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырады.

Адамның кез-келген қозғалысы буындардағы қозғалғыштықтың арқасында жүзеге асырылады. Кейбір буындарда - иық, жамбас - адам үлкен қозғалғыштыққа ие, ал басқаларында-тізе білегі, тобық-қозғалыс амплитудасы буын пішінімен және байлам аппаратымен шектеледі. Әдетте, адам өзінің барлық максималды қозғалғыштығын сирек пайдаланады және буындағы қозғалыстың максималды амплитудасының кез-келген бөлігімен шектеледі. Алайда, буындардағы қозғалғыштықтың жеткіліксіздігі күштің көрініу деңгейін шектейді, жылдамдық пен үйлестіру қабілеттеріне теріс әсер етеді, жұмыс тиімділігін төмендетеді және көбінесе байламдар мен бұлшықеттердің зақымдалуына себеп болады. Кейбір қозғалыстарда адамның икемділігі негізгі рөл атқарады. Бірақ, өкінішке орай, көптеген оқушылар мен тәрбиешілер өздерінің дене шынықтыру және спорттық іс-әрекеттерінде икемділіктің маңыздылығын бағаламайды. Сонымен қатар, икемділікке тәрбиелеу жалпы алғанда адамдардың моторикасы мен физикалық жағдайын тәрбиелеу үшін ерекше маңызға ие, өйткені бұл өте қатаң жас шеңберімен шектеледі. Осылайша, балалардың икемділігін тәрбиелеу дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді .

Зерттеу нысаны: Икемділікке тәрбиелеуге бағытталған дене шынықтыру сабағы.

Зерттеу пәні: Икемділікті тәрбиелеуге арналған жаттығулар жиынтығы.

Жұмыстың мақсаты: Бастауыш мектеп жасындағы икемділік тәрбиесін зерттеу.

Зерттеу барысында келесі ***міндеттерді шешу*** қажет болды:

1. Ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиеттерді талдау.
2. Бастауыш мектеп жасындағы балаларда икемділікке тәрбиелеу үшін ең тиімді жаттығулар жиынтығын жасау.
3. Бастауыш сынып оқушыларында икемділікке тәрбиелеу үшін әзірленген жаттығулар жиынтығының тиімділігін эксперименталды түрде тексеру.

Зерттеу әдістері. Жұмыста келесі зерттеу әдістері қолданылды:

1. Әдеби деректерді талдау.
2. Педагогикалық эксперимент.
3. Тестілеу.
4. Деректерді математикалық өңдеу.

Арнайы және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және жалпылау бүкіл зерттеу барысында жүзеге асырылды. Бұл мәселелерді теориялық деңгейде шешу әдебиеттерді зерттеуде жүзеге асырылады: дене тәрбиесі мен спорттың теориясы мен әдістемесі, дене қасиеттерін тәрбиелеу, жас физиологиясы. Зерттеу барысында 51 дереккөз талданды.

Педагогикалық эксперимент Тараз қаласының № 21 орта мектебінің 3-сынып

оқушыларымен өткізілді. Эксперименттік топта бастауыш мектеп жасындағы балалардың икемділігін тәрбиелеу үшін арнайы әзірленген жаттығулар жиынтығы қолданылды.

Экспериментте келесі сынақтар қолданылды:

1. Икемділікті бағалау жалпы қабылданған әдістеме бойынша жүргізілді - саусақтардың еденнен жоғары орнатылған алаң арқылы өтетін оқшаулауға қатысты қашықтығы өлшенді. Оң нәтиже ("+"белгісі) үшін изосызықтан төмен қашықтық, теріс нәтиже үшін изосызықтан жоғары қашықтық ("- "белгісі) қабылданды. Өлшеу оқу жылының басында (қыркүйек) және оқу жартыжылдығының соңында (желтоқсан) бақылау тобында да, эксперименттік топта да жүргізілді.

2. Икемділікті бағалау жалпы қабылданған гониометрия әдістерін қолдана отырып, "бойлық шпагат" күйінде жамбас буынының бұрышында да жүргізілді. Бұрыштарды өлшеу үшін дененің өлшенетін бөлігіне бойлық шпагат түрінде салынған циркуль қолданылды. Әрі қарай, ол тиісті позицияда транспортирге проекцияланды.

Математикалық статистика әдісі. Алынған эксперименттік деректерді бастапқы өңдеу педагогикалық зерттеулерде қабылданған математикалық статистика әдістерімен жүзеге асырылады. Бақылау тобында да, эксперименттік топта да негізгі антропометриялық деректер (биіктігі мен салмағы) өлшенді. Антропометриялық мәліметтердің нәтижелері бойынша эксперименттің басында және соңында дене салмағының және динамикадағы өсудің сәйкестігін бағалау үшін формула бойынша Кетле индексі анықталды:

К = дене салмағы, г / дене ұзындығы, см.

Кетле индексі дене салмағының оның ұзындығына сәйкестігі туралы айтады. Бұл индекстің қалыпты көрсеткіштері 325-тен 400 г / см-ге дейін, спортпен айналысқанда ол 400 г /см - ге, ал кейбір спорттық мамандандыруларда тіпті 600 г / см-ге жетуі мүмкін.

Нәтижелердің дұрыстығын бағалау үшін алынған мәліметтер статистикалық түрде өңделді.

Зерттеуді ұйымдастыру. Барлық зерттеу бағдарламасы үш кезеңде орындалды.

Бірінші кезең 2022 жылдың қыркүйегі мен қазаны аралығында өтті. Зерттеудің негізгі мақсаты бастауыш мектеп жасындағы балалардың икемділігін тәрбиелеудің әртүрлі әдістерін зерттеу болды.

Екінші кезең (2022 жылғы қыркүйек – желтоқсан) салыстырмалы педагогикалық эксперимент жүргізуді көздеді. Қойылған міндеттерді шешу үшін Тараз қаласының № 21 орта мектебінің 3-сынып оқушыларының 2 тобы (орта жасы – 10 жас) зерделенді. Осы зерттеу барысында 34 оқушы бақылауда болды. Оның 18 - і бақылау тобын, 16 – сы эксперименттік топты құрады.

Бақылау тобы мектеп бағдарламасы бойынша оқыды. Эксперименттік топ бастауыш мектеп жасындағы балалардың икемділігін тәрбиелеуге бағытталған арнайы әзірленген жаттығулар жиынтығымен айналысты. Екі топтағы оқушылардың жас және жыныстық құрамы бірдей болды.

Үшінші кезең (2022 жылғы желтоқсан) педагогикалық эксперименттің алынған деректерін статистикалық өңдеуді, оларды түсіндіруді және зерттеу нәтижелерін ресімдеуді көздеді.

Икемділік деп адамның әртүрлі қозғалыстарының амплитудасын анықтайтын тірек-қимыл аппаратының морфологиялық және функционалдық қасиеттері түсініледі. Бұл термин дене буындарындағы жалпы ұтқырлықты бағалау үшін қолайлы. Жеке буындардағы икемділікті қарастырғанда, олардағы қозғалғыштық туралы айту дұрысырақ (тобық, шынтақ, иық буындарындағы қозғалғыштық және т.б.). Адамның бұл сапасы қозғалыс локомотивтерінің көпшілігінде техникалық жетілдіруге байланысты іс-әрекет түрінде тиімді жетілдірудің қажетті негізі болып табылады. Икемділіктің жеткіліксіздігімен адам күрт күрделене түседі және, әрине, адамның спорттық іс-әрекеті мен өмірінде өте қажет мотористикалық игеру процесі баяулайды.

Буындардағы қозғалғыштықтың жеткіліксіздігі күштің, жылдамдық пен үйлестіру

қабілеттерінің көріну деңгейін шектейді, бұлшықет ішілік және бұлшықет аралық үйлестірудің нашарлауына, жұмыс тиімділігінің төмендеуіне әкеледі. Сонымен қатар, бұл көбінесе бұлшықеттер мен байламдардың зақымдануының себебі болып табылады, яғни спорттық жарақат.

Бастауыш мектеп жасындағы балаларда икемділіктің дамуы балалар денесінің жас ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтарға ие.

Икемділікті мақсатты түрде дамыту 6-7 жастан басталуы керек. 9-14 жастағы балаларда бұл сапа орта мектеп жасына қарағанда 2 есе тиімді дамиды. Бұл осы жастағы балалардағы бұлшықет-байлам аппаратының үлкен созылуына байланысты. Буындардағы ұтқырлық әр түрлі жас кезеңдерінде біркелкі дамымайды. Бастауыш және орта мектеп жасындағы балаларда буындардағы белсенді қозғалғыштық артады, болашақта ол төмендейді. Буындардағы пассивті қозғалғыштық көлемі де жасына қарай азаяды. Сонымен қатар, жас неғұрлым үлкен болса, буындардағы белсенді және пассивті қозғалғыштық арасындағы айырмашылық соғұрлым аз болады. Пассивті икемділікті дамыту үшін ең қолайлы кезең 9-10 жас, ал белсенді кезең үшін - 10-14 жас болады.

Бұл бұлшықет-байлам аппаратының, омыртқааралық дискілердің серпімділігінің біртіндеп нашарлауына және басқа морфологиялық өзгерістерге байланысты. Даму және икемділік процесінде буындардың жас ерекшеліктерін ескеру қажет.

Зерттеу нәтижелері және оларды түсіндіру: алынған мәліметтерді талдау мектеп оқушыларының бақылау және эксперименттік топтары арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін көрсетті.

Екі топтағы (бақылау және эксперименттік) 3 - сынып оқушыларының антропометриялық деректері қалыпты орташа жас көрсеткіштеріне сәйкес келеді. Сонымен, бақылау тобындағы өсудің орташа мөлшері 123.2 см, эксперименттік топта-121,2 см. дене салмағының орташа мөлшері екі топта да сәйкесінше 20,8 және 21,7 болды. Бұл бой мен салмақ көрсеткіштері жас нормасына сәйкес келеді.

Бақылау тобында эксперимент басталғанға дейін (қыркүйек) икемділік көрсеткіші орта есеппен - 1,4 см, эксперименттің соңында (желтоқсан) - 0,87 см болды.икемділікті екпінді дамыту әдістемесімен айналысатын эксперименттік топтағы тиісті көрсеткіштер сәйкесінше эксперименттің басында - 1,4 және эксперименттің соңында + 1,31 құрады.

Абсолютті шамалардың пайызына есептегенде, эксперименттік топта икемділік көрсеткіші бақылау көрсеткішімен салыстырғанда 128% - ға өсті.

«Бойлық шпагат» күйінде жамбас буынының бұрышында есептелген икемділік көрсеткіштері икемділіктің дамуы туралы толық көрініс береді. Сонымен, бұл көрсеткіш оқу жылының басында бақылау тобында 172 градус, зерттелетін кезеңнің соңында - 174 градус болды. Бақылау тобында тиісті көрсеткіштер зерттеудің басында 172 градус болды және зерттеудің соңында 179 градусқа жетті. Кәдімгі топтағы бұл көрсеткіш бойынша айырмашылық тек 2 градус, эксперименттік топта-7 градус болды. Бұл айырмашылықтар өте маңызды және статистикалық тұрғыдан сенімді ($t = 4.17$ $p < 0, 01$).

Бір қызығы, зерттелген шамалар арасында белгілі бір тәуелділік бар. Сонымен, көлбеу тесттің икемділік көрсеткіші неғұрлым жоғары болса, жамбас буынындағы бұрыштың мөлшері соғұрлым көп болады және керісінше.

Антропометриялық Кетле массасы мен икемділік көрсеткіші арасында кейбір теріс тәуелділік байқалды.

Осылайша, бақылау және эксперименттік топтар арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Бақылау тобының субъектілеріндегі икемділіктің оң динамикасы әдеттегі бағдарлама бойынша дене шынықтыру сабақтарының арқасында ұтқырлықтың кейбір жақсаруымен түсіндіріледі.

Эксперименттік топта пассивті және белсенді икемділіктің дамуына назар аударылғандықтан, үлкен өзгерістер икемділіктің екпінді дамуының әсерімен түсіндіріледі. Икемділікті дамытуға бағытталған сабақтарды өткізу әдістемесі "әдеби деректерге шолу"бөлімінде сипатталған.

Зерттелген екі топтағы жас пен жыныстық құрам бірдей болғандықтан,

икемділіктің даму динамикасындағы айырмашылықтар икемділік сияқты маңызды мотор сапасының дамуына оң әсер ететін дене шынықтыру сабақтарын өткізудің арнайы әдістемесімен түсіндіріледі.

Антропометриялық мәліметтерге сәйкес, тексеру соңында Кетле индексі бақылау тобының оқушыларында 179 г/см, эксперименттік топтың оқушыларында - 169 г/см құрады.мұндай көрсеткіштер өсу индексінің салмағы жанама түрде бақылау тобының оқушыларында жоғары икемділікті көрсетуі мүмкін. Бұл факт сонымен қатар икемділікті дамытуға бағытталған іс-шаралар икемділікті анықтайтын антропометриялық факторларға оң әсер ететіндігін көрсетеді.

Қорытындылар

1. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау бастауыш мектеп жасындағы балаларда икемділіктің дамуы балалар денесінің жас ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтарға ие екенін көрсетеді. Ең қарқынды икемділік 15-17 жасқа дейін дамиды. Сонымен қатар, пассивті икемділікті дамыту үшін сезімтал кезең 9-10 жас, ал белсенді кезең үшін – 10-14 жас болады.

Икемділікті мақсатты түрде дамыту 6-7 жастан басталуы керек. 9-14 жастағы балаларда бұл сапа орта мектеп жасына қарағанда 2 есе тиімді дамиды. Бұл осы жастағы балалардағы бұлшықет-байлам аппаратының үлкен созылуына байланысты. Буындардағы ұтқырлық әр түрлі жас кезеңдерінде біркелкі дамымайды. Бастауыш және орта мектеп жасындағы балаларда буындардағы белсенді қозғалғыштық артады, болашақта ол төмендейді. Буындардағы пассивті қозғалғыштық көлемі де жасына қарай азаяды. Сонымен қатар, жас неғұрлым үлкен болса, буындардағы белсенді және пассивті қозғалғыштық арасындағы айырмашылық соғұрлым аз болады. Бұл бұлшықет-байлам аппаратының, омыртқааралық дискілердің серпімділігінің біртіндеп нашарлауына және басқа морфологиялық өзгерістерге байланысты. Даму және икемділік процесінде буындардың жас ерекшеліктерін ескеру қажет.

2. Әдеби деректер икемділікке тәрбиелеу үшін созылу жаттығуларын қолданудағы оңтайлы пропорцияларды, сондай-ақ жүктемелердің дұрыс мөлшерін анықтау әдістемелік тұрғыдан маңызды екенін көрсетті.

3. Бақылау және эксперименттік топ арасында икемділіктің дамуындағы айырмашылықтар анықталды. Икемділікті дамытуға бағытталған сабақтар Кетле көрсеткіштері бойынша антропометриялық деректердің динамикасына оң әсер етеді. Зерттелген кезеңнің соңында бақылау және эксперименттік топтағы икемділік көрсеткішіндегі айырмашылықтар "жамбас бұрышы" сынағы арқылы байқалады.

Эксперименттік топта пассивті және белсенді икемділіктің дамуына назар аударылғандықтан, үлкен өзгерістер икемділіктің екпінді дамуының әсерімен түсіндіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Богданова, Г. П. - Уроки физической культурой 4-8 классов средней школы: Пособие для учителя /Г.П. Богданова, В.Н Максимова - М.: Просвещение, 1986.-220с.
2. Быков, В. С. - Развитие двигательных способностей учащихся: Учебное пособие /В.С. Быков. – Челябинск: УралГАФК, 1998.-74с.
3. Вультров, Б. 3. - Организатор внеклассной и внешкольной воспитательной работы: Пособие для учителя /Б.З. Вультров, М. М. Потошник. - М.: Просвещение, 1983.- 14 с, 46 с, 152 с.
4. Галеева, М.Р. - Методические рекомендации по развитию гибкости спортсмена: Учебное пособие /М.Р. Галеева. - Киев, 1980. – 56 с.
5. Демидов, В. М. Опыт организации работ по улучшению двигательной подготовленности учеников /В.М. Демидов// Физическая культура в школе. - 1991

УДК: 796.5

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ САЛАСЫНДА КАДРЛАР ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Өтеген Руслан Канатұлы - «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының оқытушы, педагогика және психология магистрі. Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз Университет, Тараз қаласы, Қазақстан

Түйіндеме: осы мақалада авторлар дене шынықтыру және спорт саласындағы кадрларды даярлау мәселелерін қарастырады, сондай-ақ кадрларды сапалы даярлауға байланысты бірқатар проблемаларды ашады .

Кілт сөздер: білікті оқытушылар, білім беру бағдарламалары, ғылыми - зерттеу қызметі, жоғары білім, кадрлар даярлау жүйесі, дене шынықтыру және спорт, қаржыландыру.

Аннотация: Авторами в данной статье рассматривают вопросы подготовки кадров в сфере физической культуры и спорта, а также раскрывают ряд проблем связанных с качественной подготовкой кадров .

Ключевые слова: квалифицированные преподаватели, образовательные программы, научно - исследовательская деятельность, высшее образование, система подготовки кадров, физическая культура и спорт, финансирование.

Abstract: The authors of this article consider the issues of personnel training in the field of physical culture and sports, as well as reveal a number of problems related to high-quality personnel training.

Keywords: qualified teachers, educational programs, research activities, higher education, personnel training system, physical education and sports, financing.

Дене шынықтыру мен спорт қазіргі қоғам өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар салауатты өмір салтын қалыптастыруға, адамдардың физикалық және психикалық денсаулығын жақсартуға, спорттық шеберлікті дамытуға және кәсіби спортта жоғары нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етеді. Осы бағыттарды тиімді дамыту үшін дене шынықтыру мен спорттың түрлі салаларында жұмыс істей алатын жоғары білікті мамандарды даярлау қажет. Осы саладағы кадрларды даярлау мамандарды оқытуды, кәсіби дамытуды және олардың біліктілігін арттыруды қамтитын кешенді процесс болып табылады. Бұл мәселенің өзектілігі дене шынықтыру және спорт саласындағы заманауи талаптар мен сын-қатерлерге жауап бере алатын мамандарды сапалы білім беру және кәсіби даярлауды қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты.

Дене шынықтыру және спорт саласында білікті мамандарды даярлау спорт саласын дамытудың және халықтың денсаулығын нығайтудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Ол болашақ мұғалімдерде, жаттықтырушыларда, дене шынықтыру мамандары мен спорт менеджерлерінде әр түрлі жастағы және дайындық деңгейіндегі адамдарды тиімді оқыту, тәрбиелеу және оқыту үшін қажетті теориялық білімді, практикалық дағдылар мен жеке қасиеттерді қалыптастыруды көздейді.

Өз функцияларын тиімді жүзеге асыру үшін дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандар тиісті білім мен дағдыларға ие болуы керек. Бұл университеттік білімнен бастап кәсіби қайта даярлау мен біліктілікті арттыруға дейінгі мамандарды жоғары сапалы даярлау қажет дегенді білдіреді.

Алайда, білім беру мекемелері мен дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандардың алдында тұрған бірқатар проблемалар мен қиындықтар бар. Негізгі

проблемалардың бірі білім беру бағдарламалары мен оқу орындарын жеткіліксіз қаржыландыру болып табылады. Бұл қажетті ресурстардың жетіспеушілігіне әкеледі және білім беру процестерін дамыту мен жетілдіру мүмкіндіктерін шектейді.

Сонымен қатар, білікті оқытушылар мен жаттықтырушылардың жетіспеушілігі мәселесі бар. Бірқатар өңірлерде дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандардың тапшылығы байқалады, бұл кадрларды даярлаудың жоғары деңгейін қамтамасыз етуді қиындатады және білім беру бағдарламаларының сапасына теріс әсер етеді. Дене шынықтыру және спорт саласындағы кадрларды даярлау жүйесі осы саланы дамытуда және қоғамның білікті мамандарға деген қажеттілігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Бұл жүйе бірнеше негізгі элементтерді қамтиды, олардың әрқайсысы кәсібиліктің жоғары деңгейін қамтамасыз етуде және халықтың салауатты өмір салтын сақтауда өз функцияларын орындайды [6].

1. Жоғары білім: кадрларды даярлау жүйесінің негізгі компоненттерінің бірі дене шынықтыру және спорт саласындағы жоғары білім болып табылады. Университет бағдарламалары студенттерге осы салада жұмыс істеу үшін қажетті теориялық білім мен практикалық дағдыларды ұсынады. Дене шынықтыру және спорт саласындағы жоғары білім педагогика, физиология, психология, спорттық даярлау әдістемесі және дене шынықтыру-спорттық қызметті ұйымдастыру саласында құзыреті бар мамандарды мақсатты даярлау жүйесін білдіреді. Жоғары оқу орындарының бағдарламалары кәсіби ұтқырлықты қалыптастыруға және спорт және сауықтыру саласындағы әртүрлі міндеттерді шешуге дайын болуға бағытталған теориялық курстарды да, практикалық сабақтарды да қамтиды.

Ғылыми білім мен практикалық дағдыларды біріктіруге ерекше назар аударылады. Студенттер дене дамуы мен спорттық жетістіктерді бағалау әдістерін меңгереді, оқу процесінің заманауи технологияларын үйренеді, оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық әдістерін меңгереді. Мұндай тәсіл болашақ мамандардың халықтың әртүрлі санаттарының жас, жеке және психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, дене шынықтыру және спорттық тәрбие бағдарламаларын дербес әзірлеу және іске асыру қабілетін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Жоғары білімнің маңызды аспектісі-бұл спорт мектептері мен клубтарында да, университеттің дене шынықтыру орталықтарында да өткізілетін кәсіби тәжірибе. Практикалық дайындық студенттерге теориялық білімді бекітіп қана қоймай, педагогикалық шеберлік дағдыларын, ұйымдастырушылық қабілеттерін және командада жұмыс істеу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл студенттердің жауапкершілік, тәртіп, адалдық және өзін-өзі бақылау қабілеті сияқты жеке қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Жоғары білім сонымен қатар мамандардың ғылыми-зерттеу дайындығын қамтамасыз етеді. Студенттер ғылыми талдау әдістерін меңгереді, дене шынықтыру және спорт саласында зерттеулер жүргізеді, оқу үдерісі мен сауықтыру бағдарламаларының инновациялық әдістемелерін әзірлеуге қатысады. Мұндай дайындық болашақ мамандардың сыни тұрғыдан ойлауын және инновациялық қызметке қабілеттілігін қалыптастыруға ықпал етеді, бұл спорттық практиканың тиімділігін арттырудың және жалпы саланы дамытудың қажетті шарты болып табылады.

Осылайша, дене шынықтыру және спорт саласындағы жоғары білім теориялық білімнің, практикалық дағдылардың және ғылыми құзыреттіліктің кешенді үйлесімін қамтамасыз ете отырып, жоғары білікті мамандарды даярлауда шешуші рөл атқарады. Ол одан әрі кәсіби өсу, біліктілікті арттыру және қоғамның спорт саласы мен дене шынықтыруын дамытуға белсенді қатысу үшін негіз қалыптастырады.

2. Кәсіптік оқыту және біліктілікті арттыру курстары: жоғары білімнен басқа, дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандар кәсіптік оқыту мен біліктілікті арттыру курстарынан өте алады. Кәсіптік оқыту және біліктілікті арттыру курстары дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандардың құзыреттерін қолдау мен жетілдіруде

маңызды рөл атқарады. Олар білімді өзектендіруге, дене шынықтырудың, спорттық дайындықтың және спорттық іс-шараларды ұйымдастырудың заманауи әдістерін, технологиялары мен тәсілдерін игеруге мүмкіндік береді.

Мұндай бағдарламалар кәсіби дайындықтың әртүрлі деңгейлеріне бағытталған: бастаушы жаттықтырушылар мен мұғалімдерден бастап, білімдерін тар бағыттарда тереңдеткісі келетін тәжірибелі мамандарға дейін, мысалы, спорттық медицина, физиология, спорт психологиясы немесе оқытудың инновациялық әдістері. Біліктілікті арттыру курстары спорт саласындағы өзгерістерге жедел ден қою, жұмыстың жаңа әдістері мен заманауи білім беру технологияларын енгізу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.
Кәсіптік оқытудың ерекшелігі оның тәжірибеге бағытталған сипаты болып табылады. Бағдарламаға қатысушылар жаңа білімді нақты жұмыс жағдайында қолдануға мүмкіндік алады: жаттығу сабақтарын өткізу, спорттық жетістіктерді талдау, жеке және ұжымдық дайындық бағдарламаларын әзірлеу. Сонымен қатар, біліктілікті арттыру курстары спортшылармен, әріптестермен және білім беру мекемелерімен өзара әрекеттесу үшін қажетті коммуникативті және ұйымдастырушылық дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Спорт пен дене шынықтыруды дамытудың қазіргі кезеңінде кәсіптік оқыту үздіксіз процесс ретінде қарастырылады, оның ішінде кәсіби мансап барысында білімді мезгіл-мезгіл жаңарту және біліктілікті арттыру. Бұл мамандардың құзыреттілігінің жоғары деңгейін, олардың саланың жаңа талаптарына бейімделуін және халықты дене шынықтыру, спорттық даярлау және сауықтыру жөніндегі міндеттерді тиімді іске асыру қабілетін қамтамасыз етеді.

Осылайша, кәсіптік оқыту және біліктілікті арттыру курстары Білім сабақтастығын, кәсіби және жеке қасиеттерін дамытуды, сондай-ақ дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандардың жұмыс сапасын арттыруды қамтамасыз ететін кадрларды даярлау жүйесінің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

3. Практикалық қызмет және тағылымдама: кадрларды даярлау жүйесінің маңызды элементі практикалық қызмет және тағылымдама болып табылады. Университет студенттері мен түлектерінің спорт нысандарында, спорт клубтары мен ұйымдарында тәжірибе жинақтау мүмкіндігі бар, бұл олардың білімдерін іс жүзінде қолдануға және кәсіби дағдыларын дамытуға көмектеседі. Практикалық қызмет пен тағылымдамалар дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Олар студенттер мен жас мамандарға оқу процесінде алған теориялық білімдерін бекітіп қана қоймай, сонымен қатар оқу процесін ұйымдастыру, әртүрлі санаттағы оқушылармен жұмыс істеу және спорттық іс-шараларды басқару дағдыларын игеруге мүмкіндік береді.

Практикалық дайындық шеңберінде жүзеге асырылады:
- тәжірибелі педагогтар мен жаттықтырушылардың басшылығымен жаттығу сабақтары мен спорттық іс-шараларды өткізу;
- қатысушылардың дене дамуын және спорттық нәтижелерін бағалау, қолданылатын әдістердің тиімділігін талдау;
- спортшылардың жас ерекшеліктерін, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жеке және топтық жаттығу бағдарламаларын әзірлеу және енгізу;
- сабақтарды жоспарлауды, жүктемелерді басқаруды және спорттық мақсаттарға қол жеткізуді бақылауды қоса алғанда, спорт ұжымдарының жұмысын ұйымдастыру.

Тағылымдамалар мен практикалық іс-шаралар жауапкершілік, ұйымшылдық, стандартты емес жағдайларда шешім қабылдау қабілеті, қарым-қатынас дағдылары және командада жұмыс істеу қабілеті сияқты мамандардың жеке қасиеттерін дамытуға ықпал етеді. Бұл дағдылар жаттықтырушылар, дене шынықтыру мұғалімдері және спорт менеджерлері үшін өте маңызды, өйткені олар спортшылардың сабақтары мен тәрбиесінің тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Сонымен қатар, тәжірибе білім беру процесі мен кәсіби қызмет арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл түлектердің кәсіби ортаға тезірек және сәтті енуіне ықпал етеді. Дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандарды даярлаудың заманауи бағдарламалары халықаралық жарыстарға қатысу, Жобалық іс-шаралар, еріктілер бағдарламалары және халықтың әртүрлі санаттарымен, соның ішінде балалармен, мүгедектермен және егде жастағы адамдармен жұмыс істеу сияқты тәжірибенің инновациялық түрлерін көбірек қамтиды.

Осылайша, практикалық іс-шаралар мен тағылымдамалар кадрларды даярлау жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады, бұл тек кәсіби дағдыларды игеруді ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандарды табысты кәсіби және жеке іске асыру үшін қажетті құзыреттерді қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

4. Ғылыми зерттеулер мен инновациялар: дене шынықтыру және спорт саласындағы кадрларды даярлау жүйесі ғылыми зерттеулер мен инновацияларды да қамтиды. Университеттер мен ғылыми орталықтар физикалық белсенділіктің әртүрлі аспектілерін, спорттық жаттығуларды, спорттың медициналық аспектілерін және басқа тақырыптарды зерттейді. Ғылыми зерттеулер мен инновацияларды енгізу дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандарды даярлауды жетілдіруде шешуші рөл атқарады. Олар теориялық білімді тереңдетіп қана қоймай, оқытудың, оқу процесінің және сауықтыру іс-әрекетінің жаңа әдістерін, технологиялары мен тәсілдерін жасауға мүмкіндік береді.

Ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарына мыналар жатады:

- спорттың физиологиялық және биомеханикалық аспектілері-дене белсенділігінің ағзаға әсерін зерттеу, жаттығу бағдарламаларын оңтайландыру, спорттық дайындықты бақылау және бағалау әдістерін әзірлеу;
- психологиялық және педагогикалық аспектілер-мотивацияны, психикалық тұрақтылықты, оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық әдістерін зерттеу, спортшылардың жеке қасиеттерін дамыту;
- Медициналық және сауықтыру технологиялары-жарақаттардың алдын алу, қалпына келтіру және оңалту әдістері, спорттың халықтың әртүрлі санаттарының денсаулығына әсері;
- спорттық қызметтегі инновациялық әдістер мен технологиялар-оқу процесін жоспарлау және бақылау үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, спорттық диагностиканы, деректерді талдауды және цифрлық платформаларды пайдалану.

Студенттер мен мамандардың ғылыми-зерттеу қызметі оқу процесінде алған білімдерін өзектендіруге және тереңдетуге ғана емес, сонымен қатар практикалық қызметке инновацияларды енгізуге мүмкіндік береді. Бұл дене тәрбиесінің сапасын арттыруға, спорттық дайындықты дамытуға және болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, ғылыми зерттеулер халықаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасуға жағдай жасайды, бұл мамандардың кәсіби ой-өрісін кеңейтеді және кадрларды даярлаудың ұлттық жүйесіне озық технологиялар мен әдістемелерді енгізуге ықпал етеді. Университеттер мен ғылыми орталықтар студенттерді зерттеулерге, Жобалық іс-шараларға және ғылыми конференцияларға қатысуға белсенді түрде тартады, бұл олардың әрі қарайғы кәсіби қызметі үшін қажетті зерттеу мәдениеті мен сыни ойлауын қалыптастырады.

Осылайша, ғылыми зерттеулер мен инновациялар кәсіби құзыреттіліктің тұрақты дамуын, заманауи технологияларды енгізуді және дене шынықтыру мен спорттық қызметтің тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін кадрларды даярлау жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Жалпы, дене шынықтыру және спорт саласындағы кадрларды даярлау жүйесі жоғары білімнен бастап ғылыми зерттеулер мен практикалық қызметке дейінгі әртүрлі элементтерді қамтитын кешенді механизм болып табылады. Дене шынықтыру және спорт

саласындағы кадрларды даярлау жүйесіндегі проблемалар әр түрлі болуы мүмкін және мамандарды даярлау сапасына және осы саланың дамуына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Кейбір негізгі мәселелерді төменде сипаттаймыз.

- Білім беру бағдарламаларының заманауи талаптарға сәйкес келмеуі: Дене шынықтыру және спорт саласында кадр даярлаудағы негізгі кедергілердің бірі — көптеген білім беру бағдарламаларының еңбек нарығының қазіргі талаптарына сай келмеуі. Бұл түлектердің осы салада табысты жұмыс істеуге қажетті дағдылар мен білімге толық ие болмауына әкеледі.
- Білікті оқытушылардың жетіспеушілігі: Білім сапасын қамтамасыз ету үшін заманауи оқыту әдістемелерін меңгерген және дене шынықтыру мен спорт саласында тәжірибесі бар білікті оқытушылар қажет.
- Қаржыландырудың шектеулілігі: Білім беру бағдарламалары мен спорт ұйымдарын қаржыландыру көбінесе жеткіліксіз болып табылады, бұл білім сапасына және мамандар даярлауға кері әсерін тигізеді.
- Ғылыми-зерттеу қызметіне жеткілікті көңіл бөлінбеуі: Дене шынықтыру және спорт саласындағы ғылыми-зерттеу қызметі спортшыларды дайындаудың жаңа әдістері мен технологияларын әзірлеуде және олардың нәтижелерін жақсартуда маңызды рөл атқарады [3].
- Мамандарды даярлаудың бірыңғай стандарттарының болмауы: Дене шынықтыру және спорт саласында мамандар даярлаудың бірыңғай стандарттарының жоқтығы әртүрлі білім беру ұйымдары түлектерінің дайындық деңгейі мен білім сапасында айырмашылықтардың пайда болуына әкеледі. Бұл дипломдар мен сертификаттарды ел ішінде де, халықаралық деңгейде де тану үдерісін қиындатады.
- Білім беру ұйымдары мен спорт ұйымдары арасындағы өзара әрекеттестіктің тиімсіздігі: Білім беру ұйымдары мен спорт ұйымдары арасындағы тиімді өзара байланыс білім беру бағдарламаларын табысты жүзеге асыру және студенттердің практикалық даярлығын қамтамасыз ету үшін аса маңызды [4].

Осы мәселелерді шешу үшін мемлекеттік органдар, білім беру ұйымдары, спорт ұйымдары және қоғамдық бірлестіктер тарапынан кешенді шаралар қабылдау қажет. Бұл білім беруді қаржыландыруды арттыруды, білім беру бағдарламаларын жетілдіруді, жаттықтырушы мен оқытушы мамандығының беделін көтеруді, сондай-ақ халық үшін қолжетімді әрі әртүрлі спорт мүмкіндіктерін жасауды қамтуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Головкин В. Н., Дерягина Л. В. Подготовка кадров в сфере физической культуры и спорта: проблемы и перспективы. // Физическая культура: вопросы теории и практики. 2018. № 4. С. 45-52.

2. Зайцев А. В. Современные тенденции в подготовке кадров в сфере физической культуры и спорта. // Научный вестник Белгородского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. 2019. Т. 24. № 3. С. 123-130.

3. Козловский В. А. Проблемы подготовки кадров высшей квалификации в сфере физической культуры и спорта. // Вестник Московского университета МВД России. 2020. № 2. С. 115-122.

4. Кузнецов С. И., Рыжкова Н. В. Особенности подготовки кадров для системы физической культуры и спорта в условиях модернизации образования. // Научный вестник Удмуртского университета. 2017. Т. 27. № 4. С. 152-159.

5. Рыбалко В. П. Подготовка кадров в сфере физической культуры и спорта: проблемы и перспективы развития. // Вестник Челябинского государственного университета. 2017. Т. 52. № 10. С. 134-141.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК: 796.07

СПОРТТЫҚ КОМАНДАДАҒЫ ЖАТТЫҚТЫРУШЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Қасымова Асель Джанабаевна - «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының сеньор-лекторы, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті,
Тараз қаласы, Қазақстан

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар спорттық командадағы жаттықтырушы қызметінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеп, қорытынды шығарды

Кілт сөздер: физикалық , техникалық, жаттықтырушы, тәрбиелік рөлі, психологиялық, спорттық команда

Аннотация: в этой статье авторы проанализировали психологические особенности деятельности тренера в спортивной команде и сделали выводы

Ключевые слова: физическая, техническая, тренер, воспитательная роль, психологическая, спортивная команда

Abstract: In this article, the authors analyzed the psychological characteristics of a coach's activity in a sports team and drew conclusions.

Keywords: physical, technical, coach, educational role, psychological, sports team

Қазіргі заманғы спорт тек спортшылардың физикалық және техникалық дайындығына ғана емес, сонымен қатар оқу-жаттығу және жарыс үдерісін ұйымдастыруда шешуші рөл атқаратын жаттықтырушы тұлғасына да жоғары талаптар қояды. Жаттықтырушы — тек физикалық және техникалық дағдыларды дамытатын маман ғана емес, сонымен бірге психолог, педагог, ұйымдастырушы және команданың көшбасшысы болып табылады. Оның қызметі спортшыларды басқару, тәрбиелеу және қолдаумен байланысты міндеттердің тұтас кешенін қамтиды. Жаттықтырушы еңбегінің психологиялық ерекшеліктері оның кәсіби қызметінің тиімділігін, команданың бірлігі деңгейін және спорттық жетістіктердің нәтижелілігін айқындайды.

Спорттық командадағы жаттықтырушының рөлі. Спорттық командадағы жаттықтырушының рөлі көпқырлы және техника мен тактиканы үйретумен ғана шектелмейді. Жаттықтырушы команданың даму бағытын, дайындық деңгейін және ұжым ішіндегі психологиялық ахуалды айқындайтын негізгі тұлға болып табылады.

Ең алдымен, жаттықтырушы педагогикалық функцияны атқарады. Ол оқу-жаттығу үдерісін ұйымдастырады, спортшыларда қажетті қимыл-қозғалыс дағдыларын қалыптастырады, физикалық қасиеттерді, тактикалық ойлауды және жарыс жағдайында шешім қабылдау қабілетін дамытады. Жүйелі жұмыс арқылы жаттықтырушы спорттық шеберліктің өсуіне ғана емес, сондай-ақ тәртіптің, жауапкершіліктің және мақсатқа ұмтылушылықтың қалыптасуына ықпал етеді.

Жаттықтырушының тәрбиелік рөлі де аса маңызды. Спорттық командада ол құндылықтар мен мінез-құлық нормаларының тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді, спортшыларда табандылық, өзін-өзі ұстай білу, қиындықтарды жеңе алу, қарсыласқа және командадағы серіктестерге құрмет көрсету сияқты моральдық-ерік сапаларын қалыптастырады. Жаттықтырушының тұлғалық үлгісі, әсіресе жасөспірімдер мен жастар спортында, спортшылардың дүниетанымын қалыптастыруда шешуші факторға айналады.

Жаттықтырушының ұйымдастырушылық және басқарушылық функциясы маңызды орын алады. Ол команда мүшелері арасындағы өзара әрекеттестікті үйлестіреді, рөлдер мен

міндеттерді бөледі, жарыстарға қатысуға байланысты стратегиялық және тактикалық шешімдер қабылдайды. Ұжымды тиімді басқара білу қабілетіне команданың бірлігі мен нәтижелілігі едәуір дәрежеде тәуелді.

Жаттықтырушының психологиялық рөлі ерекше мәнге ие. Ол қолайлы эмоционалдық ахуал қалыптастыра білуі, спортшыларды күйзеліс жағдайында қолдауы, сәтсіздіктерді еңсеруге көмектесуі және одан әрі жетілуге деген мотивацияны сақтауы тиіс. Сауатты психологиялық сүйемелдеу спортшылардың өз күшіне деген сенімін және тұтас алғанда команданың мүмкіндіктеріне деген сенімді арттыруға ықпал етеді.

Спорттық командада жаттықтырушы педагог, тәрбиеші, жетекші және психолог қызметін атқарады, және осы рөлдерді шебер үйлестіру тек жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге ғана емес, сонымен қатар спортшының жан-жақты тұлғалық дамуына ықпал етеді - бұл қазіргі заманғы спорттың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады.

Жаттықтырушының тұлғалық қасиеттері оның кәсіби қызметінің тиімділігінде шешуші рөл атқарып, спорттық команданың табыстылығын айқындайды. Спорт деңгейіне қарамастан, дәл жаттықтырушы тұлғасы мотивацияның көзіне, үлгі тұтар өнеге мен ұжымдағы психологиялық ахуалды қалыптастыратын факторға айналады.

Ең алдымен, жаттықтырушының маңызды қасиеттерінің бірі — кәсіби құзыреттілік. Ол спорттық дайындықтың теориясы мен әдістемесін терең меңгеруде, жаттығу және жарыс үдерісін талдай білуде, сондай-ақ ғылыми білімдерді тәжірибеде қолдана алу қабілетінде көрініс табады. Алайда жаттықтырушының жоғары біліктілігі өзін-өзі үнемі жетілдіруге және кәсіби өсуге ұмтылумен ұштасуы тиіс.

Ажырамас тұлғалық қасиеттердің бірі — жауапкершілік. Жаттықтырушы тек спорттық нәтижелер үшін ғана емес, спортшылардың физикалық және психикалық денсаулығы, олардың тұлғалық дамуы мен әлеуметтік бейімделуі үшін де жауапты. Осы жауапкершілікті терең сезіну қабылданатын шешімдердің салмақтылығын және кәсіби мінез-құлықтың этикалық болуын айқындайды.

Жаттықтырушының коммуникативтік қасиеттері ерекше маңызды. Өз талаптарын анық әрі түсінікті түрде жеткізе білуі, сенімді қарым-қатынас орнатуы, спортшыларды тыңдап, оларды түсіне алуы команда ішіндегі өзара әрекеттестіктің тиімді болуына ықпал етеді. Әдептілік, спортшы тұлғасына құрметпен қарау және диалог жүргізе білу жаттықтырушының беделін арттырып, команданың бірлігін нығайтады.

Маңызды қасиеттердің бірі - эмоциялық тұрақтылық. Жоғары жарыстық шиеленіс жағдайында жаттықтырушы өзін-өзі ұстай білуі, өз эмоцияларын бақылауы және сенімділік таныта алуы тиіс. Бұл спортшыларға күрделі жағдайларда да психологиялық қолдау мен тұрақтылықты сезінуге мүмкіндік береді.

Әділдік пен объективтілік сияқты қасиеттерді де атап өтпеуге болмайды. Команда мүшелеріне тең әрі бейтарап көзқарас, күш-жігер мен жетістіктерді әділ бағалау сенім мен өзара құрмет атмосферасын қалыптастырады. Жаттықтырушының адалдығы мен бірізділігіне сенімді болған жағдайда спортшылар оның талаптарын ықыласпен қабылдайды.

Жаттықтырушының тұлғалық қасиеттері кәсіби, моральдық-этикалық және психологиялық сипаттамалардың тұтас жүйесін құрайды, және олардың үйлесімді үйлесуі тек жоғары спорттық нәтижелерге ғана емес, сонымен қатар спортшы тұлғасының қалыптасуына және команданың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

«Жаттықтырушы – спортшы» психологиялық өзара әрекеттестігі — бірлескен қызметке, ортақ мақсаттарға және тұрақты тұлғааралық қарым-қатынасқа негізделген, өзара ықпал етудің күрделі әрі көпқырлы үдерісі болып табылады. Оның тиімділігі спорттық дайындықтың табыстылығын, спорттық жетістіктер деңгейін, сондай-ақ спортшының тұлғалық дамуын айқындайды.

«Жаттықтырушы – спортшы» психологиялық өзара әрекеттестігінің негізінде оқу-жаттығу және жарыс қызметі барысында қалыптасатын әлеуметтік, эмоциялық және когнитивтік байланыстар жүйесі жатады. Жаттықтырушы тек білім мен дағдыларды

жеткізетін маман ғана емес, сонымен бірге көшбасшы, тәлімгер, ұйымдастырушы және спортшының психологиялық күйін реттеуші тұлға ретінде көрінеді. Ал спортшы — өз кезегінде, өзара әрекеттестіктің белсенді субъектісі болып табылады; оның дара психологиялық ерекшеліктері, мотивациясы және өзіндік санасының деңгейі бірлескен қызметтің сипаты мен нәтижесіне елеулі ықпал етеді.

Аталған өзара әрекеттестіктің маңызды құрамдас бөлігі - өзара сенімге, құрметке, эмоциялық қолдауға және ынтымақтастыққа дайындыққа негізделген психологиялық байланыс. Сенімді қарым-қатынастың болуы спортшының ашықтығын арттырады, педагогикалық ықпалдарға қабылдағыштығын күшейтеді және жаттығулар мен жарыстарға байланысты күйзелістік жағдайларды жеңілдетуге көмектеседі.

Жаттықтырушының басшылық стилі де маңызды рөл атқарады. Авторитарлық, демократиялық немесе либералдық стильдер команданың психологиялық ахуалына және спортшылардың жеке күйіне әртүрлі әсер етеді. Спорттық тәжірибеде ең тиімді деп спортшының жасын, дайындық деңгейін, тұлғалық ерекшеліктерін және спорттық дайындықтың нақты кезеңінің өзіндік сипатын ескеретін икемді басшылық стилі саналады.

Психологиялық өзара әрекеттестіктің ажырамас бөлігі - вербалды және вербалды емес қарым-қатынас құралдарын қамтитын коммуникация. Нұсқаулардың нақтылығы, кері байланыстың орынды берілуі, қолдау көрсете білу, дер кезінде мадақтау немесе қателіктерді сындарлы түрде көрсету спортшыда жағымды мотивация мен өз күшіне деген сенімді қалыптастыруға ықпал етеді.

Спортшының эмоциялық жай-күйін реттеу ерекше маңызға ие. Жаттықтырушы спортшының мазасыздық деңгейіне, эмоциялық тұрақтылығына және жарысқа психологиялық дайындығына тікелей әсер етеді. Жаттықтырушының өз эмоцияларын және спортшылардың күйін басқара білуі күйзеліс факторларының жағымсыз ықпалын азайтып, жарыстық қызметтің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, «жаттықтырушы – спортшы» психологиялық өзара әрекеттестігі спорттық қызметтің табысты болуының негізгі факторларының бірі болып табылады. Жаттықтырушының кәсіби құзыреттілігін, оның психологиялық мәдениетін және спортшының белсенді, саналы ұстанымын үйлесімді түрде біріктіру жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге және өзара әрекеттестіктің екі тарабының да толыққанды тұлғалық дамуына жағдай жасайды.

Жаттықтырушы қызметіндегі психологиялық қиындықтар спорттық қызмет нәтижелері үшін жоғары жауапкершілікпен, тұрақты тұлғааралық өзара әрекеттестіктің қажеттілігімен және оқу-жаттығу мен жарыс үдерісіне тән күйзеліс факторларының әсерімен шартталады. Бұл қиындықтар әрі кәсіби, әрі тұлғалық сипатқа ие болып, жаттықтырушыдан дамыған психологиялық құзыреттілікті талап етеді.

Ең жиі кездесетін қиындықтардың бірі - эмоциялық шиеленіс пен күйзелістің жоғары деңгейі. Жаттықтырушы спортшылардың физикалық және техникалық дайындығы үшін ғана емес, олардың психологиялық жай-күйі мен жарыстық нәтижелері үшін де жауапты болады. Жарыстардағы сәтсіздіктер, басшылық тарапынан, ата-аналардан (балалар мен жасөспірімдер спортында), жанкүйерлер мен бұқаралық ақпарат құралдары тарапынан болатын қысым созылмалы күйзеліс пен эмоциялық қажуға әкелуі мүмкін.

Кәсіби күйіп-жанудың маңызды проблема болып табылатынын атап өту қажет. Бұл күйін төмендетілген жұмысқа мотивация, эмоциялық таусылу, ашуланшақтық және міндеттерге формалды қарау арқылы білінеді. Күшті қарқынды кестеде ұзақ жұмыс істеу, жылдам нәтиже көрмеу және жеткілікті әлеуметтік қолдаудың жоқтығы осы жағдайдың даму қаупін күшейтеді.

Елеулі психологиялық қиындықтар тұлғааралық қақтығыстармен байланысты. Спортшылармен, әріптестермен, әкімшілікпен, медициналық персоналмен және ата-аналармен өзара әрекеттестік жиі мүдделердің, күтілетін нәтижелердің және бағалардың

қарама-қайшылығымен өтеді. Әсіресе күрделі қақтығыстар спортшыларды іріктеу, жарыстық жүктемені бөлу және спорттық перспективаларды бағалау кезінде туындайды. Арнайы назар спортшылардың жеке психологиялық ерекшеліктеріне байланысты қиындықтарға аударылуы керек. Мотивация деңгейіндегі, темперамент, эмоциялық тұрақтылық және өзін-өзі бағалау айырмашылықтары жаттықтырушыдан икемділікті, шыдамдылықты және педагогикалық, психологиялық әсерді жеке тұлғаға бейімдей білуді талап етеді. Спорт психологиясы саласындағы білімнің жетіспеушілігі қарым-қатынаста қателіктерге және жаттығу үдерісінің тиімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Жаттықтырушы үшін күрделі тапсырманың бірі — өзінің эмоциялық күйін басқару. Әсіресе жарыстардағы күйзеліс жағдайында эмоцияны бақыламау спортшылардың психологиялық жай-күйіне теріс әсер етуі, олардың сенімділігін төмендетуі және мазасыздықты күшейтуі мүмкін.

Сонымен қатар, психологиялық қиындықтардың қатарында көшбасшылық пен бедел мәселесі де бар. Жаттықтырушы талапшылдық пен қолдауды, қатаңдық пен эмпатияны үйлестіру балансын сақтауы қажет. Беделдің жоғалуы немесе, керісінше, басқаруда тым қаталдық көрсету команданың психологиялық ахуалына кері әсер етуі мүмкін.

Қорытынды: Спорттық командадағы жаттықтырушы қызметі тек жаттығу процесін ұйымдастырумен шектелмейді. Ол тәлімгер, психолог, көшбасшы және үлгі тұтар тұлға болып табылады. Оның психологиялық ерекшеліктеріне спорттық нәтижелер деңгейінен бөлек, спортшылар тұлғасының қалыптасуы, олардың сенімі, ерік-жігері және өмірлік қиындықтарға төзімділігі тәуелді болады. Жаттықтырушы жұмысының психологиялық аспектілерін түсіну және дамыту тиімді командаларды құруға мүмкіндік береді, мұнда әр спортшы өзін маңызды сезініп, жоғары мақсаттарға жетуге ынталандырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Асеев, В.Г. Мотивация поведения и формирование личности [Текст] / В.Г. Асеев. - М.: Мысль, 1976. - 158 с., с. 110-112.
2.Бабушкин, Г. Д., Психология физической культуры и спорта : учебник для высших физ-культурных учебных заведений / под ред. профессора Г. Д. Бабушкина, профессора В. Н. Смоленцевой. – Омск : СибГУФК, 2007. – 270 с.
3. Бабушкин, Г. Д. Формирование спортивной мотивации [Текст] / Г. Д. Бабушкин, Е. Г. Бабушкин. - Омск: СибГАФК, 2000. - 179 с., с. 156-157.
4. Бабушкин, Г. Д. Психологический практикум: учебное пособие [Текст] / Г. Д. Бабушкин, И. А. Рогов. - Омск: СибГАФК, 1996. - 82 с.
5. Байдельдинов Г.К. Формирование познавательных интересов у школьников / Г.К. Байдельдинов. – А.: Наука, 1975. – 255 с.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК: 796.051.1

СТУДЕНТІК ЖАСТАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ МЕН СПОРТТЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
Булкенова Зарима Асылханқызы - «Шығармашылық мамандықтар» факультетінің 4 курс, ДШ-22-1 тобының студенті, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті. Қазақстан, Тараз қаласы

Түйіндеме. Бұл мақалада авторлар студенттік жастардың физикалық белсенділігі мен спорттық даярлығын арттыру жолдарының ерекшеліктерін қарастырды

Кілт сөздер: стратегия, спорт, дене шынықтыру, жастар, Даму, студенттер.

Аннотация. В данной статье авторами рассмотрены особенности путей повышения физической активности и спортивной подготовки студенческой молодежи

Ключевые слова: стратегия, спорт, физическая культура, молодёжь, развитие, студенты.

Өзектілігі. Студенттік жастар әлемнің көптеген елдерінде халықтың ең әлеуметтік белсенді әрі болашағы зор топтарының бірі болып табылады, ал олардың дене және спорттық даму деңгейі қоғам денсаулығының қазіргі жай-күйін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және мәдени болашағын да айқындайды. Дәл студенттік шақта салауатты өмір салтына, дене белсенділігіне және өз дене мен психикалық жағдайына жауапкершілікпен қарауға байланысты тұрақты мінез-құлық үлгілері, құндылықтық бағдарлар мен ұстанымдар қалыптасады.

Студенттік ортада дене шынықтыру мен спортты дамыту жастардың денсаулық мәдениетін, әлеуметтік белсенділігі мен азаматтық жауапкершілігін қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысу және спорттық іс-шараларға қатысу денсаулықты нығайтуға, еңбекке қабілеттілікті арттыруға, стресс деңгейін төмендетуге және жастар ортасына тән жағымсыз әлеуметтік құбылыстардың алдын алуға ықпал етеді. Сонымен қатар, дене шынықтыру мен спорт айрықша әлеуметтендіруші қызмет атқарып, коммуникативтік дағдылардың, тәртіптің, мақсаткерліктің және командада жұмыс істей білу қабілетінің қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Студенттер үшін спорт жеке қабілеттерді анықтау мен дамытудың, өзін-өзі жүзеге асырудың және тұлғалық әрі кәсіби жетістіктерге қол жеткізудің тиімді алаңы болып саналады. Әртүрлі деңгейдегі — жоғары оқу орны ішіндегі, өңірлік, ұлттық және халықаралық - жарыстарға қатысу жастарға өз әлеуетін терең түсінуге, дене және психологиялық қасиеттерін жетілдіруге, бәсекелестік қызмет пен көпшілік алдында өзін көрсету тәжірибесін жинақтауға мүмкіндік береді. Кейбір жағдайларда студенттік спорт кәсіби спорттық мансапты немесе дене шынықтыру мен спорт саласындағы сабақтас қызмет түрлерін бастауға негіз болады.

Жаһандану, цифрландыру үдерістерінің күшеюі және жастар арасындағы гиподинамияның артуы жағдайында студенттік ортадағы дене шынықтыру мен спорттың даму үдерістерін ғылыми тұрғыдан пайымдаудың өзектілігі айрықша арта түседі. Бұл студенттердің дене шынықтыру-спорттық қызметке тартылуына ықпал ететін әлеуметтік-педагогикалық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік-мәдени факторларды кешенді талдау қажеттігін, сондай-ақ студенттік жастардың дене белсенділігі деңгейі мен өмір сапасын арттыруға бағытталған тиімді бағдарламалар мен модельдерді әзірлеуді талап етеді.

Қазіргі қоғам жағдайында студенттік жастардың дене шынықтыруы мен спортына қатысты мәселелер барған сайын өзектілік пен әлеуметтік маңызға ие болуда. Урбанизацияның жедел қарқыны, білім беру үдерісінің цифрландырылуы, зияткерлік жүктемелердің артуы және күнделікті қимыл-қозғалыс белсенділігінің төмендеуі студенттердің физикалық жай-күйі мен денсаулығына елеулі ықпал етеді. Осындай жағдайда жас ұрпақтың физикалық дамуы табысты әлеуметтік бейімделудің, тұлғаның тұрақты дамуының және үйлесімді қалыптасқан жеке тұлғаны қалыптастырудың негізгі факторларының біріне айналады.

Дене шынықтыру мен спорт студенттік жастардың денсаулығын нығайтуда және физикалық даярлық деңгейін арттыруда ғана емес, сонымен қатар олардың психоэмоциялық тұрақтылығын, күйзеліске төзімділігін және өзін-өзі жетілдіруге деген уәждемесін дамытуда да маңызды қызмет атқарады. Үнемі дене белсенділігімен айналысу

созылмалы аурулардың алдын алуға, салауатты мінез-құлық тәжірибесін қалыптастыруға және қимыл-қозғалысы аз өмір салтының жағымсыз салдарын азайтуға ықпал етеді, бұл студенттік орта үшін аса өзекті.

Осы тұрғыда Қазақстан Республикасындағы студенттік жастар үшін дене шынықтыру мен спортты дамыту стратегиясы мемлекеттік әлеуметтік саясат пен білім беру жүйесінің басым бағыттарының бірі ретінде айқындалады. Ол студенттерді жаппай дене шынықтыру-спорттық қызметке тарту үшін жағдай жасауға, инфрақұрылымды дамытуға, студенттік спортты қолдауға және дене шынықтырумен айналысуға тұрақты уәждеме қалыптастыруға бағытталған. Аталған стратегияны іске асыру қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және өңірлік даму ерекшеліктерін ескеретін ғылыми негізделген тәсілдерді талап етеді.

Бұл саладағы одан әрі зерттеулердің өзектілігі жоғары оқу орындарында дене шынықтыру мен спортты ұйымдастырудың қолданыстағы үлгілерін талдау, студенттердің спорттық қызметке қатысуындағы мәселелер мен кедергілерді анықтау, сондай-ақ оның қолжетімділігі мен тартымдылығын арттырудың тиімді тетіктерін әзірлеу қажеттілігімен айқындалады. Студенттік жастар арасында дене шынықтыру мен спортты дамытудың стратегиялық бағыттарын кешенді түрде зерделеу жоғары білім беру жүйесіндегі дене тәрбиесі тәжірибесін оңтайландыруға ғана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның сын-қатерлеріне тиімді жауап бере алатын дені сау, әлеуметтік белсенді және бәсекеге қабілетті ұрпақты қалыптастыруға ықпал етеді.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы студенттік спорт жоғары оқу орындарындағы дене тәрбиесі жүйесін жаңғырту және оны қазіргі әлеуметтік әрі білім беру жағдайларына бейімдеумен байланысты жаңа әрі неғұрлым кешенді міндеттерді шешу нысанына айналып отыр. Бұл міндеттер студенттердің физикалық қабілеттерін дамыту мен дене даярлығы деңгейін арттыруға ғана емес, сонымен қатар спортпен және дене шынықтырумен күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі ретінде тұрақты түрде айналысуға деген орнықты уәждемені қалыптастыруға бағытталған.

Студенттік спортты дамытудың маңызды факторы студенттер арасында салауатты өмір салты құндылықтарын қалыптастыру, сондай-ақ жастар ортасына тән гиподинамия, зиянды әдеттер, әлеуметтік дезадаптация және девиантты мінез-құлық сияқты жағымсыз әлеуметтік құбылыстардың алдын алуға бағытталған превентивтік шараларды жүзеге асыру болып табылады. Осы тұрғыда дене шынықтыру мен спорт студенттік жастардың физикалық және психикалық денсаулығын нығайтудың тиімді әлеуметтік-педагогикалық құралы ретінде қарастырылады.

Жоғары білім беру ұйымдарының білім беру ортасында студенттік спортты дамыту үшін қолайлы ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық және әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар жасау ерекше маңызға ие. Заманауи спорт инфрақұрылымының болуы, спорт секциялары мен клубтарының алуан түрлілігі, студенттік бастамаларды қолдау және жаппай дене шынықтыру-спорттық іс-шараларды өткізу білім алушылардың кең ауқымын белсенді қимыл-қозғалыс қызметіне тартуға ықпал етеді. Бұл жағдайда студенттік спорт тек физикалық дамудың және денсаулықты нығайтудың құралы ғана емес, сонымен қатар тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың, командалық өзара іс-қимыл, көшбасшылық, жауапкершілік пен тәртіп дағдыларын дамытудың маңызды кеңістігі ретінде көрініс табады.

Сонымен қатар, спортпен және дене шынықтырумен айналысу студент тұлғасының құндылықтық-нормативтік қалыптасу үдерісіне елеулі әсер етеді. Спорттық қызмет барысында өз денсаулығына және қоғамдық денсаулыққа құрметпен қарау, әділдік сезімі, адал бәсекелестік пен ережелерді сақтау, қиындықтарды еңсеруге дайын болу, еңбекқорлық пен мақсаткерлік сияқты әлеуметтік мәні жоғары құндылықтар қалыптасады. Осылайша, Қазақстан Республикасындағы студенттік спортты дамыту кешенді сипатқа ие болып, дене шынықтыру мен спорттың білім беру, тәрбиелік және әлеуметтік қызметтерін

біріктіретін жүйелі тәсілді талап етеді, бұл өз кезегінде осы салада одан әрі ғылыми зерттеулер мен практикалық әзірлемелер жүргізу қажеттігін айқындайды.

Алайда Қазақстандағы студенттік спорт қозғалысы саласында кешенді талдауды және жедел шешім қабылдауды талап ететін бірқатар елеулі мәселелердің сақталып отырғанын атап өткен жөн. Жоғары білім беру жүйесінде дене шынықтыру мен спорттың маңыздылығы ресми түрде жарияланғанына қарамастан, іс жүзінде студенттердің тұрақты дене шынықтыру-спорттық қызметке тартылу деңгейі жеткіліксіз күйінде қалып отыр. Бұл, негізінен, уәждеменің төмендеуімен, оқу жүктемесінің жоғары болуымен және білім алушылардың бос уақытының шектеулілігімен байланысты.

Негізгі мәселелердің бірі – елдің әртүрлі өңірлері мен жоғары оқу орындарында студенттік спорттың дамуының біркелкі болмауы. Материалдық-техникалық қамтамасыз ету деңгейінде, спорт инфрақұрылымының қолжетімділігінде, кадрлық әлеуетте және ұсынылатын дене белсенділігі түрлерінің алуан түрлілігінде елеулі айырмашылықтар байқалады. Бірқатар жоғары оқу орындарында спорт нысандары жаңғыртуды қажет етеді, ал қаржыландырудың шектеулілігі тұрақты жарыстар мен жаппай дене шынықтыру-спорттық іс-шараларды өткізуге кедергі келтіреді.

Қосымша күрделілік ретінде білім беру ұйымдары, спорттық мекемелер мен мемлекеттік құрылымдар арасындағы өзара үйлестірудің жеткіліксіздігі аталады, бұл студенттік спортты басқарудың тиімділігін төмендетіп, оның дамуының бірыңғай әрі тұтас жүйесін қалыптастыруға тосқауыл болады. Сондай-ақ студенттердің жеке қызығушылықтарын, дене даярлығы деңгейін және денсаулық жағдайын ескеруге бағытталған заманауи әдістемелік тәсілдер мен бағдарламалардың тапшылығы байқалады, бұл олардың дене шынықтырумен айналысуға деген қызығушылығына теріс әсер етеді.

Сонымен қатар, студенттік спорт пен дене шынықтыруды жастар ортасында жеткіліксіз насихаттау өзекті мәселе болып қала беруде. Ақпараттық қолдаудың шектеулілігі, цифрлық және медиа ресурстарды әлсіз пайдалану, сондай-ақ студенттердің спорттық жетістіктерінің жеткілікті деңгейде мойындалмауы спорттық қызметке қатысудың әлеуметтік беделін төмендетеді. Жинақтай айтқанда, аталған мәселелер Қазақстандағы студенттік спорт қозғалысын дамытудың ұйымдастырушылық-басқарушылық, материалдық-техникалық және әлеуметтік-педагогикалық аспектілерін жетілдіруге бағытталған жүйелі, ғылыми негізделген шараларды әзірлеу мен енгізу қажеттігін айқындайды.

Алайда Қазақстандағы студенттік спорт қозғалысы саласында кешенді талдауды және жедел шешім қабылдауды талап ететін бірқатар елеулі мәселелердің сақталып отырғанын атап өткен жөн. Жоғары білім беру жүйесінде дене шынықтыру мен спорттың маңыздылығы ресми түрде жарияланғанына қарамастан, іс жүзінде студенттердің тұрақты дене шынықтыру-спорттық қызметке тартылу деңгейі жеткіліксіз күйінде қалып отыр. Бұл, негізінен, уәждеменің төмендеуімен, оқу жүктемесінің жоғары болуымен және білім алушылардың бос уақытының шектеулілігімен байланысты.

Негізгі мәселелердің бірі – елдің әртүрлі өңірлері мен жоғары оқу орындарында студенттік спорттың дамуының біркелкі болмауы. Материалдық-техникалық қамтамасыз ету деңгейінде, спорт инфрақұрылымының қолжетімділігінде, кадрлық әлеуетте және ұсынылатын дене белсенділігі түрлерінің алуан түрлілігінде елеулі айырмашылықтар байқалады. Бірқатар жоғары оқу орындарында спорт нысандары жаңғыртуды қажет етеді, ал қаржыландырудың шектеулілігі тұрақты жарыстар мен жаппай дене шынықтыру-спорттық іс-шараларды өткізуге кедергі келтіреді.

Қосымша күрделілік ретінде білім беру ұйымдары, спорттық мекемелер мен мемлекеттік құрылымдар арасындағы өзара үйлестірудің жеткіліксіздігі аталады, бұл студенттік спортты басқарудың тиімділігін төмендетіп, оның дамуының бірыңғай әрі тұтас жүйесін қалыптастыруға тосқауыл болады. Сондай-ақ студенттердің жеке қызығушылықтарын, дене даярлығы деңгейін және денсаулық жағдайын ескеруге

бағытталған заманауи әдістемелік тәсілдер мен бағдарламалардың тапшылығы байқалады, бұл олардың дене шынықтырумен айналысуға деген қызығушылығына теріс әсер етеді.

Сонымен қатар, студенттік спорт пен дене шынықтыруды жастар ортасында жеткіліксіз насихаттау өзекті мәселе болып қала беруде. Ақпараттық қолдаудың шектеулілігі, цифрлық және медиа ресурстарды әлсіз пайдалану, сондай-ақ студенттердің спорттық жетістіктерінің жеткілікті деңгейде мойындалмауы спорттық қызметке қатысудың әлеуметтік беделін төмендетеді. Жинақтай айтқанда, аталған мәселелер Қазақстандағы студенттік спорт қозғалысын дамытудың ұйымдастырушылық-басқарушылық, материалдық-техникалық және әлеуметтік-педагогикалық аспектілерін жетілдіруге бағытталған жүйелі, ғылыми негізделген шараларды әзірлеу мен енгізу қажеттігін айқындайды.

Жоғары оқу орнында негізгі спорт түрлері бойынша жарыстарды ұйымдастыру студенттер арасында дене шынықтыру мен спорт бағдарламаларын жүзеге асырудың ең тиімді әрі мақсатқа сай формаларының бірі болып табылады. Мұндай іс-шаралар студенттердің физикалық өзін-өзі жетілдіруін ынталандырумен қатар, салауатты өмір салтын қалыптастыруға, әлеуметтік өзара әрекеттесуді дамытуға және білім беру ортасынан тыс коммуникациялар ауқымын кеңейтуге ықпал етеді.

Спорттық жарыстарға қатысу студенттерде бірқатар оң сапа мен дағдылардың қалыптасуына ықпал етеді.

Біріншіден, спорттық жарыстар физикалық қасиеттердің — төзімділік, күш, икемділік және қозғалыстарды үйлестіру — дамуына септігін тигізеді. Жүйелі жаттығулар, мақсатты дайындық және жарыстарға қатысу денсаулықты сақтау, опорно-қимыл аппаратын нығайту және қимыл-қозғалысы аз өмір салтына байланысты әртүрлі аурулардың алдын алуды қамтамасыз етеді.

Екіншіден, жарыстар командалық рухты және ұжымдық өзара әрекеттесу дағдыларын дамытады. Командалық спорт түрлерімен айналысатын студенттер топта тиімді жұмыс істеуді, рөлдерді бөлу, әріптестерді қолдау және бірлескен шешім қабылдауды үйренеді. Бұл дағдылар көшбасшылық қасиеттердің, коммуникабельділіктің және жалпы нәтижеге жауапкершіліктің қалыптасуына ықпал етеді.

Үшіншіден, спорттық жарыстар өзін-өзі тәртіпке үйрету, табандылық және уақытты басқару дағдыларын дамытады. Жарыстарға дайындық жүйелілікті, жаттығу процесін жоспарлауды, өз күш-жігерін бақылауды және оқу жүктемесі мен физикалық белсенділіктің арасындағы балансты сақтауды талап етеді.

Төртіншіден, жарыстар ментальды қабілеттерді - концентрацияны, стратегиялық ойлауды, күйзеліске төзімділікті және динамикалық әрі бәсекелі жағдайларда шешім қабылдау қабілетін — дамытуға ықпал етеді. Студенттер жағдайды жылдам бағалауды, өз әрекеттерінің салдарын болжауды және эмоционалды реакцияларды реттеуді үйренеді, бұл тек спорттық қызметте ғана емес, кәсіби салада да маңызды.

Отандық және шетелдік мамандар жүргізген зерттеулер спорттық және дене шынықтыру қызметінің жастар арасында агрессия, девиантты мінез-құлық және пассив өмір салты сияқты жағымсыз әлеуметтік құбылыстардың алдын алуда жоғары тиімділігін растайды. Ақпараттық-насихаттық механизмдерді қолдану — спорттың пайдасы туралы ақпарат тарату, тақырыптық іс-шараларды ұйымдастыру, медиаплатформалар мен әлеуметтік кампаниялар құру — студенттердің физикалық белсенділікке қызығушылығын арттыруға және дене шынықтырумен айналысу беделін көтеруге септігін тигізеді.

Сонымен қатар, табиғи факторларды пайдалана отырып, жеке жаттығуларды ұйымдастыру - мысалы, таңғы зарядка, ашық ауада жаттығулар немесе спорттық туризм - студенттерде тұрақты физикалық белсенділіктің қажеттілігін түсінуге ықпал етеді және жастардың санасында салауатты өмір салты құндылықтарын бекітуге септігін тигізеді. Осылайша, оқу орны ішінде спорттық қызметті кешенді ұйымдастыру студенттердің физикалық даярлығын жақсартумен қатар, тәрбиелік, әлеуметтік және психологиялық

тұрғыдан да маңызды әсер көрсетіп, үйлесімді дамыған әрі әлеуметтік бейімделген тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді.

Қорытынды. Дене шынықтыру мен спорт студенттік жастардың өмірінде маңызды рөл атқарады, олардың физикалық және психологиялық дамуына ықпал етеді. Студенттік жастар үшін дене шынықтыру мен спортты дамыту осы жас тобының ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеретін стратегияны әзірлеуді талап етеді. Студенттердің жеке түрде физикалық жаттығулармен айналысуына жағдай жасау маңызды, оған спорт алаңдары мен құрал-жабдықтарға қолжетімділікті қамтамасыз ету кіреді. Сонымен қатар, студенттер арасында дене шынықтыру мен спортты насихаттау үшін ақпараттық-насихаттық механизмдерді белсенді қолдану қажет, бұл олардың спорттық іс-шараларға қызығушылығын және қатысуын арттыруға мүмкіндік береді. Студенттік жастар үшін дене шынықтыру мен спортты дамыту білім беру ұйымдары мен мемлекеттік саясатта басым бағыт болып, студенттерге белсенді және салауатты өмір салтын қамтамасыз етуге жағдай жасау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Кривец, И.Г. Физическая культура, как фактор, влияющий на здоровье и становление гармоничной личности студентов / И.Г. Кривец // Здоровье и образование: проблемы и перспективы: сборник научно-методических работ. – Донецк: ГОУ ВПО «ДонНУ», 2019. – С. 93-101.
2. Чикляев, Е.Г. Перспективы развития современного студенческого спорта / Е.Г. Чикляев, М.С. Бойченко // Молодой ученый. – 2022. – № 1 (396). – С. 68-69.
3. Лубышева, Л.И. Социальная роль спорта в развитии общества и социализации личности / Л.И. Лубышева // Физкультура и Спорт. – 2007. – № 3.
4. Акилов, М.В. Индивидуальный стиль здорового образа жизни - цель обучения в системе физического воспитания / М.В. Акилов // Теория и практика физической культуры. – 1993. – № 9-10. – С. 10-11.
5. Ушаков, А.В. Роль и значение спортивно-массовых мероприятий в формировании морально-волевых качеств студентов как компонента культуры здоровья личности

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК: 796.052.1

СТУДЕНТТІК ЖАСТАРДЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУЫ СПОРТ ЖӘНЕ ТУРИЗМІН ДАМЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУІ ТЕНДЕНЦИЯЛАР, ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ЖОЛДАР

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Шарбанқұл Медея Шаирбазқызы -- «Шығармашылық мамандықтар» факультетінің 4 курс, ДШ-22-1 тобының студенті, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті. Қазақстан, Тараз қаласы

Түйіндеме. Бұл мақалада авторлар студент жастар арасындағы дене шынықтыру, спорт және туризмді дамытудың заманауи тенденцияларын, проблемалары мен жолдарын қарастырады.

Кілт сөздер: студент жастар, заманауи технологиялар, дене шынықтыру, спорт, туризм, ғылыми-зерттеу жұмыстары.

Аннотация. В данной статье авторами рассматриваются современные тенденции, проблемы и пути развития физической культуры, спорта и туризма среди студенческой молодежи.

Ключевые слова: студенческая молодежь, современные технологии, физическая культура, спорт, туризм, научно-исследовательская работа.

Өзектілігі. Қазіргі білім беру және әлеуметтік контексте студенттік жастар дене шынықтыру, спорт және туризм саласында бірқатар маңызды сын-қатерлерге тап болады. Цифрлық технологияларға қарқынды қызығушылық, жоғары оқу жүктемесі, өмір салтының өзгерістері және белсенді демалысқа арналған уақыттың қысқаруы гиподинамия, физикалық даярлықтың төмендеуі, жалпы денсаулық жағдайының нашарлауы және созылмалы аурулардың пайда болуы сияқты мәселелерге әкеледі. Сонымен қатар, көптеген оқу орындарында материалдық-техникалық ресурстардың шектеулі болуы, білікті кадрлардың тапшылығы және спорттық бағдарламаларды жүзеге асыру үшін инфрақұрылымның жеткіліксіздігі студенттер үшін дене шынықтыру іс-шараларының қолжетімділігі мен сапасына тікелей әсер етеді. Осыған байланысты студенттік жастар арасында физикалық белсенділікті ынталандыруға, салауатты өмір салтын қалыптастыруға және спорт пен туризммен айналысуға қолайлы ортаны жасауға бағытталған кешенді тәсілдерді дамыту қазіргі білім беру саясатының басым міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазіргі қоғам жеке тұлғаның үйлесімді дамуына жоғары талаптар қояды, оған тек интеллектуалды және кәсіби қабілеттер ғана емес, сонымен қатар физикалық денсаулық та кіреді. Осы тұрғыда дене шынықтыру, спорт және туризм студенттердің тұрақты өмір салтын қалыптастыруда, еңбек өнімділігін арттыруда, психоэмоциялық жағдайын нығайтуда және әлеуметтік бейімделуінде шешуші рөл атқарады. Тұрақты физикалық белсенділік иммундық жүйені күшейтуге, төзімділік, қозғалыс үйлесімділігі мен күшті дамытуға, сондай-ақ өзін-өзі тәртіпке үйрету, мақсаткерлік және жауапкершілік дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде оқу жетістіктеріне және болашақ кәсіби қызметке тікелей әсер етеді.

Аталған зерттеудің мақсаты - студенттік жастар арасында дене шынықтыру, спорт және туризм саласындағы заманауи тенденцияларды жан-жақты талдау, қолданыстағы проблемаларды анықтау және оларды тиімді шешу жолдарын белгілеу. Зерттеу студенттердің дене шынықтыру-спорттық қызметке тартылуына әсер ететін факторларды, спорттық бағдарламалардың қолжетімділігі мен сапасын бағалауды, сондай-ақ белсенді және салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпал ететін орта құруға арналған ұсыныстар әзірлеуді көздейді. Осы тұрғыда студенттік аудиторияны зерттеу жұмыстарына тартуға және дене шынықтыру, спорт пен туризм саласындағы білімді практикалық іске асыруға бағытталған конференциялар мен семинарлар сияқты ғылыми іс-шараларды ұйымдастыру ерекше маңызды болып табылады, бұл жастардың дамуының білім беру, ғылыми және әлеуметтік аспектілерін интеграциялауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің өзектілігі тек студенттердің өз физикалық денсаулығына көңіл бөлу қажеттілігімен ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыру және спорт саласында студенттік жастардың ғылыми-зерттеу қызметіне қатысуына арналған ғылыми база жеткіліксіз дамығандығымен де анықталады. Жастар арасында дене тәрбиесі, гиподинамияның алдын алу және салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелеріне арналған көптеген жұмыстарға қарамастан, студенттердің дене шынықтыру-спорттық практиканы дамыту және жетілдіруге бағытталған ғылыми-зерттеу қызметіне тартылу механизмдерін зерттеуге қатысты елеулі олқылықтар бар болып қала береді.

Қазіргі зерттеулерді талдау көрсеткендей, жүйелі физикалық белсенділік студенттердің оқу жетістігіне, когнитивтік қабілеттеріне, концентрация деңгейі мен күйзеліске төзімділігіне тікелей әсер етеді, сондай-ақ өзін-өзі тәртіпке үйрету, мақсаткерлік пен жеке жауапкершілік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Дене

шынықтыру мен спорт тек денсаулықты қолдаудың құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік бейімделу, командалық өзара әрекеттесу мен көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыруды қамтитын тұлғаның кешенді дамуының құралдары болып табылады. Алайда, қазіргі ғылыми еңбектер көбінесе физикалық белсенділіктің физиологиялық немесе медициналық аспектілеріне шоғырланған, ал студенттердің дене шынықтыру-спорттық қызметке әлеуметтік, білім беру және зерттеу аспектілері жеткілікті деңгейде зерттелмеген.

Осылайша, аталған зерттеуді жүргізудің өзектілігі мен маңызы ерекше, өйткені ол студенттерді дене шынықтыру, спорт және туризм саласындағы ғылыми-зерттеу қызметіне белсенді қатысуға ынталандыратын факторларды анықтауға бағытталған. Бұл студенттердің физикалық белсенділігінің оқу және кәсіби қызметке әсері жөніндегі қолда бар мәліметтерді жүйелеуге ғана емес, сонымен қатар білім беру ұйымдары үшін спорттық және ғылыми қызметті интеграциялау, студенттердің зерттеу жұмыстарына мотивациясын арттыру және салауатты, белсенді өмір салтын тұрақты түрде қалыптастыруға практикалық ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

2001 жылдан 2016 жылға дейінгі кезеңде Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) шамамен 1,9 миллион адамның қатысуымен өткен 358 сауалнаманың деректерін талдады. Талдау нәтижесі бойынша, 1,4 миллиард ересек адам жеткіліксіз физикалық белсенділікке ие деп бағаланған. Бұл топтағы әйелдердің үлесі 31,7% құрайды, бұл физикалық белсенділік жетіспеушілігіне ұшыраған ер адамдарға қарағанда (23,4%) айтарлықтай жоғары көрсеткіш болып табылады.

Қазақстан Статистика комитетінің (Қазстат) деректері бойынша, салауатты өмір салтының негізгі көрсеткіштерінің бірі - жеткілікті физикалық белсенділікті сақтау болып табылады. Бұл аспект тек денсаулықты сақтау үшін міндетті шарт ретінде қарастырылып қана қоймай, адамның ағзасының биологиялық қажеттілігін де көрсетеді. Қимыл-қозғалыс белсенділігі физикалық және психикалық денсаулықты нығайтуда, төзімділікті дамытуда, жүрек-қантамыр және тыныс алу жүйелерінің қызметін жақсартуда, сондай-ақ ағзаның қоршаған ортаның қолайсыз факторларына төзімділігін арттыруда негізгі рөл атқарады.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, тұрақты физикалық белсенділік пен спорттық жаттығулар адамның ағзасына кешенді оң әсер етеді. Олар бұлшықет жүйесін нығайтуға, жүрек-қантамыр және тыныс алу жүйелерінің функционалды белсенділігін арттыруға, зат алмасуды жақсартуға және жалпы өзін сезіну деңгейін көтеруге ықпал етеді. Сонымен қатар, физикалық белсенділік жүйке жүйесіне де айтарлықтай әсер етіп, стресс деңгейін төмендетуге, назар концентрациясын арттыруға, есте сақтау қабілеті мен когнитивтік функцияларды жақсартуға мүмкіндік береді. Осылайша, спорт пен дене шынықтыру тек денсаулықты қолдаудың құралы ғана емес, сонымен қатар тұлғаның психологиялық тұрақтылығын қалыптастыру және әлеуметтік бейімделу үшін маңызды құралға айналады. Физикалық белсенділіктің студенттік жастар үшін ерекше маңызы бар, өйткені спортпен тұрақты айналысу оқу жетістіктерін арттыруға, өзін-өзі тәртіпке үйретуге, мақсаткерлікті дамытуға және командалық өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Жалпы алғанда, бұл мәліметтер дене шынықтыру мен спортты күнделікті өмірге жүйелі түрде енгізу денсаулықты сақтау мен үйлесімді дамыған, қазіргі білім беру, кәсіби және әлеуметтік ортаға тиімді бейімделе алатын тұлғаны қалыптастыру үшін қажетті шарт екенін растайды.

Одан әрі авторлармен тақырыпты кешенді зерттеу жүргізіліп, әртүрлі бағыттар қамтылып, алынған нәтижелер жүйелендіріледі.

1. Студенттік спортты дамыту тенденциялары:

- *Спорт түрлерінің санының артуы.* Студенттік спорт университеттік іс-шаралар, чемпионаттар және универсиадалар аясында ұсынылатын спорт түрлерінің спектрінің үнемі кеңеюімен сипатталады. Бұл тенденция студенттерге жеке қызығушылықтары, физикалық мүмкіндіктері және кәсіби бағдарларына сәйкес спорт бағыттарын таңдауға кең мүмкіндік береді. Спорт түрлерінің алуан түрлілігі студенттердің тұрақты дене

шынықтыру-спорттық қызметке тартылуын арттырады, белсенді өмір салтына қызығушылығын ынталандырады және спортпен айналысуға жалпы мотивацияны көтереді.

- *Спорт инфрақұрылымының кеңеюі және жаңа спорт түрлерін оқу бағдарламаларына енгізу.* Қазіргі жоғары оқу орындарында әртүрлі спорт түрлерін оқу бағдарламалары мен факультативтік секцияларға интеграциялау тенденциясы байқалады, бұл студенттерге физикалық даярлықтың жеке траекторияларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Фитнес, йога, тасқа өрмелеу немесе физикалық компоненті бар киберспорт сияқты дәстүрлі емес және заманауи спорт түрлерін енгізу жаңа қатысушыларды тартуға, спорттық белсенділіктің қолжетімділігін арттыруға және студенттерде салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

- *Кадрлық резервті даярлау бағдарламаларын жетілдіру.* Студенттік спортты дамыту кадрлық әлеуетті қалыптастыруға жүйелі көзқарассыз мүмкін емес. Қазіргі жоғары оқу орындарының спорттық бағдарламалары жастарды кәсіби спорттық қызметке даярлауға, дарынды студенттерді анықтап, оларды спортшы және жаттықтырушы ретінде дамытуға бағытталған. Бұл арнайы жаттығу бағдарламаларын әзірлеуді, физикалық дайындықты, психологиялық дайындықты бағалаудың заманауи әдістерін және спортшыларға ғылыми сүйемелдеуді қамтиды. Мұндай тәсіл студенттік спортты үздіксіз дамытуға және өңірлік және ұлттық спорттық құрамалар үшін бәсекеге қабілетті резерв қалыптастыруға мүмкіндік береді.

- *Студенттік спорттағы ғылым мен технологиялардың рөлін арттыру***.** Дамудың қазіргі тенденциялары жаттығу процесін оңтайландыру, студенттердің денсаулық жағдайын бақылау және спорттық бағдарламалардың тиімділігін арттыру үшін ғылыми зерттеулерді, биомеханиканы, спорттық психологияны және ақпараттық технологияларды белсенді пайдалануды қамтиды. Цифрлық платформалар, фитнес-трекерлер және аналитикалық құралдарды қолдану студенттердің прогресін бақылауға ғана емес, сонымен қатар олардың дене шынықтырумен жүйелі айналысуға мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді.

- *Студенттік спорттың әлеуметтік-тәрбиелік функциясы***.** Университеттердегі спортты дамыту тенденциялары студенттердің физикалық жетілуіне ғана емес, командалық рухты, көшбасшылық қасиеттерді, ынтымақтастық қабілетін, жауапкершілік пен өзін-өзі тәртіпке үйрену дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Спорттық іс-шаралар социализация, салауатты өмір салты құндылықтарын нығайту және тұрақты физикалық белсенділік әдеттерін қалыптастыру алаңы болып табылады, бұл студенттердің тұлғалық және кәсіби дамуына ұзақ мерзімді әсер етеді.

2. Спорттың өмірдің әртүрлі салаларымен байланысы:

- *Спорт - байланыстырушы фактор ретінде***.** Спорт тек физикалық және психикалық денсаулықты нығайту арқылы сауықтыру функциясын орындап қана қоймай, маңызды әлеуметтік байланыстырушы элемент ретінде де қызмет етеді. Ол білім беру, еңбек, мәдени және қоғамдық өмір сияқты түрлі салаларды интеграциялап, өзара әрекеттесу, тәжірибе алмасу және тұлғалық әрі әлеуметтік құзыреттерді дамыту үшін платформа жасайды. Университеттегі спорттық іс-шаралар, жарыстар, клубтық және волонтерлік бастамалар жастарға коммуникация, ынтымақтастық және ұжымдық жауапкершілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, қауымдастыққа тиесілілік сезімін нығайтады және өзара көмек көрсету, әділ бәсекелестік пен адалдық құндылықтарын қалыптастырады. Осы тұрғыда спорт студенттің тұлғалық дамуы мен оның әлеуметтік, мәдени және кәсіби өмір процесстеріне белсенді қатысуы арасындағы көпір ретінде қызмет атқарады.

- *Дене шынықтыру-сауықтыру тәрбиесі арқылы «капиталды» сақтау және арттыру.* Жастардың физикалық, әлеуметтік және мәдени «капиталын» сақтау студенттердің дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық бағдарламаларға жүйелі қатысуы арқылы жүзеге асырылады. Дене шынықтыру-сауықтыру тәрбиесі салауатты

өмір салты әдеттерін қалыптастыруға, эмоциялық тұрақтылықты, күйзеліске төзімділікті және мақсаткерлікті дамытуға ықпал етеді. Студенттік спорт қозғалысы осы құндылықтарды насихаттаудың тиімді механизмі болып табылады, жастарды белсенді қызметке тарту, өзін-өзі жетілдіруді ынталандыру және кәсіби әрі тұлғалық өсуге мүмкіндік беру арқылы жүзеге асады. Спорт саласындағы «капиталды» сақтау физикалық денсаулықпен қатар көшбасшылық, командалық жұмыс және ұйымдастырушылық қабілеттер сияқты әлеуметтік құзыреттерді де қамтиды, бұл студенттердің өмірдің әртүрлі салаларында және кәсіби қызметте тиімді бейімделуіне жағдай жасайды.

- *Спорттың кәсіби және академиялық салаға әсері.* Тұрақты физикалық белсенділік және спорттық іс-шараларға қатысу студенттердің оқу жетістігіне және кәсіби дағдыларына оң әсер етеді. Спорт стратегиялық ойлау, жоспарлау қабілеті, шектеулі уақыт жағдайында шешім қабылдау және жаңа жағдайларға жылдам бейімделу сияқты қасиеттерді дамытады — бұл академиялық және болашақ кәсіби қызмет үшін маңызды. Сонымен қатар, жарыстарға және командалық спорт түрлеріне қатысу кәсіби имиджді қалыптастыруға, желілік байланыстарды дамытуға және студенттердің университет ішіндегі және сыртындағы әлеуметтік капиталын арттыруға ықпал етеді.

3. Студенттік спорттағы проблемалар:

- *Мотивацияның төмендігі және университеттердегі жұмыс ұйымдастырылуының жеткіліксіздігі.* Студенттік спортты дамытудың негізгі проблемаларының бірі - білім беру ұйымдарында дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық қызметтің әлсіз ұйымдастырылуы. Көбінесе студенттер спорт түрлерінің шектеулі таңдауы, ақпараттық қолдаудың жеткіліксіздігі және икемді жаттығу бағдарламаларының болмауымен кездеседі, бұл олардың тұрақты физикалық белсенділікке деген мотивациясын төмендетеді. Университеттің спорттық өміріне қатысуды әлсіз ынталандыру, білікті педагогикалық және жаттықтырушы кадрлардың жетіспеушілігі, сондай-ақ спорт арқылы өзін-өзі іске асыру мүмкіндіктерінің шектеулі болуы студенттер арасында дене шынықтыруға пассивті көзқарастың қалыптасуына әкеледі. Нәтижесінде көптеген жастар минималды физикалық белсенділікті таңдайды немесе спортпен тұрақты айналысудан мүлде бас тартады, бұл олардың денсаулығы мен социализациясына теріс әсер етеді.

- *Жаңа ұйымдастырушылық формалар мен әдістерді енгізу қажеттілігі.* Университеттерде дене шынықтыру-спорттық бағдарламаларды тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін заманауи ұйымдастырушылық модельдер, құралдар мен әдістерді әзірлеуге нақты қажеттілік бар. Бұған икемді жаттығу кестелерін интеграциялау, физикалық белсенділікті бақылау үшін цифрлық технологияларды қолдану, қызығушылық клубтарын құру, спорт арқылы оқытудың пәнаралық тәсілдерін енгізу және студенттердің жеке қажеттіліктерін ескеретін мотивациялық жүйені қалыптастыру кіреді. Жаңа ұйымдастырушылық формаларға студенттік спорт лигаларын, университет спорты аясындағы жобалық қызметті, сондай-ақ студенттердің жарыстар мен жалпы іс-шараларға қатысу мүмкіндігін кеңейту үшін қалалық және өңірлік спорт ұйымдарымен үйлестіруді қосуға болады.

- *Материалдық-техникалық база мен инфрақұрылымның шектеулілігі.* Маңызды проблема — кейбір университеттерде заманауи спорттық кешендер мен жабдықтардың тапшылығы, бұл студенттердің толыққанды жаттығу процесіне қатысу мүмкіндігін шектейді. Арнайы залдардың, стадиондардың, тренажерлік жабдықтардың және қауіпсіз жаттығу жағдайларының жетіспеушілігі бағдарламалардың тиімділігін төмендетіп, студенттердің тартылуын шектейді. Бұл мәселелерді шешу үшін мемлекеттік қаржыландырумен қатар бюджеттік емес ресурстарды тарту және университеттердің қоғамдық және спорт ұйымдарымен белсенді өзара әрекеттестігі қажет.

- *Әлеуметтік-психологиялық кедергілер***.** Ұйымдастырушылық және материалдық факторлардан басқа, студенттердің спорттық қызметке қатысуына психологиялық және әлеуметтік аспектілер де елеулі әсер етеді. Студенттер қоғамдық орында сөйлеуден

қорқыныш, өздерінің физикалық қабілеттеріне сенімсіздік, оқытушылар мен құрбылар тарапынан қолдау жеткіліксіздігі сияқты қиындықтарға тап болуы мүмкін. Сонымен қатар, жоғары оқу жүктемесі, стресс және уақыт тапшылығы тұрақты физикалық белсенділіктен бас тартудың жиі себебі болып табылады.

Қорытындылар. Студенттік спорт белсенді дамып келеді, спорт түрлерінің саны артып, бағдарламалар кеңейіп отыр. Негізгі проблемалар - мотивацияның төмендігі және ұйымдастыру мәселелері. Спорттық жетістіктер мен қаржыландыру деңгейі арасындағы тікелей байланыс маңызды болып табылады, ал студенттердің мотивациясы шешуші рөл атқарады. Мониторинг университеттердегі дене шынықтыру-спорттық жұмыстың құрылымдарының алуан түрлілігін көрсетеді және студенттер арасында танымал спорт түрлері анықталған. Жалпы, жаңа ұйымдастырушылық формаларды әзірлеу және спортты қаржыландыруды қолдау студенттік спортты әрі қарай дамыту үшін маңызды аспектілер болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Замоличева, М. В. Современное состояние и перспективы развития студенческого спорта: Сборник материалов XX Юбилейной международной научно-практической конференции, Сургут, 19–20 ноября 2021 года / Отв. ред. Ж.И. Бушева, ред. А.А. Исаев, Н.М. Ахтемзянова. – Сургут: Сургутский государственный университет, 2022. – С. 243-245.
2. Иванов, Н.А. Тумасян, Ю.А. Волков, А.В. Максименко, В. Г. Спорт как инструмент формирования позитивных поведенческих привычек у молодежи // Казачество. – 2024. – № 76(3). – С. 105-112.
3. Иванов, Н. А. Экономические риски в деятельности муниципальных спортивных федераций и клубов спортивных единоборств и способы их оценки // Столыпинский вестник. – 2024. – Т. 6, № 5. – С. 1-8.
4. Обедина, В. Д. Студенческий спорт на современном этапе развития / В. Д. Обедина // Сборник материалов XX Юбилейной международной научно-практической конференции, Сургут, 19–20 ноября 2021 года / Отв. ред. Ж.И. Бушева, ред. А.А. Исаев, Н.М. Ахтемзянова. – Сургут: Сургутский государственный университет, 2022. – С. 472-474.
5. Максименко, В. Г. Студенческий спорт как инструмент формирования позитивного социального взаимодействия и эмоциональной стабильности // Мир педагогики и психологии. – 2024. – № 3(92). – С. 164-170.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК: 796.053.1

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СТУДЕНТТІК СПОРТТЫҢ ДАМУЫН ТЕЖЕЙТІН ФАКТОРЛАР

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Искандер Сабина Рахметуллақызы- «Шығармашылық мамандықтар» факультетінің 4 курс, ДШ-22-17 тобының студенті, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті. Қазақстан, Тараз қаласы

Түйіндеме. Бұл мақалада авторлар қазіргі уақытта кеңінен дамып, танымал бола бастаған студенттік спортты қарастырады, студенттік спорттың негізгі мәселелері, оның қалыптасу тарихы мен даму перспективалары зерделенеді.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, спорт, денсаулық, білім алушылар, интегративтік функциялар, жалпы стратегиясы.

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают студенческий спорт, набирающий популярность в настоящее время, изучаются проблемы студенческого спорта, его история и перспективы.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, здоровье, учащиеся, интегративные функции, общая стратегия

Өзектілігі. Студенттердің дене тәрбиесі, спорт, денсаулық жағдайы және білім беру үдерісі арасындағы өзара байланыс жүйелі, тұрақты әрі прогрессивті сипатта болуы тиіс. Оқу қызметінің қарқындануы, психоэмоциялық жүктемелердің артуы және қозғалыс белсенділігінің төмендеуі жағдайында студенттік спорт білім алушы жастардың денсаулығын сақтау мен нығайтудың, олардың жұмысқа қабілеттілігін арттырудың және әлеуметтік бейімделуінің негізгі факторларының бірі ретінде айқындалады. Жоғары білім беру жүйесіндегі дене шынықтыру мен спорт тек сауықтыру ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік, әлеуметтендіруші және интегративтік функцияларды атқарып, салауатты өмір салтының құндылықтарын, тәртіптілікті, жауапкершілікті және командалық өзара іс-қимылды қалыптастыруға ықпал етеді.

Осыған байланысты студенттік спортты ұйымдастыру саласындағы елдің мүмкіндіктерін кешенді талдау, жоғары оқу орындарының институционалдық, кадрлық, материалдық-техникалық және қаржылық ресурстарын бағалау қажеттілігі арта түседі. Білім алушылардың мотивациясы, спорттық инфрақұрылымның қолжетімділігі, басқару тиімділігі және білім беру ұйымдарының мемлекеттік және қоғамдық спорт ұйымдарымен өзара іс-қимылы сияқты мәселелерді қамтитын студенттік спортты дамытудың заманауи үрдістері мен проблемаларын зерттеу ерекше маңызға ие. Жоғары оқу орындары жанында спортпен тұрақты түрде шұғылдануға қолайлы жағдайлар жасаудың қажетті шарттарын айқындау және ғылыми тұрғыдан негіздеу дене шынықтыру-спорттық қызметтің нәтижелілігін арттыруға және оны жоғары білімді дамытудың жалпы стратегиясына интеграциялауға мүмкіндік береді.

Студенттік спорттың тарихы, қазіргі жай-күйі және даму перспективалары мәселелері elibrary.ru электрондық кітапханасында орналастырылған ғылыми зерттеулерде кеңінен қамтылған. Отандық ғалымдар мен мамандардың еңбектерінде студенттердің дене тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негіздері, студенттік спорттың әлеуметтік-педагогикалық функциялары, сондай-ақ жоғары білім беру жүйесінде оны дамытудың ұйымдастырушылық-басқарушылық модельдері қарастырылады. Тұрақты дене шынықтыру-спорттық қызметтің студент жастардың денсаулық деңгейіне, оқу үлгеріміне және өмір сапасына әсері мәселелеріне елеулі көңіл бөлінеді.

Бірқатар зерттеулерде студенттік спортты ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесі, мемлекеттік-қоғамдық басқару тетіктері, сондай-ақ университеттік спорт клубтары мен лигалардың рөлі талданады. Сонымен қатар жинақталған ғылыми жарияланымдар ауқымына қарамастан, өзекті проблемаларды айқындауға және тиімді тәжірибелерді ұлттық жағдайларға бейімдеуге бағытталған кешенді зерттеулерге деген қажеттілік сақталуда. Бұл студенттік спортты дамытудың тәжірибесін заманауи әлеуметтік-экономикалық және білім беру трансформацияларын ескере отырып одан әрі ғылыми тұрғыдан зерделеу мен жалпылаудың маңыздылығын айқындайды.

Зерттеу нәтижелері. Дене тәрбиесі мен спорт қоғам дамуының басым әрі әлеуметтік маңызы жоғары салаларының бірі ретінде негізді түрде қарастырылады, өйткені олар адам әлеуетіне, қоғамдық денсаулық деңгейіне, әлеуметтік тұрақтылыққа және мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігіне тікелей ықпал етеді. Жоғары білім беру жүйесінде дене шынықтыру мен студенттік спорт сауықтыру, тәрбиелік, білімдік және әлеуметтендіруші міндеттерді үйлестіре отырып, кешенді функция атқарады.

Тарихи талдау елімізде студенттік спорттың қалыптасуы XX ғасырдың бірінші жартысында басталғанын және жалпы әлеуметтік-экономикалық әрі саяси үдерістермен тығыз байланысты болғанын көрсетті. Алғашқы студенттік спорт клубтары Мәскеуде құрылып, университеттік спорт қозғалысының ұйымдасқан түрде дамуына негіз қалады. Студенттік спорттың одан әрі дамуы кезең-кезеңімен жүзеге асып, жоғары білім беру жүйесі мен дене шынықтыру саласындағы мемлекеттік саясаттағы өзгерістерді айқындады.

1920-жылдардың соңында басталған бірінші кезең университеттік спорттың ұйымдастырушылық тұрғыдан қалыптасуымен аяқталды. Бұл кезеңде кеңестік жоғары оқу орындарында дене шынықтыру ұжымдары құрылып, студенттерді жаппай дене жаттығуларымен айналысуға тартудың негіздері қаланды, сондай-ақ алғашқы бүкілодақтық студенттік жарыстар өткізілді. Аталған кезең нормативтік-ұйымдастырушылық базаның қалыптасуымен және студенттік спорттың білім беру үдерісінің құрамдас бөлігі ретінде институционалдануымен сипатталды.

1930-жылдардың ортасында басталған университеттік спорттың екінші даму кезеңі спорттық инфрақұрылымның кеңеюімен, спорт түрлері бойынша секциялар мен үйірмелер санының артуымен, сондай-ақ жарыс қызметінің деңгейінің жоғарылауымен байланысты болды. Бұл кезеңде спорттық резервті даярлауға ерекше назар аударылып, ол спорттық нәтижелердің өсуіне және студенттердің дене шынықтырумен жүйелі түрде айналысуға тартылуына ықпал етті.

1957 жылы Бүкілодақтық студенттік спорт қоғамы «Буревестник» құрылғаннан басталған үшінші кезең студенттік спорт дамуының сапалық жаңа деңгейін айқындады. Бірыңғай орталықтандырылған құрылымның құрылуы басқару жүйесін реттеуге, жарыстар күнтізбесін кеңейтуге, оқу-жаттығу және жарыс қызметі арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ студенттік спорттың жалпы мемлекеттік дене шынықтыру және спорт жүйесімен байланысын нығайтуға мүмкіндік берді.

Студенттік спорт дамуының төртінші кезеңі кеңестік, кейіннен посткеңестік экономиканың нарықтық қатынастарға көшуімен айқындалды. Жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда жоғары мектептегі дене тәрбиесі мамандарының алдында түбегейлі жаңа міндеттер тұрды. Студенттердің дене қабілеттерін дамытуымен қатар, дене шынықтыру мен спортқа тұрақты мотивация қалыптастыру, дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық қызметтер спектрін кеңейту, сондай-ақ салауатты өмір салтына құндылықтық қатынас тәрбиелеу басым бағытқа айналды. Бұл ретте жүйелі қозғалыс белсенділігі тұлғалық және кәсіби дамудың қажетті әрі ажырамас шарты ретінде қарастырылады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері студенттік спорттың эволюциясы әлеуметтік дамудың жалпы заңдылықтарын бейнелейтінін және жоғары оқу орындарындағы дене шынықтыру-спорттық жұмыстың ұйымдастырушылық формаларын, мазмұны мен әдістерін заманауи білім беру және әлеуметтік-мәдени шындықтарды ескере отырып үнемі жаңартып отыруды талап ететінін көрсетеді.

Бүкіләлемдік студенттік ойындар - универсиадалар - халықаралық деңгейде студенттік спорттың институционалдану үдерістерімен тығыз байланысты, ұзақ әрі мазмұнды тарихқа ие. Осы бағыттағы алғашқы қадамдардың бірі университеттер жанынан студенттік спорт клубтарының құрылуы болды. Атап айтқанда, алғашқы студенттік спорт клубы 1816 жылы Берн қаласындағы университетте ашылып, жоғары мектептегі дене шынықтыру-спорттық қызметтің ұйымдасқан түрлерінің қалыптасуына негіз қалады.

Кейіннен студенттік спорттың дамуы неғұрлым жүйелі сипат алды. Ұлттық студенттік спорт қауымдастығын алғаш құрған ел — 1905 жылы Америка Құрама Штаттары болды. Бұл тәжірибе өзге мемлекеттер тарапынан қолдау тауып, қысқа тарихи мерзім ішінде Австралияда (1906), Польшада (1908), Чехословакияда (1910), Швеция мен Норвегияда (1913), Мальтада (1925), Люксембургте (1938), Италияда (1946) және бірқатар басқа елдерде осыған ұқсас қауымдастықтар құрылды. Аталған ұйымдардың негізгі

міндеті университет студенттері арасында спортты дамыту және кеңінен насихаттау, жарыстарды үйлестіру, ережелерді біріздендіру және студенттік спорт қозғалысының тұрақты дәстүрлерін қалыптастыру болды.

Ұлттық студенттік спорт құрылымдарының қалыптасуының логикалық нәтижесі халықаралық деңгейде күш біріктіру қажеттілігіне әкелді. 1919 жылы Халықаралық студенттер конфедерациясы (CIE) құрылып, ол университеттік спорт саласындағы қызметті үйлестірген алғашқы халықаралық ұйымға айналды. Францияның Страсбург қаласында CIE-нің құрылуы халықаралық байланыстарды кеңейту, тәжірибе алмасу және бірлескен спорттық іс-шараларды ұйымдастырумен байланысты студенттік спорт қозғалысының дамуына жаңа кезең әкелді.

Кейінгі онжылдықтарда халықаралық студенттік спорт қозғалысы институционалдық тұрғыдан дамуын жалғастырып, студент жастардың дене шынықтыруы мен спортына ғана бағытталған мамандандырылған ұйымдардың қалыптасуына алып келді. Бұл үдерістер ірі халықаралық жарыстар - Бүкіләлемдік студенттік ойындардың (универсиадалардың) пайда болуына негіз қалап, олардың университеттер арасындағы халықаралық ынтымақтастықтың маңызды формасына, мәдениетаралық байланыстарды нығайтудың құралына және бұқаралық әрі жарыс сипатындағы студенттік спортты дамытудың факторы ретінде қалыптасуына ықпал етті.

Осылайша, универсиадалар тарихы жергілікті студенттік бастамалардан бастап, халықаралық университеттік спорттың жаһандық жүйесіне дейінгі біртіндеп эволюцияны бейнелейді. Бұл жүйе спорттық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени, тәрбиелік және интеграциялық функцияларды да атқарады.

Осылайша, студенттік спорт ғасырлар бойы қалыптасып, дамып келе жатқан тарихқа ие және қазіргі таңда да әлеуметтік, экономикалық және білім беру жағдайларына бейімделе отырып дамуын жалғастыруда. Ғылыми әдебиеттерде студенттік спортты ұйымдастыру, басқару және дамыту мәселелеріне, оның салауатты өмір салтын қалыптастырудағы, жастарды әлеуметтендірудегі, сондай-ақ олардың физикалық және психологиялық тұрақтылығын арттырудағы рөліне айрықша мән беріледі. Зерттеушілер студенттік спорттың тиімділігі тек материалдық-техникалық базаға ғана емес, сонымен қатар басқарудың сапасына, студенттердің мотивациясына, білікті кадрларды даярлауға және спорттық қызметті оқу процесіне интеграциялауға байланысты екенін атап көрсетеді.

Қазіргі таңда Қазақстандағы жастар спорттық қозғалысының дамуына бірнеше проблемалар кедергі келтіруде, олардың негізгі бағыттарын төмендегідей көрсетуге болады:

- Қаржыландырудың және материалдық-техникалық базаның жеткіліксіздігі. Көптеген жоғары оқу орындарында заманауи спорт залдары, алаңдар, жаттығу құрылғылары мен спорттық инвентарьдің жетіспеушілігі байқалады, бұл студенттердің спортпен жүйелі түрде айналысу мүмкіндіктерін шектейді.

- Студенттердің мотивациясы мен қатысу деңгейінің төмендігі**.** Қазіргі дене шынықтыру-спорттық жұмысты ұйымдастыру студенттердің қызығушылығы мен қажеттіліктерін ескермей жүргізіледі, бұл жүйелі физикалық белсенділіктің және спорт секцияларының танымалдылығының төмендеуіне әкеледі.

- Жаттықтырушылар мен кадрлардың кәсіби дайындығы мен біліктілігінің шектеулілігі**.** Бірқатар білім беру ұйымдарында қазіргі стандарттарға сәйкес жеке және топтық дене шынықтыру-спорттық бағдарламаларды әзірлей алатын мамандардың жеткіліксіздігі байқалады.

- Спорттық қызметтің жүйесіздігі және фрагментарлығы**.** Көптеген спорттық іс-шаралар бір реттік сипатта өткізіліп, үздіксіз дене тәрбиесі жүйесіне енгізілмеген, бұл олардың ұзақ мерзімді тиімділігін төмендетеді.

- Жоғары оқу орындары мен мемлекеттік немесе қоғамдық спорт ұйымдары арасындағы үйлестірудің жоқтығы**.** Айқын өзара іс-қимыл жүйесінің болмауы тәжірибе

алмасуға, бірлескен жарыстар өткізуге және студенттік спортты ұйымдастырудағы үздік тәжірибелерді енгізуге кедергі жасайды.

- Әлеуметтік және мәдени кедергілер**.** Кейбір жағдайларда әлеуметтік стереотиптер, студенттердің оқу немесе жұмыспен шұғылдануы, сондай-ақ спортпен айналысу мүмкіндіктері туралы ақпараттың жетіспеушілігі жастардың спорттық қызметке қатысуын шектейді.

Жалпы алғанда, тарихи дәстүрлер мен қолда бар оң тәжірибелерге қарамастан, Қазақстандағы студенттік спорт ұйымдастырушылық, әлеуметтік және инфрақұрылымдық мәселелер кешенімен бетпе-бет келуде. Бұл проблемаларды жүйелі талдау және стратегиялық шешімдер әзірлеу қажет. Тек кешенді тәсіл арқылы ғана студенттік спортты тиімді дамытуға, жастар арасында салауатты өмір салтын тұрақты қалыптастыруға жағдай жасауға болады.

Қазіргі әлемде студенттік спорт тұрақты даму тенденциясына ие. Мемлекет спортты студенттік өмірге интеграциялауға барынша мүдделі. Осыған байланысты, мемлекет тарапынан студенттік спортты дамытуға бағытталған әртүрлі құрылымдық бөлімшелерді құру мүмкіндігі қарастырылған:

- физикалық мәдениет және спорт пәндері (модульдері) бойынша мемлекеттік білім стандарттарын іске асыруға жауапты бөлімшелер (институт, факультет, дене тәрбиесі кафедрасы және т.б.);

- спорттық клубтар, оның ішінде студенттік спорттық клубтар;

- дене шынықтыру, спорт, сауықтыру, туристік және волонтерлік бағыттағы студенттік өзін-өзі басқару органдары;

- президенттік тесттерді орындау нормативтері бойынша тестілеу орталықтары.

Р.Г. Шайхетдинов атап көрсеткендей, жоғары оқу орындарындағы дене шынықтыру-спорттық жұмыс келесі негізгі бағыттар бойынша дамиды:

-«дене шынықтыру» пәні бойынша оқу сабақтары;

-сыныптан тыс іс-шаралар (спорттық секциялар, спорт түрлері бойынша үйірмелер);

-жарыстарға қатысу.

Көптеген жоғары оқу орындарында бірінші курсынан бастап элективтік сабақтар қарастырылған, олар студенттерге дене шынықтыру-спорттық қызметтің түрлерін еркін таңдау мүмкіндігін береді. Студенттер спорт түрін өздерінің спорттық тәжірибесіне және қызығушылық аймағына сүйене отырып таңдайды. Элективтік курстарды меңгеру барысында студенттер спорттық жарыстарға қатысады, бұл жарыстардың танымалдығы жылдан-жылға артуда.

Осылайша, жоғарыда аталған үрдістер Қазақстанда студенттік спорттың айтарлықтай дамып келе жатқанын көрсетеді. Спорт - күшті әлеуметтендіруші құрал. Спортпен айналысу немесе спорттық жарыстарды бақылау барысында адам әлеуметтік қатынастарға қосылады, қоғамдық құндылықтарды өзіне сіңіру процесі жүреді және олар жеке тұлға деңгейінде интериоризацияланады. Студенттік жастардың сәтті әлеуметтенуі тек олардың спортпен белсенді айналысуы арқылы мүмкін болады.

Қазіргі жағдайда спорт - жастардың әлеуметтік қалыптасуының факторы, тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуының маңызды құралы, біріктіруші күш, физикалық және рухани сауықтырудың қуатты факторы болып табылады. Спорт өмір мен әлемге бастапқы көзқарасты қалыптастырады, нақты өмірлік жағдайларда әрекет етуге үйретеді, жетістікке жету мүмкіндіктерін ұсынады, қарсыласты ғана емес, өзіңді де жеңуге мүмкіндік береді. Студенттік жастарды әлеуметтендіру үдерісіндегі спорттың рөлін қарастырғанда, оның тұлғаның әлеуметтік белсенділігін күшейтетінін, жаңа әлеуметтік байланыстар мен қатынастарға тартатынын ерекше атап өту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кривец, И.Г. Физическая культура, как фактор, влияющий на здоровье и становление гармоничной личности студентов / И.Г. Кривец // Здоровье и образование: проблемы и перспективы: сборник научно-методических работ. – Донецк: ГОУ ВПО «ДонНУ», 2019. – С. 93-101.
2. Лубышева, Л.И. Социальная роль спорта в развитии общества и социализации личности / Л.И. Лубышева // Физкультура и Спорт. – 2007. – № 3.
3. Чикляев, Е.Г. Перспективы развития современного студенческого спорта / Е.Г. Чикляев, М.С. Бойченко // Молодой ученый. – 2022. – № 1 (396). – С. 68-69.
4. Казантинова Г. М. Физическая культура студента. Учебник для вузов, 2-е изд. М.: Лань, 2024. 304 с.
5. Ушаков, А.В. Роль и значение спортивно-массовых мероприятий в формировании морально-волевых качеств студентов как компонента культуры здоровья личности

orcid-0009-0004-0360-2522

УДК: 796.053.2

СТУДЕНТТІҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУМЕН АЙНАЛАСУДЫҢ ӘСЕРІ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Мухан Аружан Жанлосқызы- «Шығармашылық мамандықтар» факультетінің 4 курс, ДШ-22-13 тобының студенті, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті. Қазақстан, Тараз қаласы

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар дене шынықтыру деген ұғымды ашып, пайдалы спортпен шұғылдану фактілерін ұсынады, физикалық сабақтардың студенттердің физикалық және психикалық денсаулығына оң әсер ету фактілерін тізімдейді.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, спорт, психикалық денсаулық, қозғалыс белсенділігі, физикалық қасиеттер, жүйке жүйесі.

Аннотация. В данной статье авторами раскрыто понятие, что такое физическая культура, представлены факты для благотворного занятия спортом, перечислены факты положительного влияния физических занятий на физическое и психическое здоровье студентов.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, психическое здоровье, двигательная активность, физические качества, нервной системы.

Қазіргі уақытта жастардың физикалық дамуы ерекше өзектілікке ие болып, қоғамдық денсаулық пен толыққанды білім алудың маңызды аспектілерінің бірі ретінде қарастырылады. Қазіргі заманғы тенденциялар көрсетіп отырғандай, жастардың физикалық дайындық деңгейі айтарлықтай төмендеп келеді, бұл олардың физикалық жағдайына, психологиялық әл-ауқатына және интеллектуалдық қызметіне тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, жастар арасында жасқа байланысты аурулардың таралуы артып, позаның бұзылуы, төзімділіктің және бұлшықет тонусының төмендеуі, психоэмоционалды жүктемелерді жеңуде қиындықтар байқалады. Физикалық белсенділіктің жеткіліксіздігі, артық салмақ немесе бұлшықет дамуының әлсіздігі сияқты

сыртқы белгілер физикалық тәрбие саласында жүйелі жұмыс жүргізудің қажеттілігін айқын дәлелдейді.

Білім беру ұйымдарындағы дене шынықтыру студенттерде қозғалыс белсенділігіне тұрақты қажеттілік пен күш, төзімділік, икемділік, үйлесімділік жәнеептілік сияқты физикалық қасиеттерді дамыту функциясын атқарады. Бұл пән студентке денсаулық, физикалық даму және қозғалыс белсенділігін дұрыс ұйымдастыру жөніндегі теориялық білімді меңгеруге, сондай-ақ өз физикалық жағдайын тиімді басқаруға мүмкіндік беретін практикалық дағдыларды игеруге жағдай жасайды. Арнайы көңіл өзін-өзі тәртіпке үйретуге, табандылық пен жауапкершілікті дамытуға аударылады, бұл қасиеттер спорттық іс-шараларда ғана емес, күнделікті өмірде де көрініс табады.

Дене шынықтырумен жүйелі түрде айналысу ағзаның физикалық ресурстарын толықтыруға және нығайтуға, оның функционалдық резервтерін арттыруға, жүрек-қан тамырлары, тыныс алу және жүйке жүйелерінің жұмысын жақсартуға ықпал етеді. Оқыту әсері тек физикалық деңгейде ғана емес, психологиялық тұрғыда да көрінеді: алаңдаушылық пен стресс деңгейі төмендейді, эмоционалды тұрақтылық жақсарады, көңіл-күй көтеріліп, жалпы өмірлік белсенділік артады. Сонымен қатар, тұрақты физикалық белсенділік когнитивтік процестерге де жағымды әсер етеді — назар аудару, есте сақтау, реакция жылдамдығы және концентрация қабілеті жақсарады, бұл тікелей студенттің оқу және кәсіби қызметіне әсер етеді.

Осылайша, білім беру ортасындағы дене шынықтыру кешенді функция атқарады: ол физикалық және психологиялық тұрғыдан тұрақты, үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастырады, аурулардың алдын алуға ықпал етеді, денсаулықты нығайтады, әл-ауқатты жақсартады және жастардың өмір сапасын арттырады. Қазіргі жағдайда бұл тек білімнің қалаулы құрамдасы ғана емес, әлеуметтік және жеке дамудың қажетті құралы болып табылады, ол жастарды қоғамда белсенді әрі толыққанды өмір сүруге дайындайды. Психикалық денсаулық физикалық денсаулықтан кем маңызды емес, себебі оның деңгейі кез келген іс-әрекеттің сәттілігіне тікелей әсер етеді. Сол себепті білім беру ұйымдары психикалық денсаулықты дамытуға және нығайтуға үлес қосуы тиіс, яғни бұл бағытта да белсенді жұмыс жүргізу қажет, және бүгінгі күнде бұл тақырып өзекті болып табылады.

Психикалық денсаулық - адамның жеке әл-ауқатын сезінуі, өзінің қабілеттерін жүзеге асыру мүмкіндігі, стресс пен қиындықтарға төтеп беру қабілеті және тиімді еңбек ету қабілеті. Яғни бұл термин психикалық бұзылыстардың жоқтығын ғана білдірмейді; оның мазмұны әлдеқайда кең және көптеген өмірлік факторларға байланысты.

Психикалық денсаулық екі тұрғыдан қарастырылады - медициналық және психологиялық. Медициналық тұрғыда бұл психикалық ауытқулардың немесе аурулардың дамуы немесе болмауын білдіреді. Психологиялық тұрғыда психикалық денсаулық жеке тұлғаның сау және позитивті қызмет етуі, өзін-өзі жүзеге асыруы, өмірдің толықтығы және мән іздеуге ұмтылысын қамтиды. Физикалық жүктемелер психологиялық дамуға белсенді түрде ықпал етеді, спорт әр адамның психикасына оң әсер етеді және жастардың денсаулығын барлық деңгейде жақсартуға көмектеседі.

Спорт басқа іс-әрекеттерден айтарлықтай ерекшеленеді: мұнда мақсаттар басқа, олар өз жолдарымен қол жеткізіледі. Барлығына белгілі, дене шынықтыру адамның денсаулығы мен көңіл-күйіне оң әсер етеді: артық салмақ азаяды, қан қысымы мен пульс қалыпқа келеді, күш пен төзімділік артады, бұлшықет жүйесі дамиды. Сүйектер, бұлшықеттер және байламдар күшті әрі жүктемелерге, тіпті жарақаттарға төзімді болады.

Дене шынықтыру адамның психикасына да жағымды әсер етеді, жасына қарамастан. Қан айналымының белсенді болуы және терең тыныс алу миға қанық оттегі мен қан жеткізілуін жақсартады, бұл зейінді шоғырландыру қабілетін арттырады. Сондай-ақ физикалық жаттығулар мен қозғалыс нерв жүйесіндегі кернеуді азайтады. Адам қуаныш сезімін бастан кешіреді, бұл көңіл-күйді жақсартып, депрессияны жеңуге көмектеседі. Қозғалыс белсенділігі организмдегі барлық биохимиялық процестерге әсер етеді. Сол себепті спортпен айналысқаннан кейін жағымды шаршау мен тыныштық

сезіледі, ал теріс ойлар жойылады. Физикалық белсенділік кезінде адреналин, эндорфин және серотонин сияқты гормондар мен заттар бөлінеді, бұл адамның өзін физикалық және психологиялық тұрғыдан қабылдауын өзгертеді. Сонымен қатар, дене шынықтырумен тұрақты айналысу жеке өзін-өзі бағалауды арттырады, алаңдаушылық пен стрессті төмендетеді және зиянды әдеттермен күресуге көмектеседі.

Өткізілген тәжірибелер нәтижесінде мынадай мәліметтер анықталды: қосымша дене шынықтырумен айналысқан студенттер зейіндік және интеллектуалдық жүктемелерді әлдеқайда жеңіл көтерген, бастапқыда қиындықтар болғанымен, олар қысқа уақытта ритмге үйреніп кетті. Студенттер тыныш әрі сабырлы бола бастады, азша ашуланды және оқу тапсырмаларын ерекше күш жұмсамай орындады. Сонымен қатар, қосымша дене шынықтыру сабақтарының арқасында олар өздерін жақсы сезіне бастағанын, күн тәртібін тұрақтандырғанын атап өтті. Ұйқысы тереңдеді, көңіл-күйі жақсарды, жоспар құру және оны орындау, сондай-ақ зейінін шоғырландыру қабілеті жеңілдеді. Нәтижесінде сыртқы көріністері де жақсарды және студенттер топта өздерін жайлы сезінді. Ал спортпен қосымша айналыспаған екінші топтағы студенттерде осындай өзгерістер байқалмады, бірақ олар бірінші топтың нәтижелерін көріп, қосымша дене шынықтыру сабақтарына қатысуға ынталанды. Осы тәжірибе арқылы физикалық белсенділіктің студенттердің психикалық жағдайына әсері айқын көрініс тапты.

Көп жағдайда білім беру ұйымдарында дене шынықтыру сабақтарының саны жеткіліксіз, оқу сағаттары аз бөлінеді, сондықтан олардың студенттердің ағзасына әсері әлдеқайда төмен болады. Сол себепті қосымша сабақтар қажет, және оларды таза ауада өткізу өте тиімді.

Студенттік жастар - бұл ерекше сезімтал топ, олар үлкен интеллектуалдық жүктемелерді көтереді және олардың өміріне психикалық денсаулыққа теріс әсер етуі мүмкін көптеген факторлар әсер етеді. Спорт - осындай жағдайлармен күресудің тиімді құралы ретінде студенттер тарапынан қолданылуы тиіс ең жақсы нұсқа болып табылады. Шындығында, жастар көбіне психиканы жеңілдетудің басқа жолдарын пайдаланады: хобби, достармен қарым-қатынас, музыка мен кино, компьютерлік ойындар, сондай-ақ темекі шегу және алкоголь. Алайда бұл әдістер дене шынықтырумен салыстырғанда соншалықты тиімді емес, әсері қысқа мерзімді, бұл студенттердің өздері де байқайды. Ал стресс жеңудің спорт арқылы жүзеге асырылған жолында әсері ұзаққа созылады.

Спорттық сабақ барысында әр студент сезімдер мен қабылдаулар негізінде өзін-өзі бақылауды үйренеді, қозғалыс естелігі дамиды, ойлау қабілеті жетіледі, ерік күші нығаяды, көңіл-күй мен психикалық жағдайды өз бетінше реттеу мүмкіндігі пайда болады. Дамыған интеллектуалдық процестер арқылы өзін-өзі бақылау және әртүрлі әрекеттерді өздігінен реттеу қабілеті күшейеді. Дене шынықтыру сабақтары қиындықтарды еңсеруге үйретеді, жоспарлау және өз әрекеттерін бақылау, дұрыс стратегия таңдау, шешім қабылдау және тәжірибе жинау мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, алынған нәтижелерді ескере отырып қорытынды жасау және әрекет ету қабілеті қалыптасады.

Қозғалыс белсенділігі интеллектіні дамытуға, қызығушылықты оятуға, тіпті есте сақтау қабілетін жақсартуға өте жақсы ықпал етеді. Ерекше пайдасын кешкі сабақтар береді, себебі сол арқылы күн бойы жинақталған теріс эмоциялардан арылуға болады. Дене шынықтыру — ең үздік табиғи транквилизатор, органикалық, табиғи және керемет әсер беретін құрал. Денсаулықты қалыпты деңгейде сақтау, өзіңді қалыпта және жақсы көңіл-күйде ұстау үшін қосымша физикалық жүктемелерді ұйымдастыру қажет, күн сайын кем дегенде 20–30 минут. Бұл әсіресе қазіргі ақпараттық технологиялар дәуірінде аса маңызды. Адам үнемі үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеуге мәжбүр, ал мұндай ағымда ол тұрақты стресске ұшырайды, бірақ өзі байқамайды. Көбіне адамдар интеллектуалдық жүктеменің өте үлкен екенін байқамайды және жұмыс жасау барысында өз күшін шамадан тыс жұмсап жүргенін түсінбейді. Ал физикалық белсенділік немесе дене шынықтыру жүктемелері жоқ немесе өте аз болып, оң әсерге жеткіліксіз болады. Көбіне

ақыл-ой жүктемесі бар адам дене шынықтырудың пайдасы туралы материалдарды оқиды, бірақ оны тек ойша қабылдап, өмір салтын өзгертуге, қозғалысты көбейтуге немесе психикалық денсаулықты жақсартуға ешқандай әрекет жасамайды.

Психологиялық денсаулық - бұл да әл-ауқат сипаттамасы, бірақ материалдық емес, жеке тұлғалық аспектідегі. Өкінішке қарай, көптеген адамдар психологиялық денсаулық пен дене шынықтыру сабақтарын байланыстыра қоймайды, тіпті физикалық жүктемелердің адам ағзасына және жалпы денсаулығына жағымды әсерін мойындағанымен. Бірқатар сауалнама нәтижесінде халықтың дене шынықтыру мен оның ағзаға әсері туралы толық түсінігі жоқ екені анықталды; түсінігі жартылай немесе мүлдем жоқ.

Дене шынықтыру - бұл адамның әртүрлі қабілеттерін физикалық және интеллектуалдық тұрғыда дамытуға, қозғалыс белсенділігі, физикалық тәрбие және дайындық арқылы салауатты өмір салтына әкелетін дағдыларды қалыптастыруға бағытталған қоғам үшін құндылықтар мен білімнің жиынтығы. Сауалнама көрсеткендей, студенттердің көбісі дене шынықтырудан тек оқу орнының сабағын ғана түсінеді. Бұл жастардың физикалық даму, денсаулық және өмір салтының өзара байланысы туралы жеткілікті білімге ие болмауымен байланысты. Сондықтан бұл тақырыпқа ересек өмірде де жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Осыдан шығатын қорытынды - дене шынықтыру мен оның адам ағзасына әсері туралы ақпараттық-ағартушылық жұмысты арттыру қажет. Бұл адамның физикалық жүктемелерге көзқарасын өзгертіп, оның физикалық және психикалық жағдайына жағымды әсер етеді. Ескерілгендей, спортпен айналысатын және жеткілікті физикалық жүктемелері бар адамдарда оқу көрсеткіштері мен интеллектуалдық белсенділік деңгейі жоғары. Бұл қозғалыс қан айналымын күшейтіп, миды оттегімен қанықтыратынымен түсіндіріледі, сондықтан оның қызметі өнімдірек болады. Тұрақты дене шынықтыру сабақтары ойлау тереңдігі мен икемділігін дамытады. Спорттық ойындар ойыншыларда шығармашылық ойлауды дамытады: олар келесі әрекеттер тактикасын таңдайды, шешім қабылдауы қажет болғанда жылдам әрекет етеді. Жеке спортпен айналысқан кезде де жоспарлау, бақылау сияқты міндеттер пайда болады, бұл ойлау қабілетіне жағымды әсерін тигізеді.

Сауалнама нәтижесінде студенттердің пікірі біршама біркелкі шықты. Өте аз санды студенттер спорт пен дене шынықтыруға теріс пікір білдіріп, бұл оларға қиын келетінін және сабақтан кейінгі көңіл-күйдің қанағаттанарлықсыз екенін айтты. Ал көпшілігі дене шынықтыру сабақтарының өміріне оң әсер ететінін атап өтті: жаттығудан кейін күш-қуаттың артуын айқын сезінеді; көңіл-күй әрдайым жақсарады, жалпы моральдық жағдай да оңалады; стресс жағдайлары мен өмірдегі қиындықтарды жеңіл жеңуге болады; ұйқысы мен жұмысқа қабілеттілігі жақсарды; психикалық жүктемеден кейін күш-жігер тез қалпына келеді; алаңдаушылық азайды, студент тыныш әрі теңгерімді болды; өзін-өзі бақылау және өзін-өзі реттеу қабілеттері қалыпқа келді; көшбасшылық қасиеттер мен ерік күші анықталды; өзіне сенімділігі артты; көңіл-күйі мен сыртқы көрінісі жақсарды, денсаулығы нығая түсті. Осылайша, көпшіліктің денсаулығы жақсарғаны айқын көрінеді, ал бұл физикалық тәрбие мен спорттың арқасында жүзеге асады.

Көптеген мектептерде, колледждерде және университеттерде дене тәрбиесі жүйесі қолданылып келеді, ол әлі де кеңес дәуірінен бері жұмыс істеп келеді. Жалпы алғанда, бұл жүйе жақсы әрі оқушылардың жан-жақты физикалық дамуына мүмкіндік береді. Алайда, оның бір маңызды кемшілігі бар. Ол нормативтерге тәуелділік пен олардың міндетті түрде тапсыруын талап етуде жатыр, ал оны әркім жеңе бермейді. Сонымен бірге, оқушының мүддесі мен жеке қабілеттері мен қасиеттері есепке алынбайды. Осы себептен, көптеген студенттер мектеп кезінен бастап дене шынықтыруға қызығушылықтарын жоғалтты, кейбірінің теріс қабылдауы қалыптасты.

Жастардың спортпен және дене шынықтырумен көбірек айналысуы үшін оларға келесі маңызды аспектілер жеткізілуі керек:

- эмоционалды күй маңызды – паркте немесе сүйікті музыкамен жаттығуға болады;
- біртіндеп – яғни жүктемені күрт емес, аздап көбейту;
- жаттығуларды ыңғайлы уақытта жасау;
- ыңғайлы киім мен аяқ киім, сондай-ақ сабаққа қолайлы орын;
- қажет болса, өзіңді марапаттау;
- өзіне ең ыңғайлы физикалық белсенділіктің түрін таңдау немесе табу; жаттығуларды достармен немесе жеке жасау – әркімге қалай ыңғайлы болса.

Қазіргі дамыған мемлекеттер қоғамында өмірдің ақпараттық моделесіне жылдам өту байқалады, онда білім мен ақпарат барлық салаларда негізгі ресурсқа айналады. Ақпарат көлемі жыл сайын артып, студенттерге психологиялық жүктемені ұлғайтады, ақыл-ойдың шамадан тыс шаршауы мен стресс жағдайларының тәуекелін арттырады. Көптеген студенттер қарқынды оқуды жұмыс немесе қосымша әлеуметтік міндеттермен біріктіруге мәжбүр, бұл созылмалы ұйқысыздыққа, демалыстың және қалпына келу кезеңдерінің жетіспеуіне әкеледі. Барлығы студенттердің психикалық денсаулығына, зейінін шоғырландыруына, оқу қабілетіне және жалпы табыстылығына теріс әсер етеді.

Осындай жағдайда жастарға физикалық дайындықты жоғары деңгейде сақтау дағдыларын қалыптастыру және физикалық жаттығуларды стресс басқарудың тиімді құралы ретінде пайдалану қажеттілігі ерекше өзектілікке ие болады. Физикалық белсенділік психологиялық жүктемелердің алдын алудың әмбебап құралы ретінде қызмет етеді, ағзаның адаптациялық ресурстарын мобилизациялауға, алаңдаушылық пен кернеуді азайтуға, көңіл-күй мен эмоционалды жағдайды жақсартуға мүмкіндік береді. Тұрақты спорт немесе дене шынықтырумен айналысу жүйке жүйесінің жұмысын қалыпқа келтіруге, жүрек-қан тамырлары және тыныс алу жүйелерін нығайтуға, төзімділікті арттыруға және ағзаның стресс факторларына жалпы төзімділігін күшейтуге ықпал етеді.
Сонымен қатар, физикалық белсенділік студенттерде тәртіптілік, мақсаткерлік және өзін-өзі бақылау қабілетін қалыптастырады, бұл кейінгі оқу табыстылығына және кәсіби даярлыққа оң әсер етеді. Жастарға психоэмоционалды кернеуді жеңудің дәл физикалық әдістерін саналы түрде таңдауды үйрету маңызды, өйткені басқа деструктивті әдістер тұлғаға, денсаулыққа және әлеуметтік бейімделуге теріс әсер етуі мүмкін.

Осылайша, дене шынықтыру мен спорт тек физикалық денсаулықты нығайту құралы ғана емес, психологиялық теңгерімді сақтау, стресске төзімділікті дамыту және оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін стратегиялық ресурсқа айналады. Студенттердің күнделікті өміріне жүйелі физикалық белсенділікті енгізу тұлғаның үйлесімді дамуын, психикалық және физикалық денсаулығын нығайту, сондай-ақ қарқынды ақпараттық және кәсіби жүктеме жағдайында әлеуметтік және академиялық бейімделу қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Епифанов, В. А. Лечебная физическая культура и спортивная медицина : учеб. пособие. М. : Медицина, 1999. 304 с.
2. Ильин Е. П. Психология спорта : учеб. пособие. М., СПб., Н. Новгород, 2010. 43 с.
3. Кисельман В. С. Влияние занятий физической культурой на психологию человека и качества личности // Студенческий научный форум 2017 : материалы IX Междунар. студен. науч. конф.
4. Улащик В. С. Лечебная физическая культура. Физиотерапия : учеб. пособие. Минск : Кн. дом, 2008.
5. Романова Е. В., Готовчикова Л. В. Мотивация молодёжи к занятиям физической культурой (на примере студентов Алтайского края) // Здоровье человека, теория и методика физ. культуры и спорта. 2017. № 1 (4). С. 49-59.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК:796.01

СПОРТ ӘЛЕУМЕТТАНУЫНЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕРІ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Түйідеме: Бұл мақалада автормен спорт әлеуметтануының тарихи кезеңдері қарастырылып, зерттелді.

Кілт сөздері: О. А. Мильштейн, материалдық база, зерттеулер, әлеуметтану, олимпиадалық қозғалыс, «тартылу деңгейі»

Аннотация: В данной статье автором рассмотрены и проанализированы исторические этапы социологии спорта.

Ключевые слова: О. А. Мильштейн, материальная база, исследования, социология, олимпийское движение, " уровень вовлеченности»

Дене шынықтыру және спорт әлеуметтануы – әлеуметтану ғылымының құрамдас бөлігі болып табылады және жалпы әлеуметтанудың әдіснамасына негізделген. Оның мәні мынада: әлеуметтік өмір, соның ішінде дене шынықтыру мен спорт, адамдардың бірлескен әрекеті мен өзара ықпалының нәтижесі болып табылады. Қоғамның жұмысы, ең алдымен, адамның жалғыз әрекет ете отырып, заманауи өркениет игіліктерін толық қамтамасыз ете алмайтынына негізделеді. Адам өмірге қажетті барлық нәрсені тек басқа адамдармен өзара әрекет арқылы ала алады.

Дене шынықтыру және спорт әлеуметтік өмірдің ажырамас бөлігі ретінде қоғамның тұтас дамуының нәтижесі болып табылады. Дене шынықтыру және спорт әлеуметтануы осы процестің әлеуметтік мәнін зерттеуге мүмкіндік береді.

XX ғасырдың алғашқы үшінші бөлігінде дене шынықтыру мен спорт салыстырмалы түрде әлсіз дамыған болатын. Сол кезеңдегі дене шынықтыру-спорт қозғалысына аз қатысушылар мен жарыстар тән болды, ұйымдастыру және басқару қарапайым сипатта болды. Әлеуметтанулық зерттеулер дене шынықтыру-спорт қозғалысының тәжірибесі үшін қажетті деп есептелмеген. Кейбір әлеуметтік мәселелер дене шынықтырудың тарихы, теориясы, әлеуметтік психология және педагогика аясында қарастырылған. Дене шынықтыруды басқару жалпы принциптерге сүйене отырып, көбінесе кездейсоқ, тәжірибелік және интуитивті жолмен жүргізілген.

Алайда 1930-жылдардан бастап КСРО-да дене шынықтыру-спорт қозғалысы жаппай сипатқа ие бола бастады, бағдарламалық-нормативтік негіздер әзірленді, материалдық база құрылды. Дене шынықтыру мен спорт барлық халық топтарын қамти бастады, олардың дамуы күрделене түсті. Кеңес халқының өмірінде дене шынықтырудың тиімділігін, мотивациясын, қызығушылықтарын, физикалық жаттығулардың мәні мен рөлін зерттеу үшін нақты әлеуметтанулық зерттеулер (НӘЗ) жүргізудің өзекті қажеттілігі туындады. Уақыт дене шынықтырудың әлеуметтік мәселелерін зерттей алатын арнайы ғылымның құрылуын талап етті.

Белгілі әлеуметтанушы О. А. Мильштейн кеңестік кезеңдегі дене шынықтыру әлеуметтануының дамуын төрт кезеңге бөледі.

I кезең – революциядан кейінгі жылдардан 1960-жылдардың басына дейін. Бұл кезеңде дене шынықтырудың әлеуметтік функциялары түсіндірілді және теориялық қорытындылар жасалды. 1930-жылдардан бастап әлеуметтанулық зерттеулер дене шынықтырудың тарихы аясында жүргізілсе, 1960-жылдардан бастап олар дене шынықтыру теориясы аясында жүргізілді.

II кезең – 1960-жылдардың басынан 1970-жылдардың басына дейін. Бұл кезең нақты әлеуметтанулық зерттеулердің (НӘЗ) қолданылуымен байланысты болды, себебі кеңестік қоғамның әртүрлі өмір салалары едәуір дамыды.

III кезең – 1970-жылдардың басынан 1980-жылдардың ортасына дейін**.** Осы кезеңде дене шынықтыру саласындағы әртүрлі нақты әлеуметтанулық зерттеулерді теориялық тұрғыдан топтастыру, даму тенденцияларын және оның жұмыс істеу заңдылықтарын анықтау қажеттілігі пайда болды. Бұл кезеңде дене шынықтыру әлеуметтануының пәнін, шекарасын және оны басқа ғылымдармен – қоғамдық, жаратылыстану және спорт-педагогикалық ғылымдармен байланысын анықтау маңызды болды.

IV кезең – 1980-жылдардан 1990-жылдарға дейін. Осы кезеңде дене шынықтыру саласында жұмыс істейтін көптеген әлеуметтанушылар тартылды, көптеген нақты әлеуметтанулық зерттеулер жүргізілді, теориялық қорытындылар жасалды, әлеуметтанулық білім кеңейтілді, оқу курстары білім беру жүйесіне енгізілді.

Дене шынықтыру әлеуметтануының маңыздылығының өсуі дене шынықтырудың адамның өміріндегі рөлі мен ықпалын арттырғанын, сондай-ақ оның үлкен әлеуетін көрсетеді. 1960-жылдардан бастап дене шынықтыру мен спорт әлеуметтануының әдістемелік мәселелеріне арналған көптеген еңбектер жарияланды. Бұл еңбектердің авторлары спорт әлеуметтануы саласындағы алғашқы мамандар болды, олар осы салаға елеулі үлес қосты: В. А. Артемов, Г. И. Кукушкин, В. И. Жолдак, В. У. Агеевец, О. А. Мильштейн, И. В. Вишневский, П. С. Степовой, Н. А. Пономарёв, Л. Н. Нифонтова, Т. Х. Титма.

Дене шынықтырудың табиғатын, оның қоғамдағы орнын, басқа әлеуметтік құбылыстармен байланысын, пайда болу, даму және қызмет ету заңдылықтарын ашатын негізгі еңбектердің бірі – Н. А. Пономарёвтің «Дене шынықтыру әлеуметтануының негіздері» атты жұмысы. Бұл еңбекте автордың дене шынықтырудын қоғам мәдениетінің маңызды әлеуметтік феномені ретінде қарастырудағы көзқарасын анықтайтын мәселелер үлкен қызығушылық тудырады.

КСРО-да дене шынықтыру және спорт әлеуметтануының дамуы үшін алғашқы маңызды еңбектердің бірі – Н. И. Пономарёвтің «Дене шынықтыру және спорттың әлеуметтік функциялары» атты монографиясы болды. Онда дене шынықтыру мен спорттың кең ауқымды функциялары ашылып, олардың жан-жақты дамыған, тұтас тұлғаның қалыптасуына әсері қарастырылды, дене шынықтыру арқылы қанағаттандырылуы мүмкін қажеттіліктер анықталды, сондай-ақ аксиологиялық аспектілер талқыланды.

Осы кезеңде дене шынықтыруды әлеуметтанулық тұрғыдан талдауға деген қызығушылық артты, «функция» ұғымы оның теориясына мықтап енгізілді. Әлеуметтанулық ойдың маңызды жетістігі – дене шынықтыру және спорттың мәдениеттанулық негіздерін құру болды. Осы бағытта В. М. Выдрин, Н. А. Пономарёв, Ю. М. Николаев және басқалар еңбек етті.

В. И. Столяров, М. Е. Кутепов, М. А. Арвисто жүргізген әлеуметтанулық зерттеулер мен іргелі еңбектер дене шынықтыру мен спорттың тұлғаны тәрбиелеу, дамыту және әлеуметтендіруде маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Әлеуметтік бейімделу, әртүрлі халық топтарының салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелерімен В. В. Белорусова, В. Д. Гончаров, В. И. Жолдак, П. А. Виноградов, М. Я. Виленский айналысты.

Әлеуметтанудың бағыттарының бірі – дене шынықтыру мен спортты насихаттау саласындағы зерттеулер болды. Оларды П. А. Виноградов, А. В. Оганесян, И. И. Переверзин жүргізді. 1970-жылдары жүргізілген маңызды әлеуметтанулық зерттеулердің бірі – 1952–1976 жылдардағы Олимпиада ойындарына қатысқан кеңестік спортшылардың әлеуметтік бейнесін зерттеу, оны О. А. Мильштейн орындады. Бұл еңбекте спортшы тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуының әлеуметтанулық аспектілеріне ерекше көңіл бөлінді: өмір салтын қалыптастыру, тұлғаның бағдарлары мен типтері, спорттық мансаптың және олимпиялық спортшының өмір жолының заңдылықтары қарастырылды.

1980-жылдары олимпиадалық тақырыптар белсенді түрде дамыды. Олимпиадалық білім, олимпиадалық мәдениет, әлемде және КСРО-да олимпиадалық қозғалыстың дамуы – спорт әдебиетінде кеңінен қарастырылған мәселелердің бірі болды және әртүрлі конференциялар мен конгрестерде талқыланды. Тбилисидегі ғылыми конгресте, Ригадағы симпозиумда, Новосибирск пен Томскідегі конференцияларда спорттық қозғалыстың мәселелерін зерттеу кезінде олимпиадалық тақырыптардың басымдығы бекітілді. Бұл саладағы ең ықпалды авторлар мен әлеуметтанушылар қатарында В. И. Столяров, В. С. Родиченко, О. А. Мильштейн, Н. Н. Бугровты атауға болады.

Дене шынықтыру және спорт әлеуметтануының қалыптасуы мен дамуына әлемде елеулі үлес қосқан халықаралық ұйымдардың бірі – ЮНЕСКО жанындағы Халықаралық спорт әлеуметтануы комитеті (CIESP). Ол 1964 жылы құрылып, дене шынықтыру мен әлеуметтік ғылымдардың өкілдерін біріктірді. Көптеген әлеуметтанушылар бұл оқиғаны спорт әлеуметтануының дербес ғылыми пән ретінде пайда болуымен байланыстырады. Кейін бұл комитет Халықаралық әлеуметтану қауымдастығының ресми зерттеу комитеті болып тағайындалды. Австрия, Болгария, Кеңес Одағы, Чехословакия, Жапония және басқа елдерде спорт әлеуметтануы бойынша ұлттық комитеттер (секциялар) құрылды. Қазіргі таңда комитет мүшелері 40-тен астам елдің ғалымдары болып табылады.

Халықаралық спорт әлеуметтануы комитеті спорт әлеуметтануы мәселелеріне арналған арнайы журнал шығара бастады – «International Review of Sport Sociology», қазіргі таңда «International Review for the Sociology of Sport» деп аталады. Оның алғашқы редакторы – белгілі поляк ғалымы А. Воль, спорт әлеуметтануының дамуына елеулі үлес қосқан тұлға.

Бірінші журнал 1966 жылы жылдық шолу ретінде шықты, ал 1973 жылдан бастап тоқсан сайын басылып тұрды. 1972 жылы Солтүстік Американың әлеуметтанушыларының бюллетені – «Sport Sociology Bulletin» жарияланды. 1976 жылы ол «Review of Sport and Leisure» журналына айналды. 1978 жылдан бастап бұл журналды Солтүстік Америка спорт әлеуметтануы қоғамы шығара бастады.

1966 жылдан бастап Спорт социологиясы жөніндегі халықаралық комитет спорт социологиясының мәселелері бойынша халықаралық семинарлар, конференциялар мен симпозиумдар өткізе бастады. Алғашқы семинар Кёльн қаласында (Германия) өтіп, спорттағы шағын топтарды зерттеуге арналды. Екінші семинар 1968 жылы Венада (Австрия) өткізіліп, «Жастар және спорт» тақырыбына арналды. Үшінші семинар 1971 жылы Ватерлоо қаласында (Канада) өтіп, «спорт және әлеуметтену» мәселесін қарастырды. Төртінші семинар 1973 жылы Бухарестте (Румыния) ұйымдастырылып, «балалар спорттық ойындары» тақырыбына арналды. Бесінші және алтыншы семинарлар 1975 жылы Гейдельбергте және 1979 жылы Варшавада өтіп, спорт пен ойындардағы әлеуметтену мәселелеріне арналды. Аталған семинарларда спорт пен мәдениет, ұйымдар социологиясы және спорт социологиясының басқа да өзекті мәселелері талқыланды.

1967 жылдан бастап Спорт социологиясы жөніндегі халықаралық комитет жұмыс семинарларын ұйымдастырып келеді. Мысалы, 1967 жылы АҚШ-та «Спорт пен ойындар – салыстырмалы-мәдени талдау» тақырыбында семинар өтті; ал 1971 жылы Ұлыбритания мен Швейцарияда спорттағы социологиялық зерттеулердің әдіснамасына арналған семинарлар ұйымдастырылды. Сонымен қатар, Спорт социологиясы жөніндегі халықаралық комитет дүниежүзілік социологиялық конгрестер мен Олимпиадалық ғылыми конгрестер аясында спорт социологиясы секциясының жұмысын ұйымдастырады. В. И. Столяровтың деректері бойынша Спорт социологиясы жөніндегі халықаралық комитеттің қолдауымен бірқатар халықаралық зерттеу жобалары әзірленіп, іске асырылды, атап айтқанда: «Спорттық мансап үлгілері жобасы», «Спорттық әлеуметтену жобасы», «Спорт ұйымдарында саясатты жүзеге асыру жобасы» және т.б.

Қазіргі уақытта дене шынықтыру мен спорт социологиясы (ДШмСС) дене шынықтыру мен спорттың дамуы мен қызмет етуіне, олардың тұлғаның қалыптасуына ықпалына, сондай-ақ жеке дене шынықтырудың критерийлерін айқындауға арналған

көптеген зерттеулер жүргізуде. Аталған зерттеулер социологиялық ақпарат алуда маңызды рөл атқарады және социология ғылымында қалыптасқан әдістерді, атап айтқанда құжаттарды талдау, бақылау, жазбаша (сауалнама) және ауызша (сұхбат) сұрау әдістерін қолданады.

Нақты социологиялық зерттеулер (НСЗ) көптеген мәселелерді қамтиды, олардың ішінде екі негізгі проблема айқындалады:

- әртүрлі әлеуметтік-демографиялық топтардың және қоғамның жалпы дене мәдениеті мен спортқа деген субъективтік қатынасын анықтау;
- халықтың дене мәдениетіне нақты қатынасы – іс жүзіндегі қатысуы немесе «тартылу деңгейі».

«Тартылу» ұғымы тұлғаның мінез-құлықтық формаларын, эмоционалдық реакцияларын және білім алуға ұмтылысын білдіреді. Тартылу келесі түрлерге бөлінеді: «мінез-құлықтық», «танымдық» және «эмоционалдық». Бұған қоса, дене шынықтыру мен спорттағы белсенділікті сипаттайтын «тартылу дәрежесі» ұғымын да қосуға болады. Оны сипаттау үшін «жиілік», «ұзақтық» және «қарқындылық» сияқты өлшемдер қолданылады.

Халықтың «тартылу деңгейіне» (дене шынықтыру-спорттық қызметке қатысуына) *жүргізілетін социологиялық талдау төмендегілер туралы түсінік береді*:

- дене шынықтыру мен спортпен айналысатын адамдардың құрамы, яғни осы салаға қандай әлеуметтік топтардың тартылғаны жөнінде;
- дене шынықтыру мен спортқа қатысудың (тартылудың) формалары мен түрлері;
- қатысу үдерісіне әсер ететін әлеуметтік факторлар, мотивациялық және тежеуші факторлар;
- жекелеген адамдар мен әлеуметтік топтардың дене шынықтыру-спорттық белсенділігінің динамикасы.

Әртүрлі елдер мен өңірлерде жүргізілетін көптеген нақты социологиялық зерттеулердің (НСЗ) пәні мектеп оқушыларының, студенттердің, өнеркәсіп, білім беру, ғылым саласы қызметкерлерінің және халықтың басқа да топтарының дене шынықтыру-спорттық белсенділігі болып табылады. *Зерттеудің мақсаты* – олардың дене шынықтыру мен спортпен айналыса ма, осы қызметтің қандай мотивтері бар, нақты қандай дене жаттығуларымен немесе спорт түрлерімен айналысады, бұл қызметтің қаншалықты белсенді, жүйелі және ұйымдасқан түрде немесе дербес жүзеге асырылатынын, сондай-ақ оның формаларының тиімділігін анықтау.

Зерттеу барысында әртүрлі әлеуметтік-демографиялық топтардың дене дайындығының деңгейі, олардың спорттық белсенділікке қатысу себептері, сондай-ақ дене шынықтыру-спорттық қызметпен байланысты құндылықтық бағдарлары талданады. Сонымен қатар, халықтың дене шынықтыру-спорттық белсенділігі әртүрлі өңірлер мен елдер бойынша зерттеледі.

Қазіргі уақытта дене шынықтыру мен спорт социологиясында (ДМСС) спорттың заманауи қоғамдағы маңыздылығын бағалауға қатысты қалыптасқан тәсілдер қайта қарастырылуда. Қоғамның жаңа әлеуметтік-экономикалық дамуы дене шынықтыру-спорттық қозғалыс алдына жаңа міндеттер қояды: құндылықтық бағдарларды, мінез-құлық модельдерін, мағыналар мен өмір салтын қалыптастыру.

Сондай-ақ спортшы тұлғасының қалыптасу мәселелерін және оның қоғамдағы мінез-құлқын болжауды зерттеу маңызды проблема болып табылады. Спорттың коммерциялануы және кәсіби деңгейінің артуы жағдайында спортшылардың моральдық мінез-құлқын қалыптастыруды зерттеу ерекше мәнге ие болуда. Жаңа экономикалық жағдайлар спорттық нәтижеге бағытталған екі әлеуметтік субъект - жаттықтырушы мен спортшы арасындағы өзара қатынастар мәселесін туындатады. Қазіргі кезде спорттық нәтиже тек метрлермен, голдармен немесе секундтармен ғана емес, сонымен қатар сыйақылармен, жүлде қорларымен және басқа да материалдық ынталандырулармен бағаланады.

Спорттық мансап аяқталғаннан кейін спортшылардың қоғамға әлеуметтік бейімделуі мәселелері назардан тыс қалмауы тиіс. Спорт элитасының өзі де қоғамға толыққанды интеграциялану үшін әрдайым қолайлы жағдайларға ие бола бермейді. Дағдарыстық жағдайлардың алдын алу, спортшыға кәсіби спорттан кейін психологиялық күйзеліссіз лайықты өмір сүруін қамтамасыз етуге қалай көмектесу қажет деген сұрақтар - дене шынықтыру мен спорт социологиясының қазіргі заманғы негізгі проблемаларының бірі.

Спорттың даму логикасы «спорт және жастар», «спорт және прогресс», «спорт және гуманизм», «спорт және тұлға» сияқты социологиялық мәселелерді зерттеуді талап етеді. Осы мәселелерді шешуде дене шынықтыру мен спорт социологиясы қоғамның дамуы мен адамды жетілдірудегі өзінің қажеттілігі мен маңыздылығын тағы бір мәрте дәлелдей отырып, маңызды рөл атқаруы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Визитей, Н. Н. Сущность и социальные функции современного спорта [Текст] : учебное пособие / Н. Н. Визитей. – М., 1988.
2. Виноградов, П. А. Социология физической культуры [Текст] : учебное пособие / П. А. Виноградов, В. И. Жолдак, В. И. Чеботкевич; под общ. ред. П. А. Виноградова. — Пенза, 1995.
3. Выдрин, В. М. Теория физической культуры: (культурологический аспект) [Текст] : учебное пособие / В. М. Выдрин. – Л., 1988.
4. Государев, Н. А. Так становятся чемпионами [Текст] : учебное пособие / Н. А. Государев. – М., 1989.
5.9 Гречихин, В. Г. Лекции по методике и технике социологических исследований [Текст]: курс лекций / В. Г. Гречихин. – М., 1988.

orcid-0009-0004-0360-2522
УДК: 796.053.3

ИКЕМДІЛІКТІ ДАМЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джекенов Пахыт Сулейманович - доцент, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт қайраткері. Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Мухтарова Хадиша Куатовна - «Шығармашылық мамандықтар» факультетінің 4 курс, ДШ-22-13 тобының студенті, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті. Қазақстан, Тараз қаласы

Түйіндеме: Бұл мақалада авторлар икемділікті дамыту әдістемесінің ерекшеліктерін қарастырып зерттеді

Кілт сөздер: Созылу жаттығулары, ғылыми зерттеулер, қозғалыс, жүктеме, жаттығулар қарқыны, сабақтардың саны.

Аннотация: В данной статье авторы рассмотрели особенности методики развития гибкости

Ключевые слова: упражнения на растяжку, научные исследования, движение, нагрузка, темп упражнений, количество занятий.

Икемділікті дамыту мен жетілдіру дене тәрбиесі мен спорттық дайындықтың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады, себебі бұл дене қасиеті қозғалыс әрекетінің тиімділігіне, жарақаттанудың алдын алуға және қозғалыс техникасының ұтымды

қалыптасуына тікелей әсер етеді. Созылу жаттығуларын қолданудың оңтайлы арақатынасын әдістемелік тұрғыдан негіздеп анықтау, сондай-ақ жүктемелерді ғылыми тұрғыда дәл мөлшерлеу тірек-қимыл аппаратының шамадан тыс жүктелуін және жағымсыз функционалдық салдарларды болдырмай, икемділіктің біртіндеп дамуын қамтамасыз етеді.

Тәжірибе мен ғылыми зерттеулердің нәтижелері мақсатты түрде 3–4 ай бойы жүргізілген жұмыс барысында икемділік көрсеткіштерінің елеулі оң өзгерістеріне қол жеткізуге болатынын көрсетеді. Осы жағдайларда созылу жаттығуларының әртүрлі түрлерін теңгерімді арақатынаста қолдану орынды деп саналады: шамамен 40 %-ын белсенді жаттығулар, 40 %-ын пассивті жаттығулар және 20 %-ын статикалық жаттығулар құрауы тиіс. Сонымен қатар, шұғылданушылардың жас ерекшеліктерін міндетті түрде ескеру қажет: балалар мен жасөспірімдерде бұлшықет-байлам аппаратының үйлесімді дамуына және үйлестіру қабілеттерінің қалыптасуына ықпал ететін белсенді созылу түрлеріне басымдық берілгені жөн, ал статикалық жаттығулардың үлесі шектеулі болуы тиіс. Егде жастағы адамдарда, керісінше, жүктеменің қарқындылығын қатаң бақылау жағдайында статикалық және пассивті әсерлердің үлесін біртіндеп арттыруға болады.

Әдістемелік тұрғыдан жаттығуларды орындау параметрлері, соның ішінде қайталау саны, қозғалыс қарқыны және статикалық қалыптарды ұстап тұру ұзақтығы маңызды мәнге ие. Мамандар әзірлеген бағдарлы ұсынымдарға сәйкес, сабақтардың бастапқы кезеңдерінде қайталау саны 8–10 реттен аспауы тиіс, ал орындау қарқыны қозғалысты бақылауды қамтамасыз ететін және күрт амплитудалық әсерлерді болдырмайтын орташа деңгейде болуы қажет. Статикалық қалыптарды ұстап тұру ұзақтығы ағзаның бейімделуіне және шұғылданушылардың функционалдық мүмкіндіктерінің артуына қарай біртіндеп ұлғайтылады.

Икемділікке арналған жаттығуларды қозғалыс белсенділігінің әртүрлі нысандарына жүйелі түрде енгізу ұсынылады: таңертеңгілік гигиеналық гимнастикаға, дене тәрбиесі сабақтарының кіріспе (дайындық) бөліміне, сондай-ақ жаттығу және жарыс алдындағы қыздыру құрылымына. Мұндай бөлу буындардың оңтайлы қозғалғыштық деңгейін сақтауға, бұлшықеттер мен байламдарды кейінгі жүктемелерге дайындауға және жарақат алу қаупін төмендетуге мүмкіндік береді.

Икемділік жаттығуларын күштік және релаксациялық құралдармен ұтымды үйлестіру ерекше маңызға ие. Күштік жаттығулар мен босаңсуға арналған жаттығуларды кешенді қолдану қозғалысты қамтамасыз ететін бұлшықеттердің күші, созылғыштығы мен серпімділігін арттырумен қатар, жалпы бұлшықет-байлам аппаратының нығаюына ықпал етеді. Мұндай өзара ықпалдастық икемділіктің тұрақты дамуына және тірек-қимыл жүйесінің функционалдық сенімділігін арттыруға алғышарттар жасайды.

Сонымен қатар, буындардың қозғалғыштығын мақсатты түрде дамыту кезеңінде релаксациялық жаттығуларды қолдану жаттығу әсерін едәуір күшейтіп, оны орта есеппен 10 %-ға дейін арттырады. Бұл бұлшықет тонусының төмендеуімен, қан айналымының жақсаруымен және қалпына келу үдерістерінің жеделдеуімен түсіндіріледі, нәтижесінде созылу әсерлері тиімдірек меңгеріліп, қол жеткізілген нәтижелердің ұзақ уақыт сақталуына ықпал етеді.

Икемділік жаттығуларын жеке сабақтар аясында орындау кезінде жүктемені бір жыл бойы біртіндеп арттыру қажет, шұғылданушының дайындық деңгейін, жас ерекшеліктері мен функционалдық сипаттарын ескере отырып. Жүктемені біртіндеп арттыру орындалатын жаттығулар көлемін ұлғайту және қайталау санын көбейту арқылы жүзеге асады, бұл бұлшықеттердің, байламдардың және буындардың созылу әсеріне біртіндеп бейімделуін қамтамасыз етеді. Мұндай тәсіл жарақаттар мен шамадан тыс кернеудің қаупін азайтып, сонымен бірге икемділік пен буындардың қозғалғыштығын тұрақты түрде дамытуды қамтамасыз етеді.

Жаттығулар қарқыны олардың сипатына байланысты реттеледі: белсенді жаттығулар үшін бір циклді қайталау 1 секундқа, пассивті жаттығулар үшін — 1–2

секундқа, ал статикалық қалыптар үшін — 3–6 секунд бойы орындауға ұсынылады. Ағзаның бейімделуіне қарай статикалық жаттығулардағы қалыпты ұстап тұру ұзақтығы біртіндеп ұлғаяды, бұл бұлшықеттер мен байламдарды тереңірек созуға, олардың серпімділігін арттыруға және бұлшықет-байлам аппаратының нығаюына ықпал етеді.

Бір сабақ аясында икемділік жаттығуларын әдістемелік реттілікке сәйкес орындау ұсынылады, бұл жүктемені оңтайлы бөлуге және әр түрлі бұлшықет топтарын кезең-кезеңімен белсендендіруге мүмкіндік береді. Алдымен жоғарғы қолдар буындарына арналған жаттығулар орындалады, кейін — дене бұлшықеттері мен буындарына, және соңында — төменгі аяқтарға арналған жаттығулар. Мұндай сабақ құрылымы икемділіктің жүйелі дамуын қамтамасыз етіп, жеке бұлшықет топтарының ерте шаршауын болдырмайды.

Жаттығу үдерісінің тиімділігін арттыру және қалпына келуді жақсарту мақсатында жаттығулар сериялары арасындағы үзілістерде релаксациялық жаттығуларды қосу ұсынылады. Олар бұлшықет тонусын төмендетуге, қан айналымын жақсартуға және қалпына келу процестерін жеделдетуге ықпал етеді, бұл тек созылу әсерінің тиімділігін арттыруға ғана емес, сонымен қатар шұғылданушыларда жаттығуларды орындау кезінде жайлылық пен сенімділік сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, жүктемені біртіндеп арттыру, жаттығулар реттілігін сақтау және релаксацияны қосу арқылы икемділікке арналған жеке сабақтарды әдістемелік тұрғыдан дұрыс құру бұлшықеттер мен буындардың қозғалғыштығы, серпімділігі және функционалдық төзімділігін кешенді дамытуға мүмкіндік береді. Бұл спорттағы қозғалыс техникасын тиімді меңгеру, жарақаттардың алдын алу және ағзаны жалпы нығайту үшін берік негіз жасайды.

Икемділікті дамытуға бағытталған аптадағы сабақтардың саны туралы әртүрлі пікірлер бар. Сонымен, кейбір авторлар аптасына 2-3 рет жеткілікті деп санайды; басқалары күнделікті сабақтардың қажеттілігіне сендіреді; басқалары күніне екі сабақ жақсы нәтиже беретініне сенімді.

Алайда, барлық сарапшылар икемділікті дамыту бойынша жұмыстың бастапқы кезеңінде аптасына үш сабақ жеткілікті. Сонымен қатар, аптасына үш рет өткізілетін сабақтар буындардағы қозғалғыштықтың қол жеткізілген деңгейін сақтауға мүмкіндік береді.

Икемділік жаттығуларындағы үзілістер оның даму деңгейіне теріс әсер етеді. Мысалы, екі айлық үзіліс буындардағы ұтқырлықты 10-12% нашарлатады.

Икемділікке үйрету кезінде барлық негізгі буындардың қозғалғыштығына әсер ететін жаттығулардың кең арсеналын қолдану керек, өйткені кейбір буындардың қозғалғыштығы жаттығуларын басқаларына оң беру байқалмайды.

Соңғы жылдары икемділікті дамытуға және бұлшықеттердің серпімділігін арттыруға бағытталған статикалық жаттығулар жүйесі — стретчинг — шетелде де, елімізде де кеңінен таралуда. Оның танымалдылығы әмбебаптығымен, әртүрлі жас және функционалдық топтар үшін қолжетімділігімен, сондай-ақ айқын сауықтыру және профилактикалық бағыттылығымен түсіндіріледі. Стретчинг дене тәрбиесі жүйесінде, сауықтыру дене мәдениетінде, фитнес пен спорттық дайындықта дербес құрал ретінде де, қозғалыс белсенділігінің басқа түрлерімен үйлесімде де кеңінен қолданылады.

«Стретчинг» термині ағылшын тіліндегі *stretching* сөзінен шыққан, ол «созу», «ұзарту» деген мағынаны білдіреді және аталған әдістеменің мәнін толықтай ашады. Стретчингтің негізінде бұлшықеттерге, сіңірлерге және байламдарға олардың ұзындығын арттыру, буындардағы қозғалғыштықты жақсарту және оңтайлы бұлшықет тонусын қалыптастыру мақсатында мақсатты әсер ету жатады.

Стретчинг жаттығуларын статикалық режимде орындау кезінде шұғылданушы белгілі бір қалыпты қабылдап, оны 15–60 секунд бойы, ал жекелеген жағдайларда дайындық деңгейі мен қойылған міндеттерге байланысты одан да ұзақ уақыт сақтайды. Қалыпты ұстап тұру барысында созылып жатқан бұлшықеттердің орташа деңгейдегі

кернеуіне жол беріледі, бұл бұлшықет-байлам аппаратына терең әрі бақыланатын әсер етуді қамтамасыз етеді. Маңызды әдістемелік талаптардың бірі — күрт қозғалыстар мен ауырсыну сезімдерінің болмауы, өйткені созылу жайлы кернеу аймағында жүзеге асырылуы тиіс.

Стретчингтің физиологиялық мәні бұлшықеттерді созу және белгілі бір қалыпты сақтау кезінде қан айналымы мен зат алмасу үдерістерінің белсенуімен, тіндердің трофикасының жақсаруымен және бұлшықет талшықтарының серпімділігінің артуымен сипатталады. Сонымен қатар, стретчинг жаттығуларын жүйелі орындау шамадан тыс бұлшықет кернеуін төмендетуге, дене жүктемелерінен кейінгі қалпына келу үдерістерін жеделдетуге және жүйке жүйесінің функционалдық жағдайын қалыпқа келтіруге ықпал етеді.

Дене шынықтыру және спорт практикасында созылу жаттығуларын қолдануға болады: жылыну жаттығуларынан кейін жаттығуларда бұлшық еттерді, сіңірлерді және байламдарды көлемді немесе жоғары қарқынды жаттығу бағдарламасына дайындау құралы ретінде; сабақтың (сабақтың) негізгі бөлігінде бұлшықеттер мен байламдардың икемділігін дамыту және арттыру құралы ретінде; сабақтың соңғы бөлігінде жоғары жүктемелерден кейін қалпына келтіру және тірек-қимыл аппаратының жарақаттарының алдын алу, сондай-ақ ауырсынуды жеңілдету және құрысуды болдырмау құралы ретінде.

Стретчингтің әртүрлі нұсқалары бар. Ең көп таралған жаттығулар тізбегі: бұлшықеттің жиырылу кезеңі (күш немесе жылдамдық жаттығулары), ұзақтығы 1-5 с, содан кейін бұлшықеттің релаксациясы 3-5 с, содан кейін статикалық қалыпта 15-тен 60 с-қа дейін созылады.

Созылу жаттығуларын орындаудың тағы бір әдісі кеңінен қолданылады: жылыну немесе сабақтың негізгі бөлігінде орындалатын динамикалық (серіппелі) жаттығулар статикалық позаны соңғы қайталауда біраз уақыт ұстаумен аяқталады.

Жаттығулар арасындағы демалыстың ұзақтығы мен сипаты жеке болып табылады, ал қатысушылар үшін үзіліс баяу жүгірумен немесе белсенді демалыспен толтырылуы мүмкін.

Созылу әдісі өте айрықша. Дегенмен, жаттығудың белгілі бір параметрлерін ұсынуға болады.

1. Бір қайталаудың ұзақтығы (позаны ұстау) 15 — тен 60 с-қа дейін (жаңадан бастаушылар мен балалар үшін-10-20 с).

2. Бір жаттығудың қайталану саны 2-ден 6 есеге дейін, 10-30 с қайталау арасында демалу.

3. Бір кешендегі жаттығулар саны 4-тен 10-ға дейін.

4. Барлық жүктеменің жалпы ұзақтығы 10-нан 45 минутқа дейін.

5. Демалу сипаты - толық релаксация, жүгіру, белсенді демалыс.

Жаттығу кезінде жүктелген бұлшықет тобына назар аудару қажет.

Созылу жаттығуларының ең жақын әсері әдістемелік ережелерді сақтауға байланысты (Ю. В. Менхин, 1989): - алдын-ала функционалды қыздыру,

- жеткілікті жылу өндірісін тудыратын жаттығуларды қолдану;

- сериялылық (бірнеше рет қайталау)және созылу импульстарының біртіндеп күшеюі (жеңіл ауырсынуға дейін);

- құралдарды таңдаудағы күрделілік және сабақ құрылымында ұтымды орналасу (әдетте, негізгі бөліктің бірінші жартысында).

Дене тәрбиесі процесінде икемділікке әсер ету және оның прогрессивті дамуы мен ұзақ сақталуын қамтамасыз ету икемділікке бағытталған әсердің келесі режимдерін ажыратады:

1. Даму режимі-ұйымның әртүрлі әдістері мен формалары жүйесінде созылу жаттығуларын жаппай қолдану.

2. Қолдау режимі-икемділіктің реадаптациялық нашарлауының алдын алу мақсатында созылу жаттығуларын орташа орындау.

Икемділікті арнайы дамыту процесінде келесі әдістер қолданылады:

- қайта жаттығу әдісі;
- статикалық созылу әдісі;
- күш жаттығуларымен біріктіру әдісі;
- ойын және бәсекелестік әдістері.

Икемділікті дамытудың негізгі әдісі-созылу жаттығулары бірнеше рет сериялар қолданылған кезде қайталанатын әдіс. Бірнеше рет созылу әдісі бұлшықеттердің көптеген қайталанулармен созылу қасиетіне негізделген.

Мен қозғалыстарды кішкене амплитудадан бастаймын және біртіндеп максимумға дейін арттырамын. Қайталаудың оңтайлы санының шегі-қозғалыс жылдамдығының төмендеуі немесе ауырсынудың пайда болуы.

Жынысына, жасына және физикалық дайындығына байланысты сериядағы қайталанулар саны сараланады.

Дене шынықтыру сабақтарында статикалық созылу әдістері кеңінен қолданылады: пассивті және белсенді, олар созылу мөлшерінің оның ұзақтығына тәуелділігіне негізделген.

Бұл әдісті қолданған кезде, бұрын босаңсып, жаттығу жасап, соңғы позицияны 5 секундтан бірнеше минутқа дейін ұстайды .

Күш жаттығуларымен біріктіру әдісі позицияға негізделеді: бұлшықет ұзақ уақыт жұмыс істегеннен кейін 30% немесе одан да көп қысқарады - "жиырылу қарызының" әсері, егер ол бекітілсе, күш қабілеті төмендейді, ал бұлшықеттер қысқарып, демалу кезінде қалады, бұл күш пен икемділікті бірлесіп дамыту қажеттілігін дәлелдейді.

Біріктірілген әдісті қолдану дененің жұмыс істейтін бөліктерінің жоғары қозғалғыштығын қажет ететін күш жаттығуларын таңдау арқылы қамтамасыз етіледі.

Икемділікті жетілдіру әдістері ретінде, әсіресе жас оқушылармен жұмыс жасауда ойын және бәсекелестік әдістер қолданылады. Олар созылу жаттығуларын орындауға қызығушылықты арттыруға және сабақтың эмоционалды фонын жақсартуға мүмкіндік береді.

Икемділікке әсер ететін жаттығуларды жоспарлау кезінде осы жаттығуларды қолданудағы оңтайлы пропорцияларды, сондай-ақ жүктемелердің дұрыс мөлшерін анықтау әдістемелік тұрғыдан маңызды.

Жеке жаттығулардың тиімділігі көбінесе олардың ұзақтығымен анықталады, ол буынның максималды қозғалғыштығын қамтамасыз етуі керек.

Буындардағы ұтқырлық динамикасын зерттеу оның бастапқыда біртіндеп өсіп, максимумға жететіндігін көрсетеді-белгілі бір уақыт бір деңгейде сақталады, содан кейін біртіндеп төмендейді.

Әр түрлі буындар үшін максималды амплитудаға жету үшін қажет қозғалыстар саны бірдей емес.

Әсер ету ұзақтығы буынның ерекшеліктеріне, жасына, қатысушылардың жынысына, жаттығулардың сипатына, қарқынына байланысты және 20 секундтан 2-3 минутқа дейін өзгеруі мүмкін. Белсенді жаттығулардың қарқыны секундына бір рет, пассивті 1 - 2 секундта бір рет қайталанады.

Бір сабақта икемділік жаттығуларын келесі ретпен орындау ұсынылады: - аяқ-қолдарға арналған жаттығулар;

- дене бұлшықеттеріне жаттығулар;
- төменгі аяқтарға арналған жаттығулар.

Бұл жаттығуларды демалу кезінде сериялық орындау кезінде релаксация қолданылады.

Созылу жаттығулары дене шынықтыру сабағының дайындық бөлігіне кіреді. Сонымен қатар, олар тірек - қимыл жүйесін белсенді бұлшықет қызметіне немесе негізгі қызметке дайындаудың құралы болып табылады, егер икемділікті дамыту міндеттері

қарастырылған болса, оларды сабақтың соңғы бөлігінде қолдану денені қалпына келтіру процестерімен және белсенді демалумен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ашенов, Т. К. Воспитание гибкости детей младшего школьного возраста / Т. К. Ашенов // Ratio et Natura. – 2020. – № 2(2).
2. Годик, М. А. Стретчинг : подвижность, гибкость, элегантность / М. А. Годик, А. М. Барамидзе, Т. Г. Киселева. – Москва : Советский спорт, 1991. – 91 с.
3. Нельсон, А. Анатомия упражнений на растяжку / А. Нельсон, Ю. Кокконен ; пер. с англ. С. Э. Борич. – Минск : Попурри, 2014. – 224 с.
4. Степин, К. Н. Гибкость. Основы развития / К. Н. Степин. – Днепропетровск, 2013.-176 с.

ӘОЖ 297 (875)

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЛТЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті
Кенес Сания Берікқызы, ассистент, магистр
https://orcid.org/0009-0001-7425-8691
Төлен Ерсұлтан Дарханұлы, ДШ-23-1 тобының студенті
Рысбеков Бақдаулет Мейрамбекұлы, ДШ-23-1 тобының студенті

АНДАТПА: Мақалада дене шынықтыру сабағында оқушыларды ұлтжандылыққа тәрбиелеудің маңызы мен тиімді жолдары қарастырылады. Ұлттық ойындар мен дәстүрлі спорт түрлерін оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы оқушылардың отансүйгіштік сезімін, ұлттық сана-сезімін және мәдени құндылықтарға деген құрметін қалыптастыру мүмкіндіктері ашып көрсетіледі. Сонымен қатар дене шынықтыру сабақтарының тәрбиелік әлеуеті, оқушылардың физикалық дамуы мен рухани-адамгершілік қасиеттерін жетілдірудегі рөлі айқындалады.

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются возможности воспитания патриотизма и национального самосознания учащихся на уроках физической культуры. Раскрывается воспитательный потенциал физического воспитания через использование национальных игр, традиционных видов спорта и элементов культурно-исторического наследия. Особое внимание уделяется формированию у обучающихся уважительного отношения к национальным ценностям, традициям и обычаям, а также развитию таких личностных качеств, как коллективизм, ответственность и гражданская позиция.

ANNOTATION: The article discusses the possibilities of fostering patriotism and national identity of students in physical education classes. The educational potential of physical education is revealed through the use of national games, traditional sports and elements of cultural and historical heritage. Special attention is paid to the formation of students' respect for national values, traditions and customs, as well as the development of such personal qualities as teamwork, responsibility and citizenship.

Кілтті сөздер: Отан, ұлттық, ұлтжандылық, ұлт, ұлттық ойындар, дене шынықтыру, денсаулық.

Ключевые слова: Отечество, национальность, национальность, национальность, национальные игры, физическая культура, здоровье.

Keywords: Fatherland, nationality, nationality, nationality, national games, physical education, health,

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – дені сау, рухани бай, ұлттық құндылықтарды құрметтейтін, елінің тарихы мен мәдениетін мақтан тұтатын ұрпақ тәрбиелеу. Осы тұрғыда дене шынықтыру пәні тек қана физикалық қабілеттерді дамыту құралы емес, сонымен қатар оқушыларды ұлтжандылыққа, отансүйгіштікке тәрбиелеудің тиімді алаңы болып табылады. Дене шынықтыру сабақтары арқылы ұлттық ойындар мен спорт түрлерін жүйелі қолдану оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

Еліміздегі білім берудің бүгінгі жағдайы қоғамдық өмірдің барлық салаларында түбегейлі мәнге ие және оның дамуы жалпы мемлекеттік саясаттың бағыттары ретінде қарастырылуда. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға қарсы кез келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу» - деп көрсетілген. Сондай-ақ «Білім» мемлекеттік бағдарламасындағы тәрбиелеу жүйесін жетілдірудің мақсаты: «Қазақстандық ұлтжандылық, азаматтық, ізгілік пен жалпы азаматтық, құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиелеушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру» делінсе, жоғарыда көрсетілген тәрбиелеу жүйесін жетілдірудің мәнінде: «білім беру ұйымындағы ұлттық мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, тәрбиелеудің тиімді жүйесін әзірлеу мен енгізу» – деп көрсетілген. Адамның рухани ішкі және сыртқы тазалығы адамгершілік, имандылық қасиеті, ақыл-ойының, дене бітімінің саулығы, тәлім-тәрбиесі туралы мәселелерді адамзат тарихи тамырын тереңнен алады. Халқымыз жас ұрпақты рухани-адамгершілікке, салауаттылыққа тәрбиелеуге ерекше көңіл бөліп, кейінгіге талай ұлағатты сөздерін, іс-тәжірибесін қалдырған. Білім беру мен тәрбиенің негізгі міндеті – елін сүйген адал азаматты тәрбиелеу болса, осыған сәйкес «қазақстандық ұлтжандылық пен ұлттық елжандылық» оқушылардың тәрбиелік деңгейін бағалаудағы көрсеткіш болып қарастырылады.

Ұлтжандылық – өз халқының тіліне, дәстүріне, тарихына, мәдениетіне деген құрмет пен сүйіспеншілік. Оқушыларды ұлтжандылыққа тәрбиелеу олардың азаматтық позициясын қалыптастырып, ел болашағына жауапкершілікпен қарауына негіз болады. Бұл қасиеттерді қалыптастыруда тәрбиелік әлеуеті жоғары пәндердің бірі – дене шынықтыру.

Дене шынықтыру сабақтарында ұлтжандылық тәрбиені жүзеге асыру төмендегі бағыттар арқылы іске асырылады:

Ойынға зер салып, ой жүгіртіп қарар болсақ, содан үлкен де мәнді-мағыналы істер туындап өрбитінін байқаймыз. Өйткені, ең алдымен ненің болсын бас алып, жол бастар қайнар көзі болатыны белгілі. Ойынды біз бар өнердің бастауы деп білеміз. Шынында да, көне мәдениет пен әдеби туындылар, ең алдымен, сан халық жиналған думанды-сауықта, ойын-той үстінде дүниеге келіп, көптің игілігіне айналған. Сөйтіп, бүгінгі және болашақ ұрпақ ұлт ойындарының өзі адам еңбегінің жемісі, халықтың фантастикалық ой құбылысының нышаны ретінде өмірге келгенін, оның бар өнердің бастамасы, халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінің айнасы екенін білуге тиіс.

Қазақ халқының дене тәрбиесіне, оны шынықтыруға,ептілікке, денсаулықты, көңіл-күйді көтеруге арналған осы кездегі дене тәрбиесі мен спорт нышаны ерте заманда-ақ халық кәдесіне жараған. Сөйтіп, көшпенді деп аталып келген қазақ халқы дене тәрбиесін, оның ішінде спортты дамытуға көп көңіл бөлгені байқалады. Ежелден садақ тарту, бәйге, сайыс, күрес, аударыспақ сияқты спорт түрлерімен айналысқан қазақ халқы басқа да спорт түрлерімен айналысу арқылы өздерінің рухани байлықтарын жетілдіріп, толықтырып отырған. Халық өзіне лайықты деп санаған ұлттық спорт түрлерін, әр түрлі дене жаттығуларын үнемі жетілдіріп келген. Алғашқы кезеңде спорт пен дене тәрбиесі еңбекшілердің денсаулығын нығайту, жалпы гигиеналық мәселелер, әскери шынықтыру даярлығын жақсарту мақсатында жүргізілді. Ұлттық спорт түрлері де жақсы жолға қойылған. Атап айтқанда қазақша күрес, тоғызқұмалақ, сайыс, аударыспақ, бәйге, көкпар,

қыз қуу, жорға жарыс, атан жарыс, асық ату, бестас сияқты спорт түрінен арнайы федерациялар құрылған.

Бүкіл елімізде оқушыларды ұлтжандылыққа тәрбиелеудің басты мәселелерінің бірі – ол дене шынықтыру сабағымен терең оқыта білу. Дене шынықтыру сабағы негізі ер балалардың табиғатына тән пән. Олардың бойында Отан алдындағы жауапкершілікті қалыптастыруымыз керек. Дене шынықтырудағы ойындар баланыңептілігімен, шыңдалуымен қатар оның ақыл-ойын да дамытады. Қазіргі таңда оқушылардың дені сау, жан-жақты болғанын талап ететіні белгілі. Осы және басқа да себептерге байланысты мектеп, лицей бітірген әрбір жасөспірім оқу бағдарламасында берілген білімді толық меңгеруі тиіс. Дене тәрбиесі сабағында жоғарғы сыныптағы ер балалардың дене қасиеттерін дамыту процесінде бірыңғай заңдылықтар негізінде жүзеге асырылады: жаттығулар мен жүктемелерге сапалы көзқарас, сабаққа белсенді қатысу, ұжымдылыққа тәрбиелеу қабілеттілігін арттыру, дене мүмкіншіліктерін дамыту. Ер балалардың сапалы және болашақ өмірде керек қимыл қозғалысты жақсы және дұрыс меңгерген жағдайында денсаулығы жақсы, дене қасиеттері мен қабілеттері дамыған жауынгерді көруге болады. Біз ұрпақ тәрбиесінде дене күштері мен рухани күштері сай жетіліп, шыныққып өсетіндей етіп тәрбиелеу ісін қамтамасыз етуді дене тәрбие саласының аса маңызды міндеттерінің бірі деп санаймыз. Сондықтан да әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие – ұлтжандылық тұрғыдағы тәрбие үлгісі болып табылады. Өйткені, мұнда тәрбиенің негізін замандар бойы қалыптасып келген асыл рухани құндылықтар және биік іземттілік пен құлықтылық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып, әрі асылдандыра түсетін, халықтың даналық өмір-салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Ұлтжандық тәрбие – адам өмірінің алтын арқауы. Ұлтжандық тәрбие жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды жоққа шығармайды, қайта солармен үндесіп жатады. Бұлар бір-бірін байытып, құнарландырып отырады. Ұлжандық тәрбиеден тереңдеп нәр алған адам – рухани бай адам. Ондай адам жалпы адамзаттық тұрғыдан мәдени және рухани құндылықтарды бойына тезірек сіңіреді, сөйтіп, толық әрі кәміл адам дәрежесіне тезірек жетеді. Біздің пайымдауымызша, ұлжандыққа тәрбиелеуде қазақстандық патриотизммен қатар сүйенетін негізгі ұғымның бірі – ұлттық патриотизм. Бұл орайда ұлттық дәстүрлердің, олардың құрамдас бөліктерінің адамдардың отан сүйгіш қасиеттерін қалыптастыруда және дамытуда қандай орын алатынының маңызы зор. Халқымыздың ардақты ұлы Бауыржан Момышұлының мына бір сөздері дәл бүгін айтылғандай қымбат: «Патриотизм түсінігін мемлекеттің азаматы ретіндегі жеке адамның мүддесінен тыс жалпылама, жадағай түсіндіруге болмайды. Патриотизмнің құрамдас бөлігі болып табылатын маңызды элементтердің бірі-ұлттық рух немесе ұлтжандылық өз халқына деген сүйіспеншілік ретінде қарастырылуға тиіс. Ұлтжандылық өзінің шыққан тегінің бірлігі мен ортақтығы, туған жеріне, тіліне, өскен ортасына, мінез-құлқына, психологиялық және этнографиялық ерекшеліктеріне басқалардан өзгеше әрі ерекше тарихи ұлттық дәстүрлерге тығыз байланысты. Ұлттық сезімдерді патриотизм арнасына, Отанға, ұлтқа деген сүйіспеншілік рухына бағыттау үшін бұл ерекшеліктерді жақсы білу және олармен міндетті түрде санасу қажет».

Ұлтжандылықты қалыптастыруда салт-дәстүрлердің атқаратын орны ерекше. Ұлтжандылық дегеніміз – ең алдымен, белгілі бір ұлттың өкіліне сүйіспеншілікпен қарау, оның ұрпақтан ұрпаққа үзілмей жалғасып келе жатқан құндылықтарын бойына сіңіру. Тереңірек пайымдасақ, мұның өзі ұлттарды ұлылауға бағытталып, ілгеріде жүргізілген кереғар ұлт саясатының кесірінен ұмтылып қалған дәстүрлердің жаңғыруы арқылы әрбір адамның ұлтшылдығын күшейте түсіру болып табылады. Өйткені егеменді ел болған соң сол елдің елдік белгісі ұлттық патриотизм тәрбиесі айқын көрінуге тиіс. Ұлтының наным-сенімдерін, саяси көзқарастары мен ұстанған бағыт-бағдарын, өз ұлтының ерекшеліктерін ұлттың әрбір азаматы танып білуі керек. Ұлттың салт-дәстүріне құрметпен қарау, оның тілі мен ділін, дінін сыйлау, жетістіктеріне шаттану – ұлттың әрбір өкілінің азаматтық борышы. Қазіргі таңдағы көтеріп отырған ұлттық тәрбие мәселесі оқушылардың өз

ұлтының тарихы мен географиясын, батырлары мен біртуар тұлғаларының ерлік істерін білуіне негізделеді. Қазақ елінің егеменді ел болуы ана тілінің салт-дәстүрінен, мәдениетімен, тарихынан, рухани дүниенің ұлттық сана сезімін, тілі мен ділін, бауырмашылық қадыр-қасиетін өскелең ұрпаққа қалыптастырудың тәлім-тәрбие идеясын басшылыққа алу деп түсіну қажет. Ендеше тәуелсіз мемлекетіміздің бүгінгі таңдағы білім беру саласының басты міндетінің бірі – жас ұрпақ бойына өз қоғамына деген ұлтжандылық сезімін қалыптастыру.

Ұлттық қасиеттеріміздің ұрпақ бойында қалыптасуы қоғам игілігі үшін маңызды. Ұлтжандылық тәрбие – ұлттық тәрбие негізі деп білеміз. Ал ұлттық тәрбие ғаламдағы құндылықтарды бойына сіңіріп, өз құндылықтарын арттыра береді. Бірақ ол өндіріс және экономика сияқты «ғаламдастыруға» келмейді, өркениеттілікпен дамып, қалыптасады. Ұлтжандылықты қалыптастырудың құралдары болып саналады: ұлттық тіл, ұлттық- әдеп ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, ауызекі халық шығармашылығы, ұлттық тарих, ұлттық сәндік- қолданбалы өнер, ұлттық ойындар, т.б. Ұлттық мәдениет, ұлттық тіл, салт-сана мен дәстүр әрбір халықтың өмір сүруінің және жер бетінде сақталып қалуының негізгі кепілдері болып табылады. Бұған қоса дәстүрлер, салттар, қоғамдық пікір адамдардың мінез-құлқын қалыптастыратын әлеуметтік реттеу екенін ұмытпау қажет. Сайып келгенде, бұлар адамдардың өзіндік санасына негіз болады. Тәрбиелеудің негізі мектеп қабырғасында дене тәрбие ісін жақсартудың маңызын халықтық тәрбиемен ұштастырудан қаланады. Халықтық тәрбие, ол ұлт болып қалыптасуымен бірге туып, бірге дамып келе жатқан тарихи көне үрдіске жатады. Ондай тәрбие жүйесінің халықтық педагогикамен тығыз жүргізілуі тиіс. Себебі, адамның ішкі қасиетін, сыртқы күш-қасиеті толықтырып, қанағаттандырып отырса, керісінше сыртқы күшті, ішкі қасиеттер қуаттайтындай үйлесімділікте болса, жеке тұлғаның нағыз толық тұтастығы сонда қалыптасатын болады. Ішкі күшке ақыл-ой, жүрек, қайрат қуат, тазалық, т.б. жатады. Ал, сыртқы күшке жататындар, ол бүкіл дененің қимыл-қозғалысы, бұлшық ет күші, қол, аяқ, иық, бас.

Ұрпақ тәрбиесі қоғам үшін лайықты мұрагерлер тәрбиелеу ісі. Бұл асқан жауапкершілікті талап етеді, мемлекеттік маңызы зор жұмыс «сегіз қырлы, бір сырлы», ақыл-ойы жетік, сезімі сергек, жауапкершілігі мен іскерлігі жетілген, дені сау адам өсіру ісі ғасырлар бойы халқымыздың ең ізгі арманы болып келеді. Бұл арман дене тәрбиесін, адамгершілік тәрбиесін, кәсіптік тәрбие беруді сіңіріп, іске асып отырады. Оқушылардың денсаулығына қамқорлық жасауға біздің қоғамымыз мейлінше мүдделі. Барлық оқушылардың сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып қолайлы жағдайлар жасау қажет. Оқушыларға дене тәрбиесін беру үшін спорт ұйымдары мен клубтардың, кәсіпорындар мен мекемелердің базасы кеңінен пайдалануы керек.

Қазақ ұлттық ойындарының оқушыларға тигізетін тәрбиелік мәні орасан зор және де дене тәрбиесінің баға жетпес құрамы. Қазақтың ұлттық ойындары тек ойын сауық жағынан ғана емес ол-спорт, ол – өмір сүру үшін маңызы бар үлкен тәрбие құрамы сонымен қоса ұлттық ойындар ерлікті,ептілікті,тапқырлықты, табандылықты тағы басқа мінез ерекшеліктерін қалыптастырады. Дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындар оқушылардың денесін шынықтырады, рухани жағынан өсіреді, ой-өрісін кеңейтеді. Ұлттық ойындарды пайдаланумен оқушылардың денсаулығын жақсарту жолында, қан айналымын, тыныс органын, зат алмасу процесін және жүйке жүйелері жұмысын нығайтуда маңызы зор. Қазақтың ұлттық ойындары дененің шынығуын қажет етеді. Сол секілді қозғалыс спорт ойындары да адамның еңбекке деген қажырлығын және шыдамдылығын талап етеді. Бала жасынан ойнаған ойындарының әсерінен болашақ жұмысшы ғана тәрбиеленіп қоймай, мүсінді, дені сау, қоғамның қиындығына төзімді азамат шығады. Отанның болашақ азаматтарын жан-жақты тәрбиелеуге әсерін тигізеді. Ұлттық ойындармен шұғылданатын оқушының қандай іске болсын қабілеттері артып, жылдамдық, шыдамдылық сияқты сапа қасиеттері өседі.

Ұлт спорты да спорттың басқа да түрлері сияқты барлық спорт ойындармен ұқсастығы бар. Мысалы: доп ойнау, қуыспақ, жасырынбақ, атысу ойындарын барлық ұлттың балалары ойнайды. Демек, ойындардың да бірыңғай негізі және заңдылығы бар. Біріншіден, ойындар барлық дәуірлерде, тарихи кезеңдерде болған, адам алғашқы қауымынан бастап, мәдениеттің жоғарғы даму сатысына дейінгі кезеңде қозғалыс қимылдарымен дене дамуының небір жетістіктерін дәлелдеп келеді. Ұлт ойындары қай қоғамда қалыптаспасын, ол даму ерекшеліктеріне байланысты барлық өнерді өз бойына сиғызудың салдарынан да қазақ халқының көретін киносы көңіл ашар театрының рөлін атқарады. Демек, қазіргі бізге жеткен мәдениет пен өнердің, театр элементтерінің қай-қайсысы болса да ойын үстінде көрсетіліп, сол ойыншылардың әр түрлі мәнерлі орындалуының нәтижесінде келіп, яғни қайталау жаттығулардың салдарынан бүгінгідей үлкен мәдениет пен өнердің негізін қалады. Ұлттық спорт түрлері мен халық ойындары жеткіншек ұрпақты үйлесімді тәрбиелеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі дене шынықтыру әдістемесінде ғасырлар бойы сомдалған және сыннан өткен халық ойындары мен ұлттық спорт түрлері арқылы оқушылар тәрбиелеудің бай тәжірибесін пайдалану қажет. Бұл халықтық педагогиканың сарқылмайтын қазынасы және қазіргі заман жағдайында оның пәрменді күші бар, себебі онда халық арасында дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмысты дамытудың және саламатты өмір салтын қалыптастыру үшін қажетті дайын қалыптарының негізі салынған.

Ұлттық ойындар – ата-бабамыздан бізге жеткен асыл қазынамыз, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес байлығымыз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштаса береді Ұлттық ойындар – адамның ойын жетелейтін, қиялымен қанат бітіретін ғажайып нәрсе, ақыл-ой жетекшісі, денсаулық кепілі, өмір тынысы . Ұлттық спорттық ойындардың мақсаты, міндетті түрде жеңіске жету емес, денсаулықты сақтау,ағзаның дұрыс өсуіне,қалыпты дамуына жағдай жасау.Жастардың денесінің мығым, шымыр болуы келешекте Отанын қорғауға дайын сарбаз екенін аңғартады.Оның кепілі ретінде халықтың спорттық ойындарының да маңызы зор. Дене тәрбие сабағында – ұлттық негізінде тәрбие беруде үлкен маңызды рол атқарады. Ұлттық ойындар адамның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштасып отырады. Ойынсыз ақыл ойдың қалыптасып отыруы да мүмкін емес. Ойын дегеніміз ұшқын білімге құмарлықпен еліктеудің маздап жанар оты. Міне сол сияқты қазақтың ұлттық ойындарының тынысы осындай ғажайып нәрсе. Ұлттық сезімді оятуға спорттық шаралар кеңінен өткізу керек. Сонымен бірге ұлттық тәрбиемен байланыстыра тәрбиелесек, Қазақстан елінің әрі сапалы, білімді, саламатты, кез келген уақытта өз елін қорғай алатын айбынды азаматтары бар, ата-бабамыздан қалған ұлағатты сөз «тепсе темір үзетін жігіт» болатыны кәміл. Күн сайын дүниеге келіп жататын сәбилердің қиялын қозғап, сезімдерін аялайтын, денеге қуат жанға саулық беріп, рухани азық болатын да осы ойын. Ұлттық ойын арқылы ғана ұлттық сезімге жететіндігіміз айқын.

Қорытындылай келе, дене шынықтыру сабағында оқушыларды ұлтжандылыққа тәрбиелеу – өзекті әрі маңызды міндет. Ұлттық ойындар мен спорт түрлерін тиімді пайдалану арқылы оқушылардың физикалық дайындығымен қатар, ұлттық сана-сезімі, отансүйгіштік қасиеттері қалыптасады. Бұл – болашақта елін сүйетін, ұлттық құндылықтарды қадірлейтін саналы ұрпақ тәрбиелеудің кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кенжеахметұлы С. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» - Алматы: Алматы кітап, 2005
2.Таникеев М.Т. Мир народного спорта: Научное издание. -Алматы, Санат,1998
3.Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Қайнар, 1994. 4.Сағындықов Е.С. Қазақтың ұлттық ойындары – Алматы: «Рауан»,1991

ӘЖК 37.037.1

ФУТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ЖАТТЫҒУ БАРЫСЫН ОҚЫТУ ЖӘНЕ ПРИНЦИПТЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ТӘСІЛДЕРІ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті
Кенес Сәния Берікқызы, ассистент, магистр https://orcid.org/0009-0001-7425-8691
Балғабек Дастан Отанұлы, ДШ-23-1 тобының студенті
Оразғали Бақдәулет Елжанұлы, ДШ-23-1 тобының студенті

АНДАТПА: Мақалада футбол ойынының жаттығу барысын оқыту және принциптерін жүзеге асыру тәсілдері туралы айтылады. Психологиялық дайындық дене функциялары мен футболшылардың мінез-құлқын жүйке-психикалық реттеу механизмдерін жетілдіруге бағытталған. Спорттық жаттығулар айтарлықтай психикалық стресстермен, үнемі "өзін-өзі жеңумен" сипатталады; ол қатаң тәртіпті және режимді сақтауды талап етеді. Дайындықтың тиімділігі футболшылардың психикалық тұрақтылығына байланысты.

АННОТАЦИЯ: В статье речь пойдет о способах обучения и реализации принципов тренировочного процесса футбольного матча. Психологическая подготовка направлена на совершенствование функций организма и механизмов нервно-психической регуляции поведения футболистов. Спортивные тренировки характеризуются значительными психическими нагрузками, постоянным "саморазрушением"; требуют строгой дисциплины и соблюдения режима. Эффективность подготовки зависит от психической устойчивости футболистов.

ANNOTATION: The article will focus on ways of teaching and implementing the principles of the training process of a football match. Psychological training is aimed at improving the functions of the body and the mechanisms of neuropsychic regulation of the behavior of football players. Sports training is characterized by significant mental stress, constant "self-destruction"; it requires strict discipline and compliance with the regime. The effectiveness of training depends on the mental stability of the players.

Кілтті сөздер: Психикалық қасиеттер, жаттығулар, әдістер, ерік-жігер, зейін, оқытулар, спорттық жүйе, шешімдерді қабылдау, эмоция, сапа

Ключевые слова: Психические качества, упражнения, техники, Сила воли, внимание, обучение, спортивная система, принятие решений, эмоции, качество

Keywords: Mental qualities, exercises, techniques, Willpower, attention, training, sports system, decision-making, emotions, quality.

Футбол - спорт ойындарына жатады, себебі бұл ойынның өзіне тән заңдары мен ойын ережесі бар және нақты ұйымдастыру жүйесі бар. Демек, ойналған ойынды талқылаған кезде, біз оның негізгі қорытындысын айта отырып, футбол ойынының жүйесін белгілейміз. Мұның бәрі футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптеріне жатады және футбол ойынының үйренуіне талаптар қояды. Футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптері.

Ойында екі қарсылас команда болғаннан кейін әрқайсысы жеңу үшін жанын салып, соған жетуге тиімді жолдар іздеп, негізгі принциптерді қолдана білу керек, демек, жеңіске жету, бір жағынан допқа ие болып қарсылас қақпаға енгізу, екінші жағынан осыны қарсылас командаға орындатпау. Ойын барысында шабуыл мен қорғану екі командаға тән. Шабуыл мен қорғануды ойын фазасы деп айтады. Бұл екі фазаның екеуі де ойынның негізі.Бір ойында әр команда орта есеппен алғанда допқа 120-150 рет ие болады, демек, бір команда осынаша рет шабуылға немесе қорғануға мүмкіншілігі бар [1].

Ілімдік және тәсілдемелік зерттеу үшін өткен ойынды талқылау әр команда алдына қойылатын талап, ал ойын жүргізу әдістерін жаңарту немесе арттыру үшін керек.

Сондықтан ойын фазалары /шабуыл-қорғану/ кіші бөлшекгерге бөлініп - ойын кесінділері деп аталады. Ойын барысында командаларға қысқа уақыттың ішінде бірнеше ойын жүргізу әдістерін пайдалануға талап қойылады. Оған: ұйымдастыру, жүргізу және шабуылы; аяқтау, шабуылдан қорғануға өту, қақпаны қорғау жатады. Фазалар мен ойын бөлшектері бірнеше ойын көріністерінен тұрады.

Ойын көрінісі - бірнеше нақгылы ойын қимылдарынан тұрады. Қысқа уақыттың ішінде футболшы алдына қойылған талаптарды орындау керек.

Ойын заңы бойынша көріністер бірнеше рет қайталана береді. Сондықтан жаттығу жүргізген кезде осы ойын жүргізу әдістеріне үйреткенде әр фазалар қанша бөлшектерден немесе көріністерден тұратынын белгілеп алып, жаттығуларды сол ойын көріністеріне жақындатқан дұрыс [2].

Төреші ойынды тоқтатқан кездегі тағы бір көрініс - стандартты ойын қозғалысы деп аталады, /допты қойып қақпаға тебу, лақтыру, айып добын ойынға қосу/. Бұл көрініс қимылдары ойын тәртібінде белгіленген. Ойын фазалары, бөлшектері, көріністерінің белгі-категориясын жасай отырып, ойынның бар зандарын көрсетеді.

Ойын көріністерін футболшылар жекелей немесе ұжыммен орындайды. Ол көріністер бірнеше қимылдардан тұрады. Негізгі фазаларға сәйкес, футболшы шабуыл немесе қорғану қимылдарын орындайды.

Ойын қимылдарының физиологиялық негізі - қалыптасқан динамикадан, ал динамикалық қалыптасу әр түрлі факторлардан тұрады. Олар ойынның аландағы жағдайында және ойыншының организмінің ішкі процестерін және бар жинақталған қарым-қатынастарды көрсетеді. Әр футболшының ойын қимылдарын, ойын тәсілдерін шебер орындауы және оны дер кезінде сыртқы күштерді және отырып, ойын көріністерінде орыңдай білуі. Ойын жүргізу әдістерінің жағынан қарағанда, футболшы ойын қимылдарын, психологиялық процестері және мидың жұмысына қарай ойын көріністерінде неғұрлым дұрыс жолдарын шеше білу.

Бұл ойынның негізгі екі компоненті, әр ойыншының шеберлігін және айқындығын көрсетеді.

Фугбошының аландағы ойынының қимылдары екі бөлімнен тұрады: аландағы ойыншылардың шабуыл және қорғану қимылдары [3].

Футболды оқыту - жаттығу процессіндегі процесінде шеберлік пен дағды тәрбиеленеді. Шеберлік пен дағдының ең биік шыңына жету үшін жатығуларды бірнеше рет қайталау керек, сонда ғана тек шеберлік пен дағдыны тәрбиелеп қоймай, сонымен қатар барлық мүшелердің дамуына мүмкіндік туғызады. Спорттық дайындық дегеніміз көптеген факторларға, оның ішінде құралдарға, әдістерге және жағдайға байланысты процесс.

Демек, футболшының дайындығын дамытуды оқыту, /үйрену/ және жаттығу түрінде қарастырған жөн.

Оқыту дегеніміз көбінесе бастапқы кезеңде футболшыларға ойын тәсілдерін үйрету және шеберлік пен дағдыны, бір жүйеге келтіру процесі. Ал оқытудың негізгі мазмұны ойын тәсілдерін: қарапайым өзіндік, топтық және командалық ойын жүргізу әдістері мен қозғалыс мүмкіншіліктерін үйрету болып табылады.

Жатығу дегеніміз - дайындық процесінің жалғасы, оның негізгі мақсаты - үйреткен тәсілдерін, шыныққырудың түрлерін арттыру және оны баяңды ету. Ал спорттық жаттығу дегеніміз бір жүйемен тәсілдемелердің түрлерін басқарып, дайындық жұмысын жүргізу.

Оқыту және жаттығуды көп жылдық арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процесс деп білу керек. Бұл екі процестің арасында еш бөлінбейтін біртұтас педагогикалық негіз бар. Себебі оқыта, үйрете отырып біз бір кезеңде жаттықтырамыз, ал жаттықтыра отырып, үйретіп оқытамыз.

Футбол добы белгілі тығыздық, деформациядан тұрады. Деформация кезеңі және қалпына келу уақыты 0,008 және 0,013 сек. аралығында болады. Табан мен доптың бір-біріне тиісу мезгілін неғұрлым көп уақыт арасында сақтаса, сонда доптың ұшу

жылдамдығы тебу күшіне байланысты және оның жұмыс уақыты сөйтіп, жұмыс кезеңі аяқты ілгері доптың ұшу бағытына қарай сермеумен аяқталады. Тебетін аяқтың қозғалысы доппен бірге болады. Аяқты сермеу үлкен серпіліс күшпен доптың ұшу жылдамдығын арттырады. Сонымен доптың ұшу бағытын көрсетеді.

Аяқталу кезеңі - бұрынғы алғашқы қалыпқа келу және келесі қимылға дайындық. Мұндай жүйелі қимылдау әр түрлі допты тебу және ұру тәсілдеріне байланысты. Жоғарыда айтылған тәсілдемелік нұсқауларды дұрыс пайдалана біліп, оны орындаса, сонда допты әр түрлі тәслімен қатты күшпен орындауға көмектеседі. Бірақ ойын жүргізу әдістеріне байланысты ойын үстінде допты тебу кезеңдері аз уақыттың аралығаңда тербелмелілігін және бұлшық еттің жиырылуын талап етеді. Сонымен қатар допты тебу түрлері арнайы өзіндік ерекшеліктерден тұрады [4].

Доптың ұшу жолының ерекшеліктері. Допты тебу негізінде екі түрде орындалады: тік және айналдыра ұру (кесіп ұру).

Допты тік тепкен кезде оның ұру тербелісі доптың ортасынан өтеді, немесе соның жанынан.

Ал айналдыра немесе кесіп тепкен кезде допқа оң, немесе сол жағына қарай табаны тию керек.

Тік ұруды тәжірибе жүзінде барлық түрде жүргізуге болады. Бірақ табанның сыртқы жағымен ұрған кезде бірталай қиындық тудырады.

Кесіп ұрған кезде, көбінесе табанның ішкі жағымен, әсіресе табанның ішкі жоғары жағымен тепкен кезде өте ықтималды.

Доптың ұшу жолы тепкен кезде аяктың допқа тиген күшіне байланысты. Доп төмендеп, немесе тік ұшу үшін доптың орта шебінен тебу керек, демек көлденең жалпақтыққа байланысты. Егер допты тепкен кезде ұратын күш тіке өсті ауыстырса, онда ұшу бағыты да өзгереді. Демек, доп оң, немесе сол жақ көлденең жалпақтықпен ұшады.

Ал егер тебу күші көлденең өстің төменгі жағына түссе, онда ұшу бұрышы өзгереді. Тіке немесе көлденең өсті айналдыра тебу күші түссе, онда доптың ұшу бағыты мен бірге ұшу бұрышы оңға жоғары немесе солға жоғары болады. Доптың ұшу жолы әлдеқайда кесіп тұрған кезде езгереді. Бұл кезде тебу бағыты доптың ортасынан емес, сыртынан өтіп, доп айналымын көбейтеді. Ол -көлденең өспен (допты қатты айналдырып), тіке өспен (төмендетіп кесіп тепкен кезде) және өсті төмендетіп (жоғары қарай тебу).

Ұшу бағытында доп айналып, әуе кедергісіне ұшыраған кезде, оның алдындағы жолын біршама өзгертеді /магнуса эффектісі/.

Егер доп айналымы тіке өспен ұшса, онда доп айналдыратын жаққа бет бұрады. Ал, доп жерге тиіп қатты айналымға ұшыраса, ұшу бағыты өзгереді. Доптың ұшу бағытын, ерекшелігін білген футболшының ойын жүргізудегі шеберлігін арттырады.

Допты табанның ішкі жағымен тебу. Бұл ойын тәсілі, көбінесе допты команда әріптесіне қысқа және орта қашықтыққа бағыталғанда және жақын қашықтықтан көздеген жерге тепкенде пайдаланылады. Осы ойын тәсілінің негізгі ерекшеліктерін қарастырайық.

Допқа ұмтылып жүгіру, допты көздеп тебетін бағыт бір сызыққа орналасқан. Ұратын аяқтың серпілуі ең ақырғы жүгіру адымына байланысты. Тебу қозғалысы бір уақытта балтырдың сыртқа қарай бұрылысынан сыртқа және жоғары қарай бағытталып, тік бұрыш жасап, доптың ұшу бағытына қарай қозғалады. Доп табанның ортасымен және ішкі жағымен тебіледі.

Допты табанның ішкі жағымен тебудің ең бір ерекшелігі - доп түзу ұшады, себебі табан мен доптың тию көлемі үлкен, бірақ ұру күші басқа тебу түрлеріне қарағанда әлдеқайда төмен.

Табанның ішкі жоғары жағымен тебу. Көбінесе, "орта" және алыс бағытқа, алаңның әр жерінен көздеп тепкен кезде қолданылады. Допқа ұмтылып жугіру 45^0 аралығында өтеді /допқа қатысы бойынша/. Кейбір футболды оқыту - жаттығу процессіндегі ерекшелігіне байланысты 30^0 - 60^0 аралығында болуы ықтимал. Тебетін яқтың серпілуі жоғары қарқынды мөлшерге жақын. Тіреу аяқтың тізесі аздап бүгіліп, доптың сыртқы

жағына қойылады. Дене салмағын аздап тіреу аяққа қарай түсіру керек. Тебу қозғалысы сан алға қарай қозғалып балтырдың тез қимылымен аяқталады. Тебер кезде аяқты дайындау керек. Табанның жоғары ортасымен тепкен кезде де осындай талаптар қойылады.

Допқа ұмтылып жүгіру бағыты, көздеген жер және доп бір сызық аралығында орналасу керек. Тіреу аяқ, өкше мен доп бір сызыққа қойылады. Тепкен кезде тіреу аяғы мен аяқтың ұшына қарай қозғалту керек. Белгіленген өс доп пен тізенің аралығын біріктіріп, допты тепкен кезде тіке бағытын жоғалтпау керек. Мұндай талап допты теуіп ары қарай шығарып салу қимылында да сақталады. Доп пен табанның бір-біріне біраз орын алып жалғасуы допты тура ұруға көмек етеді. Бірақ бір жағдайды ұмытпау керек, тепкен кезде аяқтың ұшын төмен қарай созу керек. Мұндай жағдайда кейбір уақытта аяқтың ұшы жерге тиіп жарақаттануы ықтимал. Соған байланысты тебу күші және оның өсері төмендейді [5].

Допты табанның сыртқы жағымен тебу. Бұл тәсіл, көбінесе, допты кесіп тепкен кезде қолданылады.

Қимыл жүйесі допты табанның ішкі және сыртқы жағымен тепкенге ұқсастығы бар. Бұл тәсілдің ерекшелігі - балтыр мен табанды ішкі жаққа бұру керек.

Допты аяқтың ұшымен (бармақпен) тебу, көбінесе дайындықсыз, ойламаған жерден көздеген жерге допты бағыттап ұрғанда қолданылады.

Тебу қозғалысына қойылатын негізгі шарт - аяқтың ұшын жоғары қарай тарту керек.

Қозғалыссыз жатқан допты тебу, көбінесе айып допты ойынға қосқанда, ойын басталарда және қақпашының алаңынан допты ойынға қосқанда қолданылады. Жоғарыда айтылған доп - тебу тәсілдеріне сәйкес және бір-біріне қатысы бар. Бар өзгешілігі -допқа ұмтылып жүгіру кезінде жылдамдықты ауыспалы әдістермен орындау.

Домалап келе жатқан допты тебу тәсілі қозғалыссыз жатқан допты тебуге ұқсас. Тәсілдің негізгі ерекшелігі сол доптың қозғалыс жылдамдығы мен тебетін адамның жылдамдығына біртұтас болу керек. Допқа ұмттылып бағытталу қозғалыстары келесі тәсілдерден: допқа қарсы, ойыншыдан қашып, оң жақпен, сол жақпен және басқадай түрлеріннен тұрады. Айтылған бағыттамалар тіреу аяқтың қай жағынан қайталанып көрсетіледі. Егер доп ойыншының алдына қарай домалап бара жатса, онда тіреу аяғы бір жаққа қарай қойылады.

Ойыншыға қарай домалаған допты тебердің алдында тіреу аяғы допқа жетпей қойылады. Доп оң жақтан немесе сол жақтан келетін болса, онда допты жақын аякпен тепкен дұрыс,

Домалап келе жатқан допты тебудің қай түрі болса да доптың қозғалу жылдамдығына қарай тіреу аяғы қойылады.

Төмендеп ұшқан допты тебу тәсілдері домалап келе жатқан допты тебу тәсіліне ұқсас. Доптың ұшу бағыты тіреу аяқтың қойылуына байланысты. Одан басқа ұшып келе жатқан допты бұрылып, өзінен асырып және жерге тигізбей тебу тәсілдері бар. Олардың барлығы жоғарыда айтылып кеткен тәсілдердің негізіне ұқсас.

Допты баспен ұру - ойын жүргізу барысында ең бір керекті тәсілдердің бірі. Бұл тәсіл ойында бір мақсатқа жету үшін, допты қақпаға енгізу үшін және әріптес футболшыға допты беру үшін қолданылады.

Көбінесе, ойында допты маңдайдың ортасымен ұрады. Бірақ ойынның әртурлі өзгерістеріне қарай әр түрлі ерекшеліктері болуы мүмкін. Оның ішінде маңдайдың оң жақ, немесе сол жағымен ұруына болады.

Допты аяқпен тепкендей, допты баспен ұрудың өзі де үш кезеңнен тұрады. Ол дайындық кезеңі - серпілу. Бұл үшін дене мен басты артқа қарай шалқайту керек. Доп ұратын адамның алдына қойылатын талаптар, ең алдымен допқа ұмтыла жүгіру, содан соң бір немесе екі аяқпен итеріліп секіру болып табылады.

Жұмыс кезеңі - допты ұру және қозғалыспен шығарып салу. Ұру қимылы денені тез арада қайта жөнге келтіруден тұрады. Допты ұру уакыты дене және бас фронтальды

жазықта болады да, бұл жағдайда бастың ең үлкен жылдамдығымен өтеді,сондықтан допты ең үлкен күшпен ұруға көмектеседі.

Аяқталу кезеңі - бастапқы қалпына қайта оралып, келесі қимылға /қозғалысқа/ дайындалу. Қозғалыс аяқталғаннан кейін дене қимылы аялдап тоқтайды. Бұл кезде алға қарай денені қатты имеу керек, себебі келесі орындалатын қимыл мен қозғалысқа дайын болуы керек. Маңдайдың ортасымен ұру, оның ішінде секірмей, бір орында тұрып, аяқтың арасы 50-70 см адымнан тұру керек. Серпілу қозғалысын орындағанда ойыншы денесін артқа қарай шалқайтып, артқы аяғын иіп, дене салмағын сол аяққа түсіреді. Адамның қолы, шынтағы аздап иілуте тиіс. Ұру қимылы кейінгі аяқтың қайта иіліп, дененің тік жағдайға келіп, баспен допты алға қарай ұруымен аяқталады. Маңдайдың ортасымен секіріп ұру немесе екі аяқпен жоғары итеріліп секіруден, содан соң денені, басты артқа шалқайтып, тез арада допқа ұмтылып ұрудан тұрады. Секіру - дайындық кезеңге жатады. Ұру қимылы ең жоғары секірген жерден басталады. Бұл кезде ойыншы өзінің секіру күші мен доптың ұшу бағытын есепке алу керек. Допты ұру ең жоғары секіру жерден орындалады.

Футболдағы психология-бұл спорттық жаттығулар, ойындар, жарыстарға дайындық, клуб ішіндегі өзара әрекеттесу, қоғамдық іс-шараларға қатысу процесінде психикалық белсенділіктің заңдылықтарын зерттейтін бағыт. Оның міндеті-проблемаларды анықтау және оларды кәсіби қызметтің тиімділігін арттыру үшін шешу. Бұл бағыт арнайы дайындалған спорт психологымен айналысады. Бұл мамандық салыстырмалы түрде жақында пайда болды, оған дейін барлық міндеттерді жаттықтырушы атқарды. Футболда психологияның маңызы зор. Ғалымдар ішкі проблемалар көбінесе балалық шақтан бастау алатындығын дәлелдеді. Жинақталған реніштер, психологиялық жарақаттар көбінесе ата-аналардың дұрыс емес тәрбиесімен байланысты. Балалардың ерік-жігерін басу, ата-ана мен баланың дұрыс қалыптаспаған қарым — қатынасы-бұл ересек және қалыптасқан адамның эмоционалды жағдайына әсер ету. Психология спортшының ішкі әлеміне қатысты барлық мәселелерді шешуге көмектеседі.

Футбол командасының жетістігі көбінесе жаттықтырушыға байланысты деп саналады. Бұл шынымен де солай.

Футбол клубының жаттықтырушысы, ең болмағанда, олардың негіздері туралы психологиялық білімге ие болуы керек. Бұл сәтсіздіктердің себебін түсінуге, қателерді түзетуге көмектеседі. Бұл ойын схемалары туралы емес, ойыншылардың психологиялық дайындығы туралы. Өйткені, көбінесе сәтсіздіктер осыған байланысты [6].

Алайда, егер мәселенің осы жағын жаттықтырушы емес, жоғары мамандандырылған психолог шешсе жақсы. Ол команданы дайындаудың барлық аспектілерін бағалай алады, табысқа жетелейтін формуланы шығарады. Ойыншылар матчқа дайын деп саналады, егер:

-функционалды дайындыққа ие болса;

-алдағы ойынның логикасын түсінсе;

-олардың алдына қойылған міндеттер мен мақсаттарды түсінетін болса;

-қарсыластардың реакцияларын олардың негізінде түсініп, табысқа жетуге көмектесетін дұрыс шешімдер қабылдаса

Жаттығу мен ойын кезінде команда ішіндегі психологиялық жағдай да маңызды.

Спорттық психологияның міндеті:

Матч кезінде өзін көрсеткісі келетін ең белсенді ойыншыны өз мүддесі үшін емес, клубта жұмыс істеуге мәжбүрлеу. Футбол-бұл командалық ойын, өз мақсаттарына жету үшін оны біреу ұрып-соғуы мүмкін емес. Мысалы, футболшы допты бермеуі мүмкін, өйткені ол өзі гол соғып, ерекшеленгісі келеді. Егер позиция басқа ойыншыға қақпаға кіруге мүмкіндік берсе, ол оны беруге міндетті.

Барлық ойыншыларды алаңға шықпаса да, белгілі бір футболшының жетістіктеріне қызығушылық таныту керек. Бұл команданың бірлігі деп аталады.

Яғни, футбол психологиясы саласындағы маман алаңда және команда ішінде жағдайды реттеу үшін әр ойыншының психологиялық жағын пысықтайды.

Футбол психологиясы келесі мақсаттарды көздейді:

Спортшының жеке басының психологиялық диагностикасы (темперамент, мінез, жүйке жүйесінің жағдайы, басым және қазіргі психологиялық параметрлер, жаттығу кезіндегі мінез-құлық, ойын және қарапайым өмір, спорттық мотивация, құндылықтар, арнайы дағдылар, дағдылар, білім). Алынған мәліметтер негізінде спортшымен жұмыс істеудің арнайы бағдарламасы таңдалады.

Ойыншының спорттық-психологиялық құзыреттілігін қалыптастыру. Соның ішінде өз бетінше жаттығу кезінде пайдалы болатын арнайы дағдылар мен білімді игеру, Алаңда жеке шешім қабылдау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Платонов В. Н. Современная спортивная тренировка. — Киев: Здоровье, 1980. - 284 с.
2.Тараканов Б- Н Оценка технико-тактического мастерства: Учебное пособие. - Л.: ГДОИФК, 1989. —,24 с.
3.Бриль М.С. Отбор в спортивных играх.М.:ФиС, 1990
4.Бэтти Э.Современная тактика футбола.М..ФиС,1994
5.Латышев Н.Г. Практикум футбольного арбитра.М:ФиС,1997
6.Гриндлер К., ПАльке Х., Хеммо Х. Техническая и тактическая подготовка футболистов.М., 1996

ӘОЖ 796.011.3

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР – ХАЛЫҚТЫҢ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті
Уразова Гульмира Муратбековна, сеньор-лектор, магистр
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0009-1136-1833&justRegistered=true
Аманғали Ғайникен, ДШ-23-1 тобының студенті
Абдыазиз Аяжан Маратқызы, ДШ-23-1 тобының студенті

АНДАТПА: Мақалада ұлттық ойындардың – халықтың рухани қазынасы туралы айтылады. Ұлттық ойындар қазақ халқының өмірінде үлкен маңызымен қатар алуан түрге ие болуында. Ең қызығы кішкентай балалардан ересек адамдарға дейін қатысып ойнайтын сан алуан ойын түрлері бар.

АННОТАЦИЯ: В статье говорится о национальных играх как духовном достоянии народа. Национальные игры имеют большое значение в жизни казахского народа и имеют разнообразные формы. Самое интересное, что существует множество видов игр, в которые можно играть детям и взрослым.

ANNOTATION: The article talks about national games as the spiritual heritage of the people. National games are of great importance in the life of the Kazakh people and have various forms. The best part is that there are many types of games that can be played by children and adults.

Кілтті сөздер: ұлттық ойындар, дене шынықтыру, ұрпақ, тәрбие, ептілік, шапшаңдық, күштілік, батылдық, төзімділік

Ключевые слова: национальные игры, физическая культура, поколение, воспитание, ловкость, ловкость, сила, смелость, выносливость

Keywords: national games, physical culture, generation, education, dexterity, dexterity, strength, courage, endurance.

Ұлттық ойындары ұғымы – әр халықтың төл дүниетанымынан, жағырапиялық жағдайларға бейімделуінен, ел мен жерді сыртқы жаудан қорғау дайындығынан негізгі ақпар береді. Бағзыдан бері сайын дала төсінде мекендеген сан алуан тайпалар мен мемлекеттердің бүгінгі мұрагері қазақ халқының күнделікті өмір салтында ойын әрекеттерінің орны қашанда ерекше болған. Ұлттық ойындар қазақ халқының өмірінде үлкен маңызымен қатар алуан түрге ие болуында. Ең қызығы кішкентай балалардан ересек адамдарға дейін қатысып ойнайтын сан алуан ойын түрлері бар. Қазақтың ұлттық ойындары жалпы сипатына ең негізгі бес түрге бөлінеді. Бір ескерер дүние, бұл бес ойын түрі түркі тектес халықтардың барлығына ортақ десек те болады. Соның бірі тоғызқұмалақ ойыны.

«Тоғызқұмалақ» – ең ежелгі ойындардың бірі. Ертеде өмір сүрген малшылардың отаулар мен екі қазанды үлкен ойықтары тоғызқұмалақтың осыдан төрт мың жыл бұрын жасалғандығын ғалымдар нақты дәлелдеп отыр. «Тоғызқұмалақты» қойшылар ойыны дейтіні – таңнан кешке дейін табиғат аясында қой баққан қойшылар уақыт өткізу үшін шұңқыр қазып, оған қойдың кептірілген 162 құмалағын салып ойнайтын болған. Әрине, «Тоғызқұмалақ» – зияткерлік ойын. Сондықтан шығар бұл ойынды қазақтың небір көрнекті тұлғалары құмарта ойнаған. Олардың қатарында Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Мұхтар Әуезов, Қалибек Қуаншыбаевтар бар. Кеңес үкіметі жылдары «Тоғызқұмалақты» ұрпаққа аса қажетті құндылық деп дәлелдеп, Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетіне ашық хат жолдап қорғап қалған қазақ өнерінің майталмандары Кәукен Кенжетаев пен Рашид Абдуллиндер еді. 1906 жылы Ресейдің этнограф ғалымы Н.Пантусов Қазан қаласында «Тоғызқұмалақ» туралы алғаш мақала жариялады. Ал «Тоғызқұмалақ» ойыны туралы 1936 жылы тұңғыш кітап жазған – қазақтың әйгілі лингвист ғалымы Сәрсен Аманжолов еді.

«Тоғызқұмалақ» - қазақ халқының баға жетпес рухани қазынасы. Бұл ойынының тарихы тым ілкіде жатыр. Қазіргі күні «Тоғызқұмалақ» әлемнің көптеген мемлекеттеріне кеңінен танымал. Атап айтқанда, Ұлыбритания, Швейцария, Франция, Германия, Испания, Түркия, Чехия, Ресей, Украина, Қытай, Моңғолия, Қырғызстан, Колумбия елдерінде сан мыңдаған адам «Тоғызқұмалақ» ойнауда. «Тоғызқұмалақ» ойыны НЗМ (Назарбаев Зияткерлік Мектебі) бағдарламасында бар екендігі, сондай-ақ осыған байланысты интернеттік бағдарламалар жасалғандығын да айта кетсек болады. Ұлттық ойындардың қалыптасуына қандай да бір жағдай түрткі болды деуге бола ма? Сенімді түрде солай деп айтуға әбден болады. Кең сахараны мекен еткен еркін халық күнделікті тұрмыс-тіршілігінде ойын-сауыққа ерекше мән беріп отырған. Және үлкен-кіші ойнайтын әрбір ойынның шығу негізінде ұлттың дүниетанымы мен тарихы жатыр. Себепсіз ештеңе де пайда болмайтыны секілді қазақтың әрбір ойынның шығу тегінде өмірлік қажеттіліктер мен сұраныстар жатыр. Адамзат баласы ойын элементтері арқылы өмірде кездесетін қауіп-қатерден сақтануға, ақыл-айлалы болуға осы ойындар арқылы машықтанып отырған. Тоғызқұмалақ ойынан өзге, қазақтардың қыстың ұзақ кештеріндегі сүйікті ермегінің бір дойбы ойыны болған. Әлем тарихында тым ілкі дәуірлерде пайда болған осы дойбы ойыны қазақ даласына да ертеректе келгені анық. Енді дойбы туралы мәліметтерге назар аударсақ. Дойбы ең алғаш Мысыр жерінде 3500 жыл бұрын пайда болған деген болжам бар. Қазіргі заманғы зерттеушілер дойбының таралу тарихы мен жолдарын әлі күнге дейін толық дәлелдеп, ғасырлар қойнауында жасырын жатқын сырды әлі де толыққанды талдап бере алған жоқ. Зерттеулерге қарағанда кәдімгі дойбы ойыны орта

Азияға Х ғасырларда жеткен көрінеді. Ал, қазақ даласына дойбы ХҮІІІ ғасырда сауда жолдары арқылы келген, қазақтың батыс аймақтарында «шатраш», ал басқа аймақтарда «дойбы» деп аталған деген деректер жиі ұшырасады. Енді «Шөген» ойынының қысқаша тарихына тоқтала кетсек. Ол туралы бізге жеткен тарихи мәліметтер не дейді екен? Жылқыны алғаш қолға үйретіп, оны мініс көлігі мен азығы, сондай-ақ сусыны ретінде пайдаланушылар – қазақ жерінде өмір сүрген ежелгі тайпалар екенін ғалым В.Зайберт «Ботай мәдениеті» арқылы дәлелдеген болатын.

Бағзы бабаларымыз жылқыны қолға үйретіп қана қоймай, сауып сусынға, жаратып бәйгеге қосқан. Азаматтарымыз ат үстінде «Көкпар» тартып, аударыспақ ойнаған. Сонымен бірге ат үстінде «Шөген» ойынын ойнаған. Шөген – түркі тектес тайпа-ұлыстарда, соның ішінде қазақтарда ежелгі замандарда кең тараған спорттық ойын. Ойнаушыдан аса шеберлік пен ептілікті қажет ететін бұл сайыс түрі күні кешеге дейін қазақ халқында ұлттық ойын ретінде қолданылып келген. Өкінішке қарай, бұл ойын түрі қазір түркі дүниесі елдерінде де, қазақ халқының да кейінгі ұрпақтарының есінде мүлде ұмыт болды. Мұның басты себебін, қазақтар мен өзге түркі халықтарының ұзақ уақыт бойы бодандықта болуымен түсіндіруге болады.

«Шөген» ойынын еске түсіретін ат спорт түрі бұл күндері Еуропадан кездеседі. Ағылшын ақсүйектерінің сүйікті әрі машықты спорт ойынынның бірі – «Поло» ойыны. Поло ойыны бүгінгі қазақтарға тек теледидар арқылы ғана жақсы таныс. Яғни, ат үстінде доп таяқпен доп қуалап ойнайтын бұл ойынды «ат хоккейі» деуге де болады. Бұл «ат хоккейді» біздің ата-бабаларымыз да сүйіп ойнаған. Оған көне түркі мұралары, атап айтқанда Махмұд Қашқаридің, Жүсіп Баласағұнның еңбектері куә болады. Х-ХІ ғасырлардағы түркі халықтарының ежелгі мұраларында «Шөген» ойыны туралы нақты деректер бар. Жүсіп Баласағұни өзінің «Құтты білік» дастанында «Елшілер қандай болу керектігі туралы баяндалатын» тарауында осы шөгенді айтып өтеді. Елші тілге шебер, шешен, әдепті, зерелі алғыр болуы керек, әрі шахматты, шөгенді жақсы ойнауы тиіс дейді. Сонымен қатар, Махмұд Қашқаридің «Түркі сөздігі» кітабында шөгенді ат үстінен арнайы имек таяқпен доп қуалап ойнайтын спорт түрі деп атап өтеді. Осы Орта Азия мен қазақ жерінде кеңінен ойнаған «Шөген» яғни «Атты поло» ойыны соңғы жылдары көршілес Өзбекстан елінде жақсы жолға қойылып келеді. Поло ойынының түп бесігі – түркілер екендігі даусыз. «Шөген» ойыны Тұранда туып-өскен Ұлы Моғолдар империясының патшасы Бабыр Үндістанға апарған. Кейін Үндістанды жаулап алған ағылшындардың «шөгенді» Англияға таратып ойнай бастаған. «Ат полосы» немесе біздің ата-бабаларымыз ойнаған «Шөген» ойыны қазіргі күні әлем халқының қызығушылығын оятып, кеңінен таралып келе жатыр. Аргентинада тіпті әйелдердің өзі осы ойынды ойнайтын көрінеді. Сонда кешегі «амазонкалардың» ұрпағы, ерлермен қатар ат құлағында ойнап жауға шапқан қазақ әйелдері де бұл ат спортымен неге шұғылданбасқа деген де ой келеді екен.

Қазақ халқы төрт түлік малдың еті мен сүйегін, терісі мен жүнін күнделікті тұрмыс қажетіне молынан пайдаланып келген. Бұл – қазіргі тілмен айтқанда – қалдықсыз өндіріс болып саналады. Ұсақ малдың жілігінде болатын асықтар мен ірі қара малдың сақаларын етінен арылтып, бояп, қажет болса қорғасын құйып, түрлі ойындарға пайдаланған. Міне, осыдан асық ойыны пайда болған. Асық ойыны – баланы ептілік пен тапқырлыққа, батылдыққа, есептей білуге үйретудің таптырмас құралы. Бір асықтың өзі ғана қазақтың қаншама сөзін өн бойында сақтап тұр. Асыққа қатысты ырымдар мен тыйымдар, мақалдар

мен мәтелдер де баршылық. Бұлардың барлығы да халқымыздың асық ойнына деген ынта ықыласының белгісі.

Қазақта «асығың алшысынан түссін» деген ізгі тілек бар. Ойындағысы, арманы орындалып, жолы болу, ісі өрге басу деген мағынаға саяды. Мысалы «құмар» иіргенде төртеуі бірдей түссе төрт құбыласы тең деп, төрт түлігің қатар өсер, төбедегің алдыңа түсер дейді. Әр нәрсенің өзіне сай шегі болатынын меңзеген халық даналығы «Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар» дейді. Расымен де, ерте заманда асық ойнап, құмарпаздыққа салынып кететін жағдайлар да болған екен. Доп демекші, қазақ халқы ежелден бері малдың жүнін былғарыға нығыздап тігіп, доп жасап, түрлі ойындар ойнауға пайдаланып келген. «Адамның басы Алланың добы» сөзі де тым ілгеріде пайда болса керек. Қазақтың көптеген ойындарын қазіргі әлемдік танымал ойындардың түпкі бастауы мен қайнар көзі ретінде де қарастыруға толық негіз бар.

Қазақ халқының көнеден келе жатқан ойындарының бірі – «Қағар» немесе «Кагар». Жалпы, «қағар» деген атаудың өзі «қағу» деген сөзден шыққан болса керек. Қағарды қала бері қазақтың, сондай-ақ түркілердің төл ойыны деуге толық қақымыз бар. Қағар – балаларды жылдамдыққа, ептілікке, қарсыластың күші мен ойын жоспарын аңғара білуге, кішкентай жастағыларды санауға үйретететін қозғалысты ойын. Қағар – қазақтың «бейсболы». Қағарға ұқсас ойындар көптеген халықтарда бар. Мысалы, орыстың «чижигі», ингуштің «чиж» немесе «кулі» және тағы басқалары. Американдықтардың танымал ойыны бейсболдың да көптеген элементтері қағарға ұқсас. (Аталған ойындардың суреті, ойын элементтерінен кадрлар көрсетілсе) Қазақтың «Шүлдік» атты ойынын да қағардың бір түрі деуге болады. Енді «Қағарды» ойнау тәртібі туралы айтсақ. Қағарды ойнау үшін көбінесе жазық жер пайдаланылады. Алаңқайға диаметрі шамамен 5-8 метрлік шеңбер сызылады. Ойын ойнау үшін ағаш таяқ пен (12-15 см) өлшемдегі, жуандығы бір еліден артық таяқша керек. Таяқшаның екі ұшы аздап сүйірленіп жонылады. Ойынға екі немесе одан да көп адам қатысады. Ойынды бастайтын ойыншы немесе команда анықталады. Ойынды бастаушы анықталған соң, ойын бағыты белгіленеді. Мұнда таяқшаны лақтырған кезде ойыншының көзі күнге шағылыспауы, желге қарсы болмауы ескеріледі. Ойынды бастаушы алаңның ішінде бір қолына ұзын таяқты, екінші қолына таяқшаны ұстап тұрады да, басының деңгейінде көтеріп лақтыра беріп, ұзын таяқпен әуелете ұрады. Осы кезде ол: «Қағар!» - деп айқайлауы керек. Шеңбердің сыртында тұрған ойыншылардың мақсаты – әуеде ұшып келе жатқан таяқшаны жерге түсірмей қағып алу. Мұндай жағдайда шеңберден ұру кезегі ұстап алған жаққа беріледі. Әрі ұпайға ие болады.

Мынау әлемді ойындарсыз, әсіресе спорттық ойындарсыз да елестету тіптен мүмкін емес. Атап айтқанда, қысқы спорт түрлеріне жататын шаңғы мен конькиді атауға болады. Коньки мен шаңғының түп отаны – Еуропа екенін әлем тарихы мойындап келген. Ежелгі киммерлер – алғаш сүйек конькимен сырғанаушылар, ал қазіргі Ресейдің Балтық маңында өмір сүрген тайпалар шаңғыны алғаш аяққа іліп қолданушылар ретінде айтылады. Бірақ осы жөнінде қазақ этнографтарының өз айтары бар. Қазақтың белгілі ақыны, мәдениеттанушы ғалым, Ақылбек Шаяхмет халқымыздың ұмыт қалған көптеген дүниелерін қайтадан жаңғыртуға атсалысып жүрген тұлғалардың бірі. Ғалымның айтуынша коньки – қазақ жерінде пайда болған. Бұған қандай уәж айтылмақ. Ғалымның өзіне сөз беріп көрсек. «Бұрын Британ мұражайында бұдан 2000 жыл бұрын жасалған конькидің сақталып тұрғанынан аз-мұз хабарымыз бар с еді. Ал 1948 жылы Қостанай

қаласының маңайында біздің дәуірімізге дейінгі қола ғасырда жасалған 6 жұп конькидің табылғанынан, оның жылқының сирағынан жасалған мәліметті еш білмейді екенбіз. Аяққа байлайтыны да кәдімгі қайыс, ол да жылқы терісінен жасалған. Ал, тарих ғылымының кандидаты А.Хазанов мұндай конькиді жасауға жылқының тілерсек сүйегі пайдаланған деген пікір айтады. XIII ғасырда Сарыарқа даласында болған саяхатшы Гильом Рубрук «Олар аяқтарына егелген сүйектерді байлап алып, қатып қалған қардың үстімен сырғиды да, тіпті құстар мен аңдарды қуып жетіп ұстай алады», - деп жазады. Орыстың «конь» сөзінің мағынасы «атқа қону», яғни «салт атпен жүру» дегенді білдіреді. «Коньки (қон, ки)» – атқа мінгендей «қон» және «аяғыңа ки» деп тұрған жоқ па? Конькидің Тобыл жағасында табылғаны осы деректердің бәрін де растап тұрған жоқ па?».

Расымен де алты ай қыс бойы ақ қар мен көк мұз салтанат құратын Сарыарқаның солтүстік бетінде өмір сүрген ежелгі бабаларымыз конькиді алғаш аяққа байлаушылар болып шығуы әбден мүмкін ғой? Мұны індете зерттеп, талассыз ақиқатқа айналдыру – бүгінгі күннің нақты мақсаты болуға тиіс. Шаңғы – әлемде кеңінен таралған спорттық, сейілдік құрал. Шаңғының қарда, көгалда, құмда сырғанайтын да түрлері бар. Ресей мен Скандинавия – шаңғының отаны деген де пікірлер бар. Әрине, тастағы суреттер, археологиялық қазбалар осылай дейді. Алайда, мұндай суреттер мен қазба бұйымдар қазақтар өмір сүретін өңірлерден де табылып жатса, неге шаңғының отаны Қазақстан демеске?! Оған да негіз жоқ емес. Себебі Алтайдың қар мол түсетін батыс, оңтүстік, солтүстік бетінде мекен еткен қазақтар ежелден бері қар шаңғысын пайдаланып келе жатыр. Ерте кезде адамдардың күнделікті тіршілігіне қажетті көлік құралы болған, ал қазіргі күні қысқы спорттың негізгі түрі саналатын шаңғының алғаш пайда болған отаны қазақтар қоныстанған Алтай өлкесі екені осыдан біраз жыл бұрын әйгіленді. Ғалымдар 2005 жылы Қытайдың Алтай аймағындағы шаңғы тебу бейнеленген жартас суретін зерттеп, оны біздің заманымыздан бұрынғы 10 мың жылдың алдындағы жәдігер ретінде мойындады. Осыдан кейін 2007 жылы «Алтай тауы ең байырғы қар шаңғысының мекені» деп Гиннестің рекордтар кітабына да енгізілген болатын. Осыған байланысты жазушы, этнограф Жәди Шәкенұлы Алтай өңіріндегі тері шаңғы туралы былай дейді. «Қытайға қарасты қазақтар қоныстанған Алтай аймағы – таулы, қыратты, қысы суық әрі ұзақ, қарлы аймақ болып саналады. Бұл өлкені мекендеген халық үшін бүгінгі күнге дейін шаңғы – спорт түрі ғана емес, күнделікті тұрмыс-тіршілігінде де жиі пайдаланатын көлік құралы болып келген. Таулы жерде көлік қатынасы қолайсыз болғандықтан қазақтар тері шаңғыны кеңінен пайдаланған. Бұл шаңғының өзегін қайың мен қарағай ағашынан жасап, сыртын жылқы сирағының терісімен қаптайды. Шаңғы орнынан қозғалып, екпін алу үшін бір таяқты ғана қолданған. Басқа қар шаңғыларына қарағанда, теріден жасалған шаңғының өзіндік ерекшелігі – өрге шыққанда тері жүніне қарсы бағытта болғандықтан, биіктен артқа қарай еш сырғып кетпейді. Таудан төмен сырғанағанда бір бағытта жығылған тері жүніне бағыттас болғандықтан, жылдамдығы басқа қар шаңғыларынан шапшаң болған». Түркі даласының жаугершілік заманы мен қатқыл табиғаты адамдарды шымыр да ширақ болуға тәрбиелеген. Ересен күшімен ел-жұртты таңдандырып, тап келген қарсыласын еңсерген кешегі Қажымұқан мен Балуан Шолақ, Иманжүсіп пен Мұстафа Өзтүріктей алып күш иелерінің әр кезеңде шығып отыруы тегіннен тегін емес. Сонымен бірге қазіргі заманға сай дамыған жекпе-жек өнерлерінде, әсіресе бокста біздің жерлестеріміздің айы оңынан туып, әлемге мойындалып келе жатыр. Әрине, бұл да бекер емес. Мұны арнайы айтып отыруымыздың себебі, өткен ғасырдың сексенінші жылдары

республикалық «Білім және еңбек» (кейінгі «Зерде») журналында бір қызықты материал жарияланған болатын.

Онда Түркіменстанда тұратын бір қазақ бауырымыз «Түркі халықтарының жекпе-жегі» туралы жазады. Яғни, кеңбайтақ жерімізді қорғау үшін ғасырлар бойы ішкі-сыртқы жаулармен күрес барысында біздің ата-бабаларымыз шабуылдау мен қорғанудың алуан түрлі тәсілдерін меңгеріп, оларды ұрпақтан ұрпаққа үйретіп жеткізіп отырған. Мұның бәрін олар айналадағы табиғатқа қарап, меңгерген. Атап айтқанда жылқының тебуі, бүркіт секілді түз құстарының тегеуріні мен қанат қағуы секілді дүниелердің барлығы осы шығыс жекпе-жегінің әліппесі болған деген ой айтады. Абылай хан заманында да қазақтар арасында ұрыс жүргізудің арнайы тәсілдерін үйрету мектебі болғандығы да айтылады. Мұның бәрі де рас қой енді. Себебі, қазақтың жан-жақтан анталаған жаулары да осал болған жоқ қой. Кешегі Алашорданың әнұранында айтылған мына сөздер де осыны дәлелдеп тұрғандай.

Арғы атам ер түрік,
Біз қазақ еліміз.
Самал тау, шалқар көл,
Сарыарқа жеріміз.!
Ат мінсек, жел болып,
Суылдап шабамыз.
«Лап!» десе от болып
Дуылдап жанамыз.

Ер түрік ежелден
Оқ тескен етіміз!
Қаймығып еш жаудан,
Қайтпаған бетіміз.
Жаусын оқ, ақсын қан,
Шықсын жан, қорқу жоқ.
Алаштың жолында,
Жан қимақ – ниетіміз.

Ұлттық ойындардың тарихы алыс жүзжылдықтар мен мыңжылдықтардың қойнауында жатқанына әрбір ойынның қалыптасуына белгілі бір жағдаяттар себеп болғанын жоғарыда атап өттік. Сонымен, бұған дейінгі әңгіменің қорытындысы – қазақ халқы ұлттық ойындарға өте бай және қазіргі әлемдік танымал спорттық ойындардың пайда болуына біздің бағзы бабаларымыздың да қосқан өз үлесі бар. Бұл – үлкен мақтаныш. Үлкен мақтаныш екендігін атай отырып, сол ойындарды бүгінгі жас ұрпақ кәдесіне жаратсақ құба-құп болар еді. Әйгілі философ Зигмунд Фрейд: «Ойын дегеніміз – бала үшін мұны ешкім үйрете алмайтын нәрсеге үйрету әдісі», - деген екен. Демек, әлемнің өзге халықтары сияқты, қазақ халқы да өзінің өскелең ұрпағын ойын арқылы алуан түрлі өмірлік бейімділіктерге баулып отырған. Осы арқылы қазақтың дене-қуаты күшті парасатты ұл-қыздары елі мен жерінің, ар-намысын қорғауға қашанда әзір болып қалыптасқан. Бабадан мирасқа жеткен осы ұлттық ойындарымызды еш ұмытпай оны заман талабына сай жаңаша синтездесек ел болашағының жарқын болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың ұлттық ойындары. Б.Төтенаев, Алматы, 1994 жыл
2. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. Е.Сағындықов, Алматы «Рауан», 1994 жыл
3. Дене тәрбиесі сабағында қолданылатын қысқаша терминдік сөздер Е.Шоңов, Н.Байзақова, Қ.Омаров, А.Жұмабеков, Тараз қаласы, 2001 жыл.
4. Қазақтың ұлттық спорт ойындарының тарихы мен дамуы, Шоңов Е.Ш., Тараз қаласы, 2015 жыл.

ӘОЖ 297 (875)

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІНДЕ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті
Кенес Сәния Берікқызы, ассистент, магистр https://orcid.org/0009-0001-7425-8691
Болатбек Бекәділ, ДШ-23-3 тобының студенті
Сайлау Асем, ДШ-23-3 тобының студенті

АНДАТПА: Мақалада заманауи инновациялық технологияларды енгізу арқылы дене шынықтыру сабақтарында білім беру сапасын арттыру мүмкіндіктері қарастырылады. Оқушылардың ынтасын арттыруға, олардың танымдық белсенділігін дамытуға және дене шынықтырумен айналысуға тұрақты қызығушылықты қалыптастыруға ықпал ететін цифрлық білім беру ресурстары, оқытудың интерактивті әдістері мен ақпараттық-коммуникациялық технологиялар талданады. Білім беру процесінде Мобильді қосымшаларды, фитнес технологияларын және қашықтықтан оқыту элементтерін пайдалануға ерекше назар аударылады

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются возможности повышения качества образования на уроках физической культуры посредством внедрения современных инновационных технологий. Анализируются цифровые образовательные ресурсы, интерактивные методы обучения и информационно-коммуникационные технологии, способствующие повышению мотивации обучающихся, развитию их познавательной активности и формированию устойчивого интереса к занятиям физической культурой. Особое внимание уделяется использованию мобильных приложений, фитнес-технологий и элементов дистанционного обучения в образовательном процессе.

ANNOTATION: The article discusses the possibilities of improving the quality of education in physical education lessons through the introduction of modern innovative technologies. The article analyzes digital educational resources, interactive teaching methods and information and communication technologies that help to increase students' motivation, develop their cognitive activity and form a sustained interest in physical education. Special attention is paid to the use of mobile applications, fitness technologies and elements of distance learning in the educational process.

Кілтті сөздер: дене шынықтыру, денсаулық, инновациялық технологиялар, салауатты өмір салты.

Ключевые слова: здоровье, физическое воспитание, инновационные технологии, здоровый образ жизни

Keywords: health, physical education, innovative technologies, healthy lifestyle.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіруі жөнінде мемлекет басшысы алға қойған міндетті жүзеге асыруда халықтың денсаулығы ең маңызды мәселе

болып табылады. Қазіргі уақытта әлеуметтік жағдай, өмір сүру ұзақтығының төмендеуі және адам экологиясының қолайсыздығы бүкіл өркениетті әлем үшін көкейтесті мәселе болып отыр. Еліміздің даму бағытын бекіткен «Қазақстан – 2030» бағдарламасында салауатты өмір салтын ұстану мемлекеттік маңызы бар мәселелермен тең дәрежеде екендігі баса көрсетілген. Өмір салты мен денсаулық арасындағы өзара байланыс салауатты өмір салты ұғымын құрастырады. Салауатты өмір салтын насихаттауда, салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру мәселелерін жетілдіретін, осы саладағы басымдылықтарды анықтайтын ғылым да, өскелең ұрпақты оқыту, тәрбиелеу формалары мен жаңа әдістерді ұстанатын білім де қажет. Мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру туралы алған білімдері болашақ азаматтардың денсаулығын сақтап қалуға берік тірек болады.

Мектеп оқушыларының салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру дегеніміз:

I. Жеке тұлғаның өзін қоршаған жансыз және жанды табиғи ортамен жан – жақты үйлесім тауып, өз ұғымын Отаны, елі, отбасы және өзі үшін барынша пайдалы өткізу дағдысын қалыптастыру;

II. Салауатты өмір салты – ол денсаулықтың үйлесімді дамып, сақталуы мен орнығуын қамтамасыз ету мақсатында денсаулықты нығайтуға бағытталған іс – шараларды жүргізу.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қандай жағдайларға назар аудару керек? Өмір салты дегеніміз не?

Бұл жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру. Біздіңше, адамның әлеуметтік – психологиялық және биологиялық жақтан салауатты өмір салтын қалыптастыруға мына жағдайлар негіз бола алады:

- белсенді қозғалыс нәтижесінде организмді шынықтыру дене тәрбиесі немесе спортпен шұғылдану;
- физикалық еңбектің гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- жеке және әлеуметтік гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- қарым – қатынас және экологиялық мәдениетке жету;
- дұрыс жыныстық тәрбие алу;
- зиянды әдеттерден аулақ болу.

Сондықтан балаларды жасынан салауатты өмір салтына қалыптастыруға күш салып, зиянды әдеттерден сақтандыруымыз керек. Денсаулық тәрбиесі – ортақ мәселе. Халық санының өсуі, оның сапасы, деннің саулығы мемлекет әл – ауқатының дамуына мұрындық болады. Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» деген еңбегінде соның 4 негізгі күшін атап көрсетті. Оның бірі – жер үстіндегі байлық деп отырғанымыз – адам, оның білімі мен іскерлігі, таланты мен мәдениеті, денсаулығы деген еді.

Дене тәрбиесі сабағында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі жоғары. Білім – қоғамды тұрақтандыратын, рухани мұраны сақтайтын, ұрпақты ұрпаққа сабақтастыратын құрал. Қолда бар мүмкіндікті пайдаланып оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін тиімді қолдану, жаңа технологияны әркімнің өз сабағында пайдалану арқылы оқушы жастарды халықтың дәстүр үрдісінде адамгершілікке, салауатты өмір сүруге баулу дені сау ұрпақ тәрбиелеу дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің басты міндеті. Олай болса, оқыту мен тәрбиелеудің ой елегінен өтетін әдіс-тәсілдерін, жаңашыл педагогтардың тапқан әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет.

Дене шынықтыру пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, спортқа деген қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыру, сабақта тақырыпқа байланысты спорт түрлерінің шығу

тарихын, спорт түрлері дамыған елдерді спорттың әр саласындағы белгілі спортшылар өмірін алуға болады.

Сол себептен мұғалім сабақты тартымды етіп теория мен практиканы ұштастыруында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі баса назарда болуы қажет. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, спортқа бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру тиіс. Барлық оқушылар өз қабілетін ең төменгі жеңіл тапсырмаларды орындаудан бастайды, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі жаттығуларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасындағы бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасалады.

Жаңаша әдістерді сабақтарда үнемі қолданысқа енгізуде теория мен практиканың ұштасуына мән бергенде ғана жұмыстың мазмұндылығы көріне алады. Осы бағыттарда сын тұрғысынан ойлау және деңгейлеп оқыту технологияларының тиімді әдістерін дене шынықтыру пәнінде қолдануды ұсынамын. Алдымен «Дене шынықтыру пәні не береді?» –деген сұраққа:» Қимыл қозғалысты береді. Машықтандыру. Дене мәдениетін қалыптастыру. Денені шынықтыру, тәрбиелеу. Жалпы дамыту жаттығуларын меңгертеді. Мемлекеттік стандарттық бағдарламаны жоспарлай білуді, нормативтік тест жаттығуларды игертуді береді.

Дене тәрбиесі сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын тиімді пайдалануға да болады. Осы технологияның шығармашылық бөлігін басшылыққа ала отырып, ой толғау жасауға болады (мысалы, дене шынықтыру сабағын ойын түрінде ұйымдастыру), сол арқылы, оқушылардың бейімділігін арттыруға болады.

Күтілетін нәтиже - дене тәрбиесі пәніне деген қызығушылықтарының артуы. Оқушы шығармашылығы, өзін-өзі басқаруы, құрметі, эстетикалық талғамы да артып келеді. Мысалы, дене шынықтыру сабағында 5-6 сыныптарына сергіту сәтін алатын болсақ, өз тәжірибемде 5-сыныптарға өткізген «Эстафеталық жарыстар» атты сабағымда, алдымен оқушыларға ой толғау жасау мақсатында, қазақтың ұлттық ойын түрлеріне тоқталдым, ұлттық ойындар туралы өз түсініктерін сұрай отырып, сабақ барысы кезінде орындатуды жоспарладым. Міне, осы арқылы оқушылар сабақтың жарыс түрінде топтық ойын әдісінде болатына көз жеткізеді. Ойлау қабілетін дамыту тұрғысында 6 сыныптар арасында «Көңілді мәре» сайысы оқушылардың ой-қабілетін, жылдамдық ерекшелігін, тез шешім қабылдауына және топтық әрекет жасауына пәндерді байланыстыра отыра кіріктірілген сабақ көрермендердің көңілінен шықты, сабақта биология, химия, математика, сурет, алғашқы әскери дайындық пен дене шынықтыру пәндерінен құралған ойындар пайдаланылды. Сабақты қызықты өткізу үшін мультимедиалық проектор арқылы қазақтың ұлттық ойындарының тарихын таныстырып өтіп, жасырылған сұрақтарды табуға машықтандыру, әр топқа белгіленген ұпай сандарына қарай бағалап отырдым. Кейін сабақ барысын: «Кім шапшаң?» бөлімі деп алып, бұл бөлімінде оқушылар белгіленген жерге дейін эстафеталық таяқшамен жүгіріп барып, белгілі жеріне жеткен кезде, тақтаға жазылып берілген есептерді шапшаң орындап шығып кейін қайтып келу талабы қойылды. Оқушылардың бұл бөлімде сабаққа деген қызығушылығының артуымен бірге машықтанады, логикалық ойлау қабілеттері артады, қимыл-қозғалыс әрекеті дамиды. Тәңертеңгілік бой жазу және сергіту жаттығулары мен бірге мектебімізде ұлттық өнеріміз «Қара жорға» биін жаңғырту үстіндеміз, биді сергіту, тәңертеңгі бой жазу жаттығуларының орнына да пайдалануға болатынына көз жеткіздік. Сондай-ақ «Спорт әлеміне саяхат» тақырыбында мультимедиалық проектор арқылы 5«А» сынып оқушылармен зияткерлік ойын сабағын өткізіп оқушылардың спортқа деген қызығушылығын арттырдық. Бұл сабақта Қазақстан спортының алғашқы шыққан, атақты да данықты чемпиондарынан бастап қәзіргі таңдағы олимпиада чемпиондары туралы викторина сайысы оқушылардың көңілінен шығып, оқушыларымыз өз елінің патриоты

екендерін сабақ барысында дәлелдеп, мүдірместен жауап беруге тырысты. Сондай-ақ қатарынан үшінші жыл мемлекеттік тілдегі мектептердің 5-8 сынып оқушылары арасында ұлттық ойын және спорттық ойын түрлерінен жарыстар ұйымдастырып жеңіпаздарды анықтап оқушылардың кішкене кезінен бастап спортқа деген қызығушылығын арттыру мақсатында тынымды еңбектер атқару үстіндеміз. Қала көлемінде Наурыз айында ұлттық мерекемізді насихаттау барысында «Төрт түлікке ен салу», «Арқан тарту», «Қол күрес», «Асық ату» ойын түрлерінен жарыстар ұйымдастырып, ұлттық ойын өнерімізді өзге ұлт өкілдеріне насихаттау басты міндетіміз. Екінші жыл аталып өтіп жатқан облыстық ұлттық ойындар фестиваліне қатысып асық ойынының «Шыр» түрінен топтық есепте жүлделі II орынға ие болып қаламыздың қоржынына ұпай әкелдім.

Бұл ұлттық ойындар фестивалінің ұйымдастырылуы, тұсауы кесілуі ұлтымыз үшін үлкен жетістік деп білемін.

Ұлттық теле арнада салауатты өмір салтын насихаттау мақсатында өтіп жатқан жаңашыл әдістегі бағдарламалардың желісінде «Намыс дода», «Толағай» «Асық ату» атты спорттық, ұлттық ойындар сайысын сынып аралық топтық сайыс түрінде өткіздім. Әр тоқсан сайын қала қазақ мектептері арасында ұлттық және спорттық ойындардан жарыстар өткізіліп , әсіресе «Асық ату» ойыны оқушылардың арасында қызығушылығын арттырды. Себебі дене тәрбиесімен айналысатын адам өзін әрқашан сергек сезінеді. Ал сергек адамның өмірге көзқарасы ерекше.Спорт қайратты қажет етіп, өмірге құштарлықты арттырады.

Жоғарыда аталған ұлттық спорттық ойындардың өтілу нәтижесінде оқушының:

- Салт - дәстүрді құрметтеуі;
- Ұйымшылдығы,ізденімпаздығы;
- Намысқойлығы;
- Жүйке жүйесінің шынығуы;
- Ойлау қабілетінің дамуы;
- Білім алуға құштарлығы;

Ал деңгейлеп саралап оқыту технологиясын қолдануда қандай нәтижелерге қол жеткізуге болады? Сабақ барысында:

Алдымен оқушының «Не?» деген сұрағына: Сабақта шынайылық, оқыту бар екенін көрсету. Оқушының «Қашан?» деген сұрағына: сабақтан кейін болатын жағдайды толық анықтатуға көз жеткізу қажет. Оқушының «Қайда?» деген сұрағына: оқушының және ұстаз арасындағы серіктесін анықтап, нәтижеге қол жеткізу қажет.

Өзімнің 6-сыныптарға өткізген «Акробатикалық жаттығулар» атты сабағымда алдымен оқушыларға өткен тақырыптарға байланысты сұрақтар бере отырып, бүгінгі жаңа сабақтың қандай тақырыпта өткелі тұрғанын ашып алдым. Сабақ барысында оқушыларға жеңілдетілген логикалық сұрақтар беріп, кейін күрделі сұрақтарды тапсырма ретінде бердім. Сұрақтарға байланысты жауабын тапқан оқушы, сол жерде практикалық түрде орындап көрсетеді. Сабақ кезінде оқушының ішкі позициялық көз қарасы мен бағыты айқын көрініс бере алады. Сонда ғана сабақ нәтижелі болып, білім сапасы артады. Осы бағыттарда әрбір мұғалімнің оқытуға, үйретуге өз тұғырнамасы болуы қажет. Олар мыналар:

- Әр оқушының білім деңгейін, қабілетін, мүмкіншілігін түсіну;
- Оқушының бойындағы жетістіктері мен кемшіліктерін қабылдау;
- Оқушыларға қиындықтарды жеңуге, кемшіліктерден арылуға көмектесу;

Осылай ойын элементтерін, әдістерін деңгейлеп орындату арқылы оқушылардың тапсырмаларды орындауда жинаған ұпайларын «даму мониторингі» кестесіне белгілей отырып, оқушы біліміне талдау жасап отыру қажет. Өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатудың да сабақ барысының сапасын арттыруға ықпалы көп. Атап айтсам: «Кім шапшаң?», «Көңілді ойындар!», «Мен чемпион!», «Санамақ» сонымен қатар қозғалмалы ойындар және ұлттық ойындарды сабақта түрлендіріп өткізуге машықтандыру.

Сонымен, дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды қолданудың орны орасаң болары хақ. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім сапасын көтеруге сыныптан тыс спорттық шаралардың да маңызы зор. Соның ішінде қазайындары мен қозғалмалы ойындарын, әр түрлі жарыстарын, тоғызқұмалақ, арқан тартыс, асық ату, аударыспақ сынды ойын түрлерін өткізіп отыру керек. Осындай жұмыстарды жүргізу нәтижесінде оқушылардың белсенділігі артып, спортқа деген бейімділігі қалыптасады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін артырып, салауатты өмір сүру, адам денсаулығы осы спортқа байланысты екендігін түсінеді. Нәтижесінде оқушылардың білім сапасы артып, оқу тоқсандарында жоғары сапаға қол жеткізуге болады.

Қорыта айтқанда, мен алдымен жеке тұлғаның әлеуметтік құзыреттілігін дамытуды керек еттім. Сол арқылы ұжымдық зерттеуге қол жеткіздім, яғни оқушының өзін-өзі басқарудағы әлеуеті артты. Жаңа идеяларды еңгізу барысындағы орындалатын міндеттер:

1. Оқушымен қарым-қатынасты қалыптастыру.
2. Оқушының логикалық ойлау қабілетін дамыту.
3. Әр оқушының әрекетін, ұлттық болмысын пайдалануға жұмыстану.
4. Оқушының ұлттық моралының орындалуын қамтамасыз ету.
5. Оқушының санасын, сенімін, көзқарасын,білімін арттыру.
6. Оқушының парасатын, ойлауын қалыптастыра отырып машықтандыру.

Ең бастысы, оқу үрдісінде міндетті пәндерде оқушылардың теориялық білімін әлеуметтік тұрғыдан қалыптастыруға мән беру керек.

Жұмысымның нәтижесі:

1) Әр оқушының білімі, қабілеті қалыптасады.
2) Оқушының бойындағы жетістіктері көрінеді.
3) Оқушылар қиындықтарды жеңеді, әлеуеті артады.
4) Жан-жақты дамуға қол жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы – оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы, 2007.
2. Өстеміров К., Айтбаева А. Қазіргі білім беру технологиялары. - Алматы.2001 .
3. Сыздықова Ғ.С. Бала денсаулығына әсер етуші факторлардың әсері.//Қазіргі заман жағдайында денсаулық сақтаудың білім беру кеңістігін қалыптастыру. Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары.- Шымкент: Асқаралы, 2015.
4. Жумадилова Г.С. Жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелері.//Салауатты өмір салты: Әлеуметтік жаңарудың көрінісі ретінде.-Астана, 2009.

UDC 37.015.3:372.881.111.1

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR APPLYING GAME METHODS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Altyngul Zhankazy
Master of Pedagogical sciences,
senior teacher of “World languages” department,
M.KH. Dulaty Taraz University
Taraz, Kazakhstan
altyngul.zhankazy@mail.ru

Abstract: The effectiveness of any pedagogical influence is inextricably linked to the understanding of those deep psychological mechanisms that underlie the cognitive activity and motivation of learners. The use of game methods in teaching English grammar is no exception. In order for a game to become not just an entertaining element of the lesson, but a powerful didactic tool, it is necessary to realize its nature as a psychological phenomenon, its role in the development of personality and the specifics of its impact on students of a certain age. This chapter is devoted to analyzing the psychological and pedagogical prerequisites for the high potential of game technologies in the context of grammar skills formation.

Keywords: pedagogical influence, psychological mechanisms, the cognitive activity, innovation.

Аннотация: Кез келген педагогикалық әсердің тиімділігі оқушылардың танымдық белсенділігі мен мотивациясының негізінде жатқан терең психологиялық механизмдерді түсінумен тығыз байланысты. Ағылшын грамматикасын оқытуда ойын әдістерін қолдану да ерекшелік емес. Ойын сабақтың тек ойын-сауық элементі ғана емес, сонымен қатар қуатты дидактикалық құралға айналуы үшін оның психологиялық құбылыс ретіндегі табиғатын, тұлғаның дамуындағы рөлін және белгілі бір жастағы оқушыларға әсер ету ерекшеліктерін түсіну қажет. Бұл тарау грамматикалық дағдыларды қалыптастыру контексінде ойын технологияларының жоғары әлеуетінің психологиялық және педагогикалық алғышарттарын талдауға арналған.

Кілт сөздер: педагогикалық әсер, психологиялық механизмдер, танымдық белсенділік, инновация.

Аннотация: Эффективность любого педагогического воздействия неразрывно связана с пониманием тех глубинных психологических механизмов, которые лежат в основе познавательной деятельности и мотивации учащихся. Использование игровых методов в обучении английской грамматике не является исключением. Для того чтобы игра стала не просто развлекательным элементом урока, а мощным дидактическим инструментом, необходимо осознать ее природу как психологического феномена, ее роль в развитии личности и специфику ее воздействия на учащихся определенного возраста. Данная глава посвящена анализу психологических и педагогических предпосылок высокого потенциала игровых технологий в контексте формирования грамматических навыков.

Ключевые слова: педагогическое влияние, психологические механизмы, познавательная деятельность, инновации.

Game as a cultural phenomenon and psychological category play is a unique phenomenon that permeates various spheres of human activity and has deep roots in culture. In a broad cultural sense, play is considered as a fundamental form of human interaction with the world, a way of self-expression, cognition of reality and creation of new meanings. It is an integral part of rituals, art, sports and even social structures. This cultural aspect of play emphasizes its universality and significance for human existence.

From the psychological point of view, the game is a special kind of activity that has its own distinctive features and performs specific functions in the mental development of personality. The classical works of L.S. Vygotsky and D.B. Elkonin laid the foundations of scientific understanding of play as a leading activity in preschool age, but its significance is not lost at later stages of ontogenesis. L.S. Vygotsky considered play as a developmental space where a child learns to act in an imaginary situation, obeying certain rules. It is in the game, according to Vygotsky, the child is "a head above himself", showing a higher level of thinking and behavior than in other types of activity [2, p. 78]. The imaginary situation allows to act freely, but the rules of the game impose strict restrictions, which creates a unique dialectical unity of freedom and necessity.

D.B. Elkonin, developing Vygotsky's ideas, highlighted the structure and functions of the game, showing that the game is a socially conditioned activity in which the mastering of human relations and behavioral norms takes place. He emphasized that in a game there are such components as a plot (reflection of reality), a role (assumption of a certain social function), game actions (realization of the role in the plot) and rules (regulating relations between participants and the sequence of actions). Game, according to Elkonin, acts as an "emotionally saturated activity" in which certain actions and relationships are exercised [2, p. 156].

Among the key psychological characteristics of the game, directly related to learning, are:

1. **Voluntariness and freedom of choice:** Participation in the game is perceived as a personal desire, not coercion (even in a learning context when properly organized).
2. **Emotional intensity: The** game evokes a wide range of emotions, from joy and excitement to mild frustration, which promotes better memorization and engagement.
3. **Presence of rules: The** rules of the game organize the activity, make it predictable and structured, and their observance becomes an internal requirement.
4. **Imaginary situation:** Creating a special, often conditional reality where actions and objects take on new meanings.
5. **Goal setting: The** game always has a clear, albeit playful, goal (to win, to be the first to finish, to solve a riddle, etc.).
6. **Outcome: The** game ends with a certain outcome, which provides feedback to the participants.

These characteristics make the game a powerful tool for influencing the personality, contributing not only to the development of cognitive processes (attention, memory, thinking), but also to the formation of communication skills, self-regulation skills and social interaction. Transferring these properties to the learning context opens up a wide range of opportunities for increasing the effectiveness and attractiveness of the educational process.

The role of motivation in the process of teaching a foreign language and its formation by means of games

Motivation is the central factor of successful foreign language acquisition. It is a system of motivations that determine the activity of a student and the orientation of his/her activity to achieve learning goals [3, p. 85]. The absence or low level of motivation leads to a formal attitude to the subject, passivity in classes and, as a consequence, low performance. Psychology and foreign language teaching methodology traditionally distinguish different types of motivation, among which the most significant for the context of this study are extrinsic and intrinsic motivation.

External motivation is conditioned by factors that lie outside the learning activity itself (getting a good mark, praise from a teacher or parents, avoiding punishment, entering a university). It is an important, but not always stable stimulus, because the activity is performed for the sake of external reward or avoidance of trouble. Internal motivation, on the contrary, is connected with the activity itself - interest in the language as such, pleasure from the process of cognition, aspiration to self-improvement, possibility to use the language for communication or obtaining new information [4, p. 91]. It is the intrinsic motivation that provides a stable and deep process of language acquisition.

Grammar teaching often relies mainly on external motivation (correctness of task performance, evaluation), which is insufficient for the formation of solid skills and their active use. Routine grammar exercises by themselves rarely arouse sincere interest in students. This is where game methods come to the rescue, which have a unique potential for forming and maintaining intrinsic motivation.

Using a game in the process of teaching grammar helps to increase motivation for several reasons:

1. **Creating interest and positive emotions: A** game turns a monotonous exercise into an exciting event. Emotional involvement, excitement, joy of success make the learning process more attractive and memorable [5, p. 30].
2. **Shifting the focus from error to process and goal:** The game focuses on achieving the game goal (winning, solving a problem) rather than on the formal correctness of grammatical forms. This reduces the anxiety associated with possible errors and creates a more comfortable psychological atmosphere for experimenting with language. Mistakes are not perceived as a personal failure, but as part of the gameplay that requires strategy adjustments.
3. **Providing immediate feedback:** The result of the game (winning or losing, successful completion of the task) provides quick and clear feedback on the correctness or incorrectness of the actions taken, including grammatical ones. This contributes to the realization and correction of grammatical forms.
4. **Activation of cognitive activity:** The game requires active thinking, decision-making, application of knowledge in non-standard situations. Grammatical structures become tools to achieve the game goal, which makes their study meaningful [6, p. 75].
5. **Development of social interaction:** Many games involve working in pairs or groups, competition or cooperation. This encourages communication in a foreign language, develops teamwork skills and creates a favorable social context, which is also a strong motivational factor for adolescents [4, p. 101].
6. **Increasing self-esteem:** Successful participation in the game and achievement of results strengthen the student's self-confidence, increase his/her self-esteem and confidence in the possibility of mastering grammar.

Thus, the game acts not just as a device for entertainment, but as a powerful motivational mechanism that transforms grammar learning from the plane of external necessity into an internally motivated activity. This corresponds to the principles of activating the learning process and creating conditions for person-centered learning [6].

Specifics of learning activity and cognitive processes in students at the middle stage of education

The middle stage of schooling, covering the age from about 11-12 to 15-16 years, corresponds to the adolescent period of development. This period is characterized by significant changes in the physical, emotional, social and cognitive development of students, which has a significant impact on the specifics of their learning activities and requires adequate pedagogical approaches [4, p. 105].

From the psychological point of view, adolescents have a transition from concrete and figurative thinking to abstract-logical thinking. However, this transition is not yet complete, and many students still need to rely on visualization and practical actions to master abstract concepts, which, of course, includes grammar. They are able to internalize rules and patterns, but they need to see *how* these rules work in real life and *what* they are for.

Learning activities in adolescence become more independent, but can be subject to fluctuations in motivation. The social motive - the desire to take a worthy place in the peer group, to be recognized, to participate in joint activities [7, p. 201] - becomes important. The leading motive becomes the desire for self-determination, the search for their place in the world, the development of their own abilities. The authority of peers often becomes more important than the authority of adults.

Cognitive processes of adolescents are characterized by:

- Development of arbitrary attention, although its stability may not be high in monotonous work. Students are able to concentrate on activities that are interesting to them.
- Improvement of logical memory, the ability to meaningful memorization, but in the absence of interest, the material is learned mechanically and fragile.

- Development of reflexion, ability to analyze their actions and mistakes.
- High need for active activity, movement, change of types of activity.

Taking into account these features is critically important when choosing methods and forms of work at the English lesson. Traditional frontal methods, long explanations, a large number of uniform written exercises do not meet the psychological needs of adolescents and lead to their passivity, distraction and decreased interest.

Game methods of teaching grammar are particularly effective at the middle stage precisely because they meet the leading needs and characteristics of this age:

1. **Activity:** Games always involve active participation - mentally, verbally, often physically. This corresponds to adolescents' need for movement and activity.
2. **Social interaction:** Team games, games in pairs give an opportunity to realize the need for communication with peers, competition and cooperation, which is a powerful stimulus.
3. **Practical orientation:** In a game, grammar is used as a means to achieve a specific, understandable and interesting goal (solving a riddle, constructing a phrase for a move, explaining something to a partner). This makes grammar structures meaningful and necessary.
4. **Changing activities:** Games allow you to quickly switch between different types of tasks, maintaining attention and preventing fatigue.
5. **Emotional engagement:** Competitive moments, unexpected plot twists, and the opportunity to express oneself all evoke strong emotions that promote better memorization and consolidation of the material.
6. **Development of independence and self-regulation:** Many games require participants to make their own decisions, plan their actions, monitor compliance with the rules, which contributes to the formation of self-regulation skills important for this age.

Thus, game activity, transforming, retains its didactic potential in adolescence. Educational games, built taking into account the specifics of thinking, motivation and needs of students of the middle stage, create optimal conditions for effective and motivated mastering of practical English grammar, transferring it from an abstract system into a working tool of communication. This provides a solid psychological and pedagogical basis for the development of the methodology presented in the following chapters.

Linguodidactic foundations of teaching practical English grammar

The process of teaching a foreign language has undergone significant changes throughout the 20th and early 21st century. The evolution of methodological approaches reflects the changing ideas about the nature of language, the essence of the learning process and the goals of mastering foreign speech. Grammar, as one of the key components of the language system, has always been at the center of attention of methodologists, but its place, role and ways of mastering have been interpreted differently depending on the dominant learning paradigm. Understanding this evolution, as well as a clear idea of what a grammatical skill is and what difficulties learners have in forming it, is a prerequisite for developing an effective methodology for applying game technologies. This chapter systematizes the linguodidactic foundations of English grammar teaching, creating a theoretical foundation for the subsequent development of practical aspects of the methodology.

Evolution of approaches to grammar teaching in Russian and foreign methodology

The history of foreign language teaching methodology is a sequence of changing approaches, each of which offered its own vision of the role of grammar, optimal methods of its assimilation and its place in the general system of teaching.

One of the oldest and most influential was the **Grammar-Translation Method**. Originating in the 18th and 19th centuries in the study of classical languages (Latin and Ancient Greek), it has dominated the teaching of modern languages for a long time. The main goal of this approach was not so much to teach the practical use of the language, but rather to develop logical thinking, improve memory and deep understanding of the structure of the target and native

languages through analyzing grammatical rules and translating texts [4, p. 43]. Grammar in the framework of this approach was considered as the central element of language, the key to its understanding. The learning process was reduced to a detailed study of grammatical rules, often with the use of complex metaphors and analogies, memorization of declension and conjugation paradigms, and then to the application of these rules in translating sentences and coherent texts from a foreign language into the native language and vice versa. The exercises were predominantly written and analytical. The main disadvantages of the grammar-translation approach were its detachment from live communication, ignoring listening and speaking, as well as its inability to form stable skills of practical language proficiency [3, p. 143]. Grammar was learned explicitly, but did not pass into automatic use in speech.

In contrast to the grammar-translation approach, **the Direct Method** emerged in the late 19th and early 20th centuries. Its proponents rejected the use of the mother tongue in the classroom and translation as a teaching method. The aim was to teach oral speech and to form associations between words and their meanings directly in the target language. Grammar in the direct approach was learned mainly inductively, through observation of examples in oral speech or texts, and then rules were formulated, often in a very simplified form [4, p. 99]. However, there was often no systematic approach to teaching grammar, and its acquisition was chaotic. This approach had limited application because of the difficulties in explaining complex grammatical phenomena without using the mother tongue, especially at the initial stages.

In the middle of the 20th century, the **Structural-Linguistic and Audiolingual approaches (**Structural **Approach, Audiolingual Method)**, based on the ideas of behaviorism and structural linguistics, became widespread. Language was seen as a set of structures and patterns that needed to be automated to the level of skill. The main method of teaching was repetition, imitation, and drill exercises aimed at automating grammatical structures [4, p. 58]. Grammar was taught inductively, the rules were formulated after repeated repetition of samples, or even not formulated explicitly at all. Emphasis was placed on forming correct automatisms and avoiding errors, which were seen as reinforcing incorrect skills. The audiolingual method was effective in building basic skills, but often resulted in mechanical reproduction of structures without flexible use in new situations and did not promote creative thinking and communicative skills.

A significant shift in the understanding of the process of language acquisition occurred under the influence of the **Cognitive Approach**, which emerged in the late 1950s and early 1960s as a reaction to behaviorism. According to this approach, language acquisition is a complex cognitive process that includes not only the formation of skills, but also the comprehension of linguistic phenomena and the formulation and testing of hypotheses about the structure of language. Grammar has come to be regarded as a mental system that the learner constructs in his or her mind. Within the framework of the cognitive approach, explicit explanation of rules, comparison of native and target language structures, and analysis of errors as indicators of the learning process became acceptable [3, p. 147]. Exercises became more diverse, including transformation, substitution, sentence construction. This approach returned grammar to a more significant place, but still did not always link its learning to real communication.

Since the 1970s, the **Communicative Approach** [9; 44] has been dominating the world methodology. Its emergence was due to the realization that the goal of language learning is not just knowledge of rules or mechanical reproduction of structures, but the ability to use language effectively to solve real communicative tasks in a variety of situations. Within the framework of the communicative approach, language is considered first of all as a means of communication. The aim of training is the formation of **communicative competence**, which is understood as the ability to use language adequately to the situation of communication, taking into account not only grammatical, but also sociolinguistic, discursive and strategic aspects.

In the communicative approach, grammar retains its importance, but its role is redefined. Grammar is not seen as an end in itself, but as a means to express meaning. The main emphasis

shifts from formal correctness to the achievement of communicative goal. Grammar learning takes place mainly in the process of speech activity aimed at solving communicative tasks. Both inductive and deductive presentation of grammatical material is allowed, but priority is given to such learning that leads to the formation of grammatical skills functioning within the framework of speech activity [8, p. 72]. Exercises are aimed at meaningful use of grammatical structures in a context that imitates real communication. An important place is occupied by games, role-playing games, discussions, project work.

Modern methodology often speaks about **Post-Communicative Approaches** or **Balanced Approach**, which integrate the best achievements of previous directions. The necessity of both explicit and implicit grammar teaching, combining training exercises with communicative tasks, taking into account individual characteristics of students is recognized [6, p. 258]. Game methods, which organically fit into the paradigm of activity and communication-oriented learning, occupy an important place in the arsenal of a modern teacher.

Formation of grammatical skills within the framework of communicative competence

In the framework of the communicative approach, the ultimate goal of training is the formation of communicative **competence**, which is a complex, multi-component phenomenon. The structure of communicative competence includes various components: linguistic (knowledge of the language system), speech (ability to use language in various types of speech activity), sociolinguistic (ability to choose language means depending on the communication situation), strategic (ability to compensate for insufficient knowledge) and sociocultural (knowledge of cultural features of native speakers). **Grammatical competence** is an integral part of linguistic competence and refers to the knowledge and ability to use grammatical rules of the language to construct correct and meaningful sentences. However, for successful communication it is necessary not only to know the rules, but also to have **grammatical skill**.

Grammatical skill is the automated use of grammatical structures in speech. A skill is characterized by speed, accuracy and stability of action performance. Unlike skill, which requires conscious control and effort, skill is performed almost automatically, freeing the consciousness to concentrate on the meaningful side of the utterance. In the context of grammar, it means the ability to correctly select and formalize a grammatical structure in accordance with the communicative intention without long deliberation and reference to the rule.

The process of grammatical skill formation is long and multi-stage. In methodology there are different models and stages of this process, but in a generalized form the following sequence can be presented:

1. **Familiarization (Presentation) stage:** At this stage, learners are first introduced to a new grammatical structure. It is important to ensure understanding of its meaning (function) and form. Familiarization can be done either inductively (by analyzing examples) or deductively (by explaining the rule). Visualization, context, comparison with the mother tongue (especially to identify interference) are often used.
2. **Practice / Automatization:** This stage involves repeated practice exercises aimed at consolidating the form and practicing the use of the structure. The exercises can be conditionally communicative, i.e. simulating communication but focusing on a specific grammatical form (e.g. drill, substitution tables, transformation). The aim is to bring the action with the form to a certain degree of automaticity. Systematic and gradually increasing complexity of tasks is important at this stage.
3. **Production / Use stage:** In this stage, the grammatical structure is used in natural or as close to natural communication conditions as possible. Students have to apply the learned structure to solve real communicative tasks (expressing an opinion, describing a situation, asking a question). Exercises are communicative in nature (discussions, role-playing, describing pictures, making up stories). The focus shifts from form to content and achieving the communicative goal. At this stage, the final integration of grammatical skill into speech activity takes place.

An important aspect of the communicative approach is the relationship between **accuracy** and **fluency**. Accuracy is related to the error-free use of language forms, including grammar. Fluency is the ability to produce speech quickly, smoothly and coherently, even if some errors are made. In the early stages of grammar instruction, it is often necessary to balance between these two poles. Overemphasizing accuracy can suppress the desire to speak and lead to slow, choppy speech. Completely ignoring accuracy leads to the formation of incorrect automatisms and makes speech incomprehensible. The communicative approach strives for a reasonable balance, recognizing that mistakes may be made during the skill formation stage, but the ultimate goal is to achieve a degree of automaticity in grammatical structures that allows to speak and write accurately enough without sacrificing fluency and the ability to express one's thought [7, p. 93].

Grammar games, as will be shown in the following chapters, can be effectively used at all stages of grammar skill formation: at the familiarization stage - to create a vivid, memorable situation and initial comprehension of form and meaning; at the training stage - for repeated but not monotonous repetition and automation; at the application stage - to use the structure in communicative, problematic or creative tasks, where grammar acts as a tool.

Analysis of typical grammatical difficulties and interference phenomena

Kazakh-speaking learners of English face a number of specific difficulties in mastering English grammar. These difficulties are largely due to **interference** - the negative influence of skills and knowledge formed in the native language on the process of mastering a foreign language. The grammatical systems of Russian and English languages have significant differences, and students sometimes unconsciously transfer the structures and patterns of their native language to the target language, which leads to typical errors. Analysis of these difficulties is necessary for the purposeful organization of the learning process, selection of grammatical material for practice and development of effective game tasks aimed at overcoming specific interference phenomena.

Among the most widespread grammatical difficulties of Kazakh -speaking students are:

1. **The system of articles (Articles):** In Kazakh, articles are absent as a grammatical category. For Kazakh -speaking students, mastering the rules of using definite, indefinite and zero articles is one of the most difficult and time-consuming tasks. Mistakes arise due to ignorance of the rules, transfer of native language logic (for example, omitting the article where it is needed) or excessive use of them by analogy with other languages.
2. **Tense and Aspect System: The** English tense **system** differs significantly from the Kazakh one. The difficulty is not only the number of tenses (Present Simple, Present Continuous, Present Perfect, Past Simple, etc.), but also their species distinctions (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous), which convey different aspects of action (fact, duration, finality, repetition) and do not always have direct correspondences in Russian. Special difficulties are caused by Perfect and Continuous tenses, their combination and use in different contexts.
3. **Modal Verbs and their Equivalents: The** system of mod**al** verbs in English (can, could, might, might, might, must, must, should, would, shall) expresses various modal meanings (possibility, necessity, obligation, duty, permission, advice, etc.). Difficulties are related both to the multiple meanings of the verbs themselves and to the need to use their equivalents in different grammatical structures (e.g. have to instead of must in the past tense).
4. **Passive Voice: The** formation and use of the passive **voice** in English (be + Participle II) is difficult, because in Russian passive constructions are formed differently and used, perhaps, with less frequency or in other contexts. Mixing active and passive constructions, incorrect formation of the past participle form are typical mistakes.
5. **Use of Prepositions:** The choice of the correct preposition in English often does not obey strict logical rules and is largely idiomatic. Direct translation of

Russian prepositions often leads to mistakes (e.g., *on Monday* instead of *on Monday*). Mastering prepositions requires extensive exposure and memorization in context.

6. **Word Order:** English has a relatively fixed word order, especially in the affirmative sentence (Subject-Verb-Object), while Russian has a more loose word order. Interference can be seen in attempts to construct English sentences according to the Russian model, especially when using circumstances or negations.

7. **Non-finite Verb Forms (Infinitives, Gerunds, Participles):** The use of infinitives, gerunds, and participles after certain verbs, adjectives, prepositions, and their functions in a sentence is a significant challenge because of differences from the Russian system of verb forms and their control. The choice between infinitives and gerunds after a number of verbs is one of the most persistent problems.

8. **Subject-Verb Agreement:** Despite the apparent simplicity of the rule (e.g., adding -s/-es to a verb in the 3rd person singular in Present Simple), errors occur regularly, especially in more complex constructions or when there are other sentence members between the subject and the predicate.

When using technology, it is important to make sure that it is in good working order and to be able to quickly fix possible technical problems so as not to disrupt the lesson. Technology should not be overused if it is not justified didactically or if it is difficult to use. Many effective grammar games do not require sophisticated technology and can be played with minimal materials.

The preparation of materials and checking of technical equipment should be done by the teacher in advance of the lesson to ensure that the game runs smoothly and without organizational hitches, which is an important condition for its effectiveness.

References

1. Asimov, E. G., Shchukin, A. N. New Dictionary of Methodological Terms and Concepts (Theory and Practice of Language Teaching). - M.: IKAR, 2009.
2. Vygotsky, L. S. Game and its role in the mental development of the child // Voprosy Psychologii. - 1966. - № 6.
3. Galskova, N. D., Gez, N. I. Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology. - Moscow: Academy, 2007.
4. Zimnyaya, I. A. Psychology of teaching foreign languages at school. - Moscow: Prosveshchenie, 1991.
5. Kavtaradze, D. N. Learning and Game: Introduction to Active Teaching Methods. - Moscow: Flinta, 1998.
6. Kitaygorodskaya, G. A. Method of Activating the Capabilities of the Individual and the Collective. - M.: MGU, 1986.
7. Leontiev, A. A. Language and Speech Activity in General and Pedagogical Psychology. - M.: MPSY, 2001.
8. Milrud, R. P. English Teaching Methodology. English Teaching Methodology. - M.: Drofa, 2007.
9. Passov, E. I. Communicative Method of Teaching Foreign Language Speaking. - Moscow: Prosveshchenie, 1991.
10. Polat, E. S. New Pedagogical and Information Technologies in the Education System. - Moscow: Academy, 2005.
11. Rogova, G. V., Vereshchagina, I. N. Methods of Teaching English at the Initial Stage in Secondary School. - Moscow: Prosveshchenie, 1988.
12. Safonova, V. V. Studying the Languages of International Communication in the Context of Dialogue of Cultures and Civilizations. - Voronezh: Istoki, 1996.

UDC 81’367.3:37.016

PRINCIPLES FOR SELECTING AND ADAPTING GRAMMAR MATERIAL FOR GAME-BASED LEARNING ACTIVITIES

Atam Ruveida Ibrahimzhanovna
Senior teacher,
Master of Pedagogics,
Department of “World Languages”.
M.KH. Dulaty Taraz University, Taraz.
ruveyda_27@mail.ru

Abstract: Effective use of game technologies in grammar teaching requires not only an understanding of their didactic potential and the ability to classify games, but also a conscious approach to selecting the grammatical material to be practiced in game form. Not all grammatical topics or phenomena are equally suitable for "playfulization", and not every traditional grammar exercise can be effectively transformed into a game. The ability to select appropriate material, adapt existing exercises, and design one's own games for specific grammatical purposes is a key skill for teachers seeking to use game-based methods in a systematic way. This chapter focuses on developing principles and algorithms that will help the teacher make this selection and transformation in a scientifically sound manner.

Keywords: game technologies, grammar, didactic potential, task-based learning.

Аннотация: Грамматиканы оқытуда ойын технологияларын тиімді пайдалану тек олардың дидактикалық әлеуетін түсінуді және ойындарды жіктеу қабілетін ғана емес, сонымен қатар ойын түрінде жаттығуға арналған грамматикалық материалды таңдауға саналы көзқарасты да талап етеді. Барлық грамматикалық тақырыптар немесе құбылыстар «ойынға айналдыруға» бірдей қолайлы емес, және әрбір дәстүрлі грамматикалық жаттығуды ойынға тиімді түрде айналдыру мүмкін емес. Тиісті материалды таңдау, бар жаттығуларды бейімдеу және нақты грамматикалық мақсаттар үшін өз ойындарын жобалау мүмкіндігі ойынға негізделген әдістерді жүйелі түрде қолдануға тырысатын мұғалімдер үшін негізгі дағды болып табылады. Бұл тарау мұғалімге осы таңдау мен трансформацияны ғылыми тұрғыдан негізделген түрде жасауға көмектесетін принциптер мен алгоритмдерді әзірлеуге бағытталған.

Кілт сөздер: ойын технологиялары, грамматика, дидактикалық әлеует, тапсырмаға негізделген оқыту.

Аннотация: Эффективное использование игровых технологий в обучении грамматике требует не только понимания их дидактического потенциала и умения классифицировать игры, но и осознанного подхода к отбору грамматического материала для отработки в игровой форме. Не все грамматические темы или явления одинаково подходят для «игрового» применения, и не каждое традиционное грамматическое упражнение может быть эффективно преобразовано в игру. Умение отбирать подходящий материал, адаптировать существующие упражнения и разрабатывать собственные игры для конкретных грамматических целей является ключевым навыком для преподавателей, стремящихся систематически использовать игровые методы. В этой главе основное внимание уделяется разработке принципов и алгоритмов, которые помогут учителю осуществлять этот отбор и преобразование научно обоснованным способом.

Ключевые слова: игровые технологии, грамматика, дидактический потенциал, обучение на основе задач.

Criteria for selecting grammatical phenomena to be introduced and practiced in game form

In the modern globalized world, mastery of a foreign language, in particular English, is a key factor of successful integration of an individual into the intercultural space, formation of

his/her professional and personal competences. One of the fundamental aspects of mastering a foreign language is grammar, which provides a structural basis for building a coherent and adequate speech utterance. However, as practice shows, it is the grammar section that often causes the greatest difficulties for students and is the reason for the decrease in motivation for language learning in general [1. 112].

Grammar is an integral component of the process of mastering a foreign language, but its study is traditionally associated by students with complexity, routine and low motivation. In conditions of dynamically developing educational environment and increasing requirements to the communicative competence of graduates, the search for effective and exciting methods of teaching grammar becomes one of the most urgent tasks of modern linguodidactics. The proposed work is a comprehensive study aimed at the development and experimental substantiation of the methodology of applying game technologies to improve the effectiveness of learning practical English grammar at secondary school.

The introduction of game methods into the teaching process is not an end in itself. A game in an English lesson should serve to achieve specific educational results, fit organically into the logic of the lesson and contribute to the formation of language skills, rather than turning the lesson into a chaotic or unproductive entertainment. This requires a clear understanding of the place and role of play at each stage of the lesson and a ready-made model for harmoniously combining play and traditional forms of work. This chapter proposes such a model based on the principles of stage-by-stage grammar skill formation within the framework of the communicative approach and demonstrates ways of integrating game technologies at different stages of grammar material mastering.

The presentation (or familiarization) stage is the first and extremely important step in the process of grammar skill formation. Its main goal is to create conditions for the students' initial comprehension of a new grammatical structure: understanding its meaning (function), form of formation and peculiarities of its use in speech. Traditionally, the presentation can be carried out deductively (through the teacher's explanation of the rule) or inductively (through the students' analysis of examples). Game methods at this stage can play an auxiliary but very effective role, making the process of familiarization more interesting, memorable and motivating, as well as helping to create a vivid context for the initial perception of the structure.

Traditional methods of teaching grammar, based on mechanical memorization of rules and performance of uniform exercises, often lead to the formal assimilation of material without its transition into active speech use. Students perceive grammar as a system detached from real communication, which generates boredom, passivity and, as a consequence, low learning efficiency. This problem is especially acute in secondary school, where the formation of basic grammatical skills takes place, and the age-related psychological characteristics of adolescents (the need for activity, novelty, social interaction and emotional involvement) come into conflict with the monotony of grammatical tasks [4. 94].

The choice of grammatical material to be used in educational games should be purposeful and methodologically sound. Unreasonable or accidental inclusion of grammatical structures in a game can lead to the fact that the game loses its didactic meaning and turns into mere entertainment, or, on the contrary, grammar will be too complicated for the game format, causing frustration among students. Based on the analysis of the specifics of English grammar (Chapter 2) and the psychological features of game activity (Chapter 1), we can formulate the following criteria for selecting grammatical phenomena most suitable for introduction, training and application in game form:

1. **Frequency of use in speech and practical significance:** For game forms of work, first of all, grammatical structures should be selected that are high-frequency and necessary for the realization of basic communication in typical communication situations relevant to the age of students [1, 259]. It is useless to practice in the game rare or purely academic grammatical constructions that are unlikely to be useful for students in real life. For example, verb forms (Present Simple, Past Simple, Present Continuous,

Present Perfect), modal verbs (can, must, should), basic structures of interrogative and negative sentences, the use of basic articles and prepositions - all this has a high practical significance and is well suited for playfulization.

2. **The possibility of creating a vivid and understandable context of use:** Grammatical phenomenon is more easily learned and practiced in the game, if its use can be clearly demonstrated or organically integrated into the game situation or plot [2. 48]. For example, the use of Past Simple and Present Perfect is well practiced in games related to telling stories about past experiences or events. Conditional Sentences are well suited for prediction games or discussion of hypothetical situations. Structures expressing request, permission, advice with modal verbs (Can I...? May I...? You should...) are easily modeled in role-playing games. The easier it is to create a natural or plausible context for the use of a structure, the greater the potential for practicing it in a game.

3. **Structural simplicity or the possibility of practicing complex structures in stages:** Grammatical structures with relatively simple and regular forms of formation (e.g. Present Simple, pluralization of nouns, degrees of comparison of adjectives) are better suited for games at the initial training (automation) stage. If the grammatical phenomenon is complex (e.g., agreement of tenses, indirect speech), its practicing in the game should be broken down into smaller, feasible for students stages, focusing on one or two substructures at a time [3. 55]. The game should not be overloaded with excessive grammatical material.

4. **Potential for multiple repetition in variable situations:** An effective game for practicing a skill should provide opportunities to use the practiced structure multiple times, not in mechanical repetition, but in changing contexts or combinations. Games based on substitution, transformation, composing sentences or questions from given elements, generating utterances based on a pattern or situation are ideal for such variation training. For example, a card game where you have to compose a question and answer it using different subjects, predicate and circumstances provides multiple repetition of question structures.

5. **Presence of typical difficulties and interference:** Grammatical phenomena that cause the greatest difficulty for Russian-speaking learners due to interference with their native language are prioritized for intensive practice, including through games. Games can be specially designed for contrastive practice or for repeated reinforcement of correct variants where mistakes are common (e.g., games for choosing an article, preposition, verb form). Emotional involvement in the game helps to better reinforce the correct forms and overcome the influence of the mother tongue.

6. **Assessable and** controllable**:** The use of grammatical structure in the game should be observable and assessable (at least in terms of game progress or final score). This allows the teacher to monitor and correct errors in a timely manner. Games where it is required to say a phrase, write it, choose the correct variant from several are ideally suited for this purpose.

Thus, when choosing grammatical material for the game, one should take into account not only the formal characteristics of the structure, but also its communicative significance, the possibility of contextualization, the potential for training and correspondence to typical difficulties of students.

Table 1. Criteria for selecting grammatical phenomena for game forms of work

Criterion	**Description**	**Examples of suitable phenomena**
Practical relevance / Frequency	The structure is actively used in students' everyday	Present Simple/Continuous/Perfect, Past Simple, modal verbs (can, must,

Criterion	Description	Examples of suitable phenomena
	speech or is necessary for communicative tasks.	should), articles, basic prepositions, question types.
Contextualization	Easily embedded in game situations, stories, role-playing, problem-solving tasks.	Tenses (describing events), modal verbs (advice, requests), conditional sentences (hypotheses), passive voice (describing processes).
Structural accessibility / Phasing	Relatively simple form or ability to break down into substructures for practice.	Simple temporal forms, degrees of comparison, most modal verbs.
Potential for variant repetition	The structure allows you to create many similar statements with only some of the elements changing.	Question structures, constructions with there is/are, structures with to do/to be/to have, passive voice.
Relation to typical difficulties / Interference	Phenomenon often causes errors due to native language influence.	Artikles, prepositions, temporal forms (Perfect, Continuous), gerund/infinitive after verbs.
Controllability	The use of the structure is easy to notice and evaluate during the game.	Oral or written construction of sentences, choosing a variant from the proposed ones.

Using these criteria, the teacher can make a list of grammatical topics that are most promising for practicing with the help of games at this stage of learning, and purposefully select or develop game tasks specifically for them.

Algorithm for transforming a non-game exercise into a game exercise

Often a teacher is faced with the need to practice certain grammatical material that is already presented in the textbook in the form of a traditional exercise. Instead of mechanically performing this exercise, it can be transformed into a game-like task. This process requires creativity, but can be formalized in the form of a certain algorithm. Transforming a non-game exercise into a game exercise allows the didactic orientation of the task to be preserved, while at the same time increasing student motivation and activating their activity by introducing game elements.

The algorithm of transformation of a traditional grammar exercise into a game task can look as follows:

1. **Analyze the original exercise:**
   - Determine the main grammatical goal of the exercise (what structure or rule is being practiced?).

- Identify the type of exercise (substitution, transformation, opening brackets, making sentences, answering questions, etc.).
- Evaluate the language material (vocabulary, context) and its appropriateness to the students' level and interests.
- Determine the mechanics of implementation (individual, frontal, written, oral).

2. **Determine the didactic goal of the game task:**
   - Clarify at which stage of grammar skill formation (familiarization, practice, application) the game task will be used. This will help to choose the type of game.
   - Consider which specific difficulty or aspect of the structure needs to be practiced most intensively.
3. **Choosing game elements and mechanics:**
   - Come up with a simple and clear game goal other than simply completing a task (e.g., be the first to collect all the cards, find a pair, guess a word, be the first to reach the finish line on the playing field, defeat an opponent).
   - Determine the form of interaction organization (pair work, group work, teams, frontal). Team or pair interaction is often easier to transform.
   - Select game mechanics that will stimulate the use of the target grammar: competition, cooperation, puzzle, search, building something, problem solving [32, p. 45].
   - To think through the evaluation system (points, chips, moving around the field) and the way to determine the winner.
4. **Transformation of language material and format:**
   - Transform the original language material (sentences, words) into a game-friendly format (cards, quiz questions, elements for making sentences on the magnetic board, information to be shared between partners).
   - Build the need to use the grammatical structure being practiced into the mechanics of the game. For example, to make a move, you need to correctly compose a sentence with Past Simple; to get a point, you need to ask a question in Present Perfect.
   - Come up with a game context or story that makes completing the task more meaningful and interesting.
5. **Formulate the rules of the game:**
   - Clearly and concisely describe the sequence of game actions.
   - Explain how to use grammatical material during the game.
   - Explain the scoring system/determination of the winner.
   - Determine how errors will be handled (self-correction, partner help, teacher help).
6. **Prepare necessary materials:**
   - Make or pick up game equipment (cards, field, chips, dice, recording slips).
   - Print out instructions or handouts for students.

Transformation example:

- **Original exercise:** Open the brackets by putting the verb in the correct Present Perfect or Past Simple form. (List sentences like: She (visit) London last year. He already (read) this book.)
- **Analysis:** The aim is to practise choosing between Past Simple and Present Perfect. Type - opening brackets, written/verbal execution.
- **Didactic goal of the game task:** Automating the choice of tenses and forming the correct verb form in Past Simple and Present Perfect in context.

- **Choice of game elements:** Team game ("Grammar Relay" or "Grammar Quiz"). Mechanics - competition for speed and correctness. Evaluation system - points for correct answers.
- **Transformation of the material and format:** The sentences from the list are cut into separate cards. Each card is a separate task.
- **Rules of the game ("Time-Battle"):** Students are divided into 2-3 teams. The cards with sentences are stacked face down. The teacher or the leader from a team takes a card, reads out a sentence with a verb in brackets. The first player from either team who can say or write the sentence with the verb in the correct tense the fastest brings a point to their team. Or: Players take turns drawing cards. If a player correctly puts the verb in the correct tense, the team gets a point. You can add penalty points for mistakes.
- **Materials:** Cards with sentences, list of sentences for teacher, board/sheet to record points.

In this example, a traditional parenthesis-opening exercise is turned into a dynamic team competition game that encourages quick grammatical decision making and verbalization to help automate the skill. The application of this algorithm allows the teacher to creatively use any grammatical material from the textbook.

Requirements for material and technical support of games

The success of a learning game depends largely on its material and, if necessary, technical support. Preparing the necessary resources is an integral part of planning a lesson using game technology. It is important to take into account the availability of materials and equipment in the conditions of a particular school, as well as strive to minimize the time and cost of their production.

Material provision:

1. **Standard classroom equipment:** Blackboard (chalk, marker or interactive), chalk/markers, paper, pens/pencils, scissors, glue, colored paper, magnets. These basic materials can be used to create simple games on site or to adapt ready-made ones.
2. **Reusable Play Equipment:**
   - **Cards: The** most versatile item. Can contain words, phrases, parts of sentences, pictures, questions, tasks, grammatical structures. Preferably made of heavy paper or cardboard for durability. Example: verb conjugation cards, subject/verb/object cards to make sentences, question and answer cards.
   - **Cubes and Chips:** Used in board games. The cubes can be traditional cubes with numbers or homemade cubes with grammar tasks/symbols written on the sides. The chips can be any small objects (buttons, erasers, special markers).
   - **Playing Fields:** Are drawn on a blackboard, cotton board or printed out. Can simulate paths, mazes, maps, tables, quiz boards. Example: a field with squares, each with a grammatical structure to build a sentence when you hit a square.
   - **Pictures and visuals:** Used to provide context, description, comparison. Can be magazine clippings, printouts, flashcards.
   - Realia**:** Real objects that are used in the game (e.g., to describe their properties using adjectives or to create situations that require certain grammatical forms).
3. **Game-specific handouts:** Worksheets, forms for recording answers, instructions for each group/pair. Should be clearly labeled.
4. **Prizes and incentives (optional, but desirable for motivation):** Small token prizes (stickers, candy, extra points) or simply praise and recognition of success.

An important requirement for materials is that they are didactically appropriate and of good quality (reusable). Materials should be easy to handle and not distract from the main task. Many games can be conducted with minimal materials, using only a board and chalk.

Technical Support:

1. **Audio and video equipment:** Player, speakers, projector, interactive whiteboard. Can be used to include audio/video clips as the basis for a grammar task in a game (e.g., listen to a dialog and play it back by changing the tense; watch a short video and describe events using Past Simple).
2. **Computers/tablets:** If a computer lab or tablets are available, this provides access to a wide range of digital games, interactive simulators, online quizzes (e.g., Kahoot!, Quizlet).
3. **Internet access:** Required for using online resources, finding information for games, video and audio demonstrations.
4. **Interactive whiteboard:** Allows to make many games more dynamic and visual (moving objects, filling in tables, working with text in real time).

When using technology, it is important to make sure that it is in good working order and to be able to quickly fix possible technical problems so as not to disrupt the lesson. Technology should not be overused if it is not justified didactically or if it is difficult to use. Many effective grammar games do not require sophisticated technology and can be played with minimal materials.

The preparation of materials and checking of technical equipment should be done by the teacher in advance of the lesson to ensure that the game runs smoothly and without organizational hitches, which is an important condition for its effectiveness.

List of references:

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. From game design elements to gamefulness: defining "gamification" // Proceedings of the 15th international academic MindTrek conference. - 2011. [DOI: 10.1145/2181037.2181040].
2. Ellis, R. The Study of Second Language Acquisition. - Oxford University Press, 2008.
3. Ellis, R. Corrective feedback in the classroom // The Cambridge Handbook of Second Language Acquisition. - 2012.
4. Ersoz, A. Six games for the EFL/ESL classroom // The Internet TESL Journal. - 2000. - Vol. 6, № 6.
5. Gee, J. P. What video games have to teach us about learning and literacy. - Palgrave Macmillan, 2007.
6. Hadfield, J. Intermediate Communication Games. - Pearson Longman, 1990.
7. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. - Pearson Longman, 2007.
8. Hughes, A. Testing for Language Teachers. - Cambridge University Press, 2003.
9. Kapp, K. M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education. - Pfeiffer, 2012.
10. Krashen, S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. - Pergamon Press, 1982.
11. Larsen-Freeman, D. Techniques and Principles in Language Teaching. - Oxford University Press, 2011.

UDC 37.091.3:372.881.111.1

A MODEL FOR INTEGRATING GAME METHODS INTO THE STRUCTURE OF AN ENGLISH LANGUAGE LESSON

Aflatunov Abuzar Bashatovich
Senior teacher,
Master of Pedagogics,
Department of “World Languages”.
M.KH. Dulaty Taraz University,
Kazakhstan, Taraz.
abuzar8300@mail.ru

Abstract: the introduction of game methods into the teaching process is not an end in itself. A game in an English lesson should serve to achieve specific educational results, fit organically into the logic of the lesson and contribute to the formation of language skills, rather than turning the lesson into a chaotic or unproductive entertainment. This requires a clear understanding of the place and role of play at each stage of the lesson and a ready-made model for harmoniously combining play and traditional forms of work. This chapter proposes such a model based on the principles of stage-by-stage grammar skill formation within the framework of the communicative approach and demonstrates ways of integrating game technologies at different stages of grammar material mastering.

Keywords: game, language teaching, English lesson, the logic of the lesson, learner-centered methods.

Аннотация: оқыту процесіне ойын әдістерін енгізу өздігінен мақсат емес. Ағылшын тілі сабағындағы ойын нақты білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге қызмет етуі, сабақтың логикасына органикалық түрде сәйкес келуі және сабақты хаотикалық немесе өнімсіз ойын-сауыққа айналдырудың орнына тілдік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етуі керек. Бұл сабақтың әр кезеңіндегі ойынның орны мен рөлін нақты түсінуді және ойын мен дәстүрлі жұмыс түрлерін үйлесімді түрде біріктірудің дайын моделін талап етеді. Бұл тарауда коммуникативті тәсіл шеңберінде грамматикалық дағдыларды кезең-кезеңімен қалыптастыру принциптеріне негізделген осындай модель ұсынылады және грамматикалық материалды меңгерудің әртүрлі кезеңдерінде ойын технологияларын біріктіру жолдары көрсетіледі.

Кілт сөздер: ойын, тілді оқыту, ағылшын тілі сабағы, сабақ логикасы, оқушыға бағытталған әдістер.

Аннотация: внедрение игровых методов в учебный процесс не является самоцелью. Игра на уроке английского языка должна служить достижению конкретных образовательных результатов, органично вписываться в логику урока и способствовать формированию языковых навыков, а не превращать урок в хаотичное или непродуктивное развлечение. Это требует четкого понимания места и роли игры на каждом этапе урока и готовой модели гармоничного сочетания игры и традиционных форм работы. В данной главе предлагается такая модель, основанная на принципах поэтапного формирования грамматических навыков в рамках коммуникативного подхода, и демонстрируются способы интеграции игровых технологий на разных этапах освоения грамматического материала.

Ключевые слова: игра, преподавание языка, урок английского языка, логика урока, методы, ориентированные на учащегося.

The presentation (or familiarization) stage is the first and extremely important step in the process of grammar skill formation. Its main goal is to create conditions for the students' initial

comprehension of a new grammatical structure: understanding its meaning (function), form of formation and peculiarities of its use in speech [1. 66]. Traditionally, the presentation can be carried out deductively (through the teacher's explanation of the rule) or inductively (through the students' analysis of examples). Game methods at this stage can play an auxiliary but very effective role, making the process of familiarization more interesting, memorable and motivating, as well as helping to create a vivid context for the initial perception of the structure.

The role of game methods in the presentation phase:

1. **Creating a motivating context: A** game allows a new grammatical structure to be introduced not as an abstract rule, but as a necessary tool to achieve a game goal or solve an interesting problem. This immediately gives the study of grammar a practical meaning in the eyes of students [5, p. 48]. For example, familiarization with Past Simple can begin with the game "What happened yesterday?", where students need to restore the sequence of events using the correct form of the verb.
2. **Illustrate the meaning and function of the structure:** Through a game situation or game activities, you can visualize when and why a new grammatical form is used. For example, the game "Predict the Future" can be used to introduce the Future Simple (will/won't) in the context of predictions. The role play "Doctor and Patient" can be the basis for introducing modal verbs (should/shouldn't for advice).
3. **Initial, unobtrusive introduction to the form:** Some games can lead students to independently "discover" the rule (the inductive route) through repeated observation of the use of the structure in the game context. For example, the game "Find a Pair" with cards on which different forms of the verb Present Perfect are written can help students notice patterns in the formation of this form.
4. **Activating attention and memory: The** vivid emotions associated with the game and the unusual way in which the material is presented help students to remember the new structure better. Elements of competition or riddles can make the process more exciting.

Types of games and game techniques suitable for the presentation stage:

- **Situation games:** Short role-playing games or simulations where the use of the new grammatical structure is a natural and necessary element of communication. For example, "Interview with a Celebrity" for Present Perfect.
- **Mystery / Detective Games:** Students use the new structure to describe, hypothesize, and refute as they solve the mystery. For example, "Who Stole the Cookie?" to practice questions in Past Simple.
- **Board games with introductory material:** A game **board** with pictures or situations to describe using a new structure each turn.
- **Matching Card Games:** Cards with parts of sentences, words, pictures that need to be matched while saying the whole sentence with the new structure. For example, cards with subjects and verbs in indefinite form from which to assemble sentences in a given tense.
- **Using "grammar stories" or "grammar skits": The** teacher (or prepared students) act out a skit where the new structure is used repeatedly in a natural context. Students can then be given tasks based on the content of the skit that require them to use the same structure.
- **Visualization games:** Show pictures, video clips, or realities that require the use of a new grammatical form (e.g., describing the events in the picture using Past Continuous).

It is important to note that at the presentation stage, the game should not completely replace explicit explanation or analysis of the rule (especially for complex structures). Rather, the game creates favorable conditions for the first contact with the material, makes it more visual and meaningful. After the game, the teacher can move on to a more detailed analysis of the form

and rule, drawing on examples that the students have encountered in the game situation. The game here acts as a "hook" that hooks attention and motivates further learning.

Example of a lesson fragment (Presentation Present Simple vs Present Continuous):

- **Objective:** Primary familiarization with the differences in the use of Present Simple and Present Continuous to describe regular actions and actions that take place at the moment of speech.
- **Game technique:** Picture Difference game.
- **Game progress:** Pupils work in pairs. Each pair receives two almost identical pictures with a lot of details, but with small differences. The task is to find 10 differences by describing each picture to a partner without showing their picture. The instruction may include the phrase "Describe what people are doing in your picture now".
- **Mechanics:** Students describe the actions in their picture (People are sitting, a dog is running, birds are flying) - this naturally encourages the use of Present Continuous. They can use Present Simple to describe regular actions or characteristics in the picture (A man always wears a hat, the sun shines brightly). During the dialog they discover differences by comparing the descriptions.
- **Further work:** After the game, the teacher collects examples of the phrases used by the students on the board (or prepares a list of them in advance based on typical situations in the game). These examples are analyzed: "Look at these sentences: 'A dog is running.' What is happening? Now look at 'A man always wears a hat.' When does he do that? Why is 'is running' here and 'wears' here?". Thus, the rule is inductively derived from the examples in the game.

In this example, the game creates a communicative situation where the use of the right temporal forms is natural and functional, which facilitates their initial comprehension and memorization.

Using games to automate grammatical skills

The training (or automation) stage is a stage in which a grammatical structure is repeated many times in various combinations and contexts in order to bring its use to automaticity [2. 68]. Traditional training exercises (drill, substitution, transformation) are often monotonous and quickly cause fatigue and boredom in students, especially teenagers. It is at this stage that game technologies demonstrate their maximum potential, allowing to organize intensive training in an interesting, dynamic and non-addictive form.

The role of game methods at the stage of training:

1. **Providing multiple, variable repetition:** Games create conditions in which learners are forced to repeatedly use the grammatical structure being practiced to make a move, get a point, or complete a task. In this case, unlike mechanical drill, the context and combinations of elements are constantly changing, which prevents monotony.
2. **Maintaining a high level of motivation:** Competitive moment, excitement, the possibility to immediately see one's progress (for example, in the form of points scored or advancement on the playing field) make the training process exciting. Students are ready to repeat the structure many times, as it is necessary to achieve the game goal [5. 135].
3. **Shifting the focus of attention from form to task:** Although the goal is to automate the form, the learner's attention in the game is directed to the game task. The grammatical structure becomes a tool to accomplish this task. This promotes skill formation at a deeper level than mere mechanical reproduction.
4. **Providing immediate feedback:** Correct or incorrect use of the grammatical form often affects the outcome of the game (whether a move can be made or not, whether a point is scored or not), which provides quick feedback and facilitates self-correction or correction by partners.

5. **Reducing the psychological barrier:** The game has a less formal atmosphere than traditional exercises. Mistakes are perceived as part of the process rather than a reason to criticize, which reduces fear and encourages students to use grammar more freely.

Types of games and game techniques suitable for the practicing stage:

- **Board Games (Board Games):** Each square of the board can contain a task that requires students to construct a sentence using the structure being practiced (e.g., roll a die, hit the "Future Simple" square, make a sentence about their plans for tomorrow).
- **Card Games:**

  Matching Games: Find a pair of cards (e.g., a verb in the infinitive and its form in Past Simple/Participle II; the beginning of a sentence and its ending that requires some grammatical structure).

  Sentence Building Games: Players are given a set of cards with words/phrases on them and have to make a grammatically correct sentence using the given structure as quickly as possible.

  Transformation Games: The cards contain a sentence in one structure and players must transform it into another (e.g. from Present Simple to Past Simple, from active to passive) to get a point or make a move.
- **Dominoes/Lotto with a grammatical bias:** Language units are used in place of pictures or numbers (e.g., one half of the dominoes has a verb in an indefinite form on one side and its Past Simple form on the other; or a sentence to be continued using a specific structure).
- **Relay Games / Team Competitions:** Teams take turns performing grammar tasks for speed and correctness. For example, write the correct form of a verb on the board, make a sentence following a pattern.
- **Sentence Chains:** One student starts a sentence and the next student must continue it using a certain structure or by changing the previous sentence according to a given rule.
- **Memory Games:** Find two identical pictures or words and name the object/action correctly using the structure being practiced.
- **Quizzes / Trivia Games:** Quizzes where questions or answers require the use of specific grammatical forms.

At this stage, the games should be well structured, the rules should clearly regulate the use of grammatical material, and the teacher should provide supervision, perhaps less strict than for written exercises, but sufficient to prevent errors from becoming entrenched. The aim is to achieve easy and rapid correct use of the form.

Example of a lesson segment (Present Perfect practice):

- **Purpose:** To automate the use of Present Perfect to describe life experiences (with ever/never) and actions related to the present result (with already/yet/just).
- **Game activity:** "Have You Ever...?" card game.
- **Game progress:** Students work in groups of 4-5 people. A set of cards with verbs in the indefinite form denoting different actions (e.g., travel abroad, eat sushi, meet a famous person, ride a horse) is prepared. The cards are stacked. Players take turns taking the top card and asking a question to any other player in the group using Present Perfect with 'ever': "Have you ever [verb from the card]?" (e.g., "Have you ever traveled abroad?"). The player to whom the question is directed responds: "Yes, I have" or "No, I haven't." If the answer is "Yes," he can add details using Past Simple ("Yes, I have. I traveled to Spain last year."). If the answer is "No", he can say "No, I haven't, but I would like to...".
- **Mechanics: The** game encourages repeated use of the Present Perfect question form ('Have you ever...?') and short answers ('Yes, I have/No, I haven't'), and provides the opportunity to use Past Simple when detail is needed.

- **Variations:** You could add cards with the time markers 'already', 'yet', 'just' and use them in the game by asking questions or making statements about actions related to the present moment ('Have you done your homework yet?', 'I have just finished it'). You can introduce a point system for complete answers or interesting details.

This game provides intensive practice of Present Perfect interrogative and short affirmative/negative forms in an interactive format, which is much more effective than simply writing them down in a notebook.

Communicative games as a means of applying grammar in speech practice

The application (or use) stage is the highest stage of grammar skill formation, where its integration into real speech activity takes place. The goal of this stage is to teach students to use the learned grammatical structures flexibly and correctly to solve real communicative tasks in a variety of communication situations [4. 70]. At this stage, the focus shifts from form to meaning and fluency, although accuracy is still important. Communicative games are ideal for this stage because they create conditions that are as close as possible to natural communication, where grammar acts precisely as a means of expressing thought.

The role of communicative games in the application stage:

1. **Creating conditions for the meaningful use of grammar:** In a communicative game, learners use grammatical structures not for the sake of repeating them, but to express their point of view, to request information, to persuade a partner, to describe something, that is, to achieve a real communicative goal within the framework of the game task [5. 77]. This contributes to the realization of the functional role of grammar.
2. **Developing fluency:** Communicative games are often time-limited or require quick reactions, which encourages students to speak more fluently, building on already automated grammatical structures.
3. **Integration of grammar with other aspects of language:** In the communication process, learners simultaneously use vocabulary, grammar, phonetics, and observe sociolinguistic norms. Grammar is integrated into the general system of speech activity.
4. **Building strategic competence:** In communicative games, situations may arise that require the use of compensatory strategies (e.g., interrogate, paraphrase, use a different structure) if the learner is unsure of the correct grammatical form.
5. **Increasing confidence in language use:** Successful participation in a communicative game, achieving a communicative goal using language, even with small errors, increases the learner's confidence and motivates further practice.

Types of communicative games suitable for the application stage:

- **Role-playing:** Learners assume certain roles and act out situations that require the use of specific grammatical structures. For example, "In a Travel Agency" for practicing Future Simple (plans) and modal verbs (advice); "Job Interview" for Present Perfect (work experience) and Past Simple (details).
- **Simulations:** More extended role-plays that mimic real-life social situations (meeting, courtroom, debate) where students must use language to solve complex problems.
- **Discussions and Debates:** Organizing discussions of controversial issues where students must argue their point of view, agree or disagree with their opponent using appropriate grammatical constructions (e.g., I think..., In my opinion..., I agree/disagree because...).
- **Information Gap Activities:** Games where each participant has a piece of information needed to complete a common task and must obtain the missing information from others using question structures, inquiry structures, etc.
- **Storytelling Games:** Writing stories from a chain or pictures, requiring consistent and correct use of verb tenses (Past Simple, Past Continuous, Past Perfect).

- **Problem-Solving Games:** Games where students in a group must solve a problem by using language to discuss options, hypothesize (conditional sentences), and make decisions.
- **Describe and Draw / Describe and Guess:** One student describes a picture/object and the other student has to draw it or guess what is being described, using certain grammatical structures (e.g. there is/are, prepositions of place, adjective comparisons).

In the application phase, the teacher's role changes. He becomes more of a moderator, observer, consultant. The main activity comes from the students. Correction of errors should be tactful and not disrupt communication (e.g. delayed correction after the game is over).

Example of a lesson fragment (Use of Conditional Sentences):

- **Purpose:** Active use of conditional sentences types 1 and 2 to discuss plans, possibilities and hypothetical situations.
- **Game technique:** Group game "If..... What Would You Do?".
- **Game progress:** Pupils are divided into groups of 4-5 people. Each group receives a set of cards with the beginning of conditional sentences of the 1st or 2nd type (e.g., "If I find a million dollars...", "If I could travel anywhere...", "If it rains tomorrow...", "If I met my favorite celebrity...", "If I had superpowers..."). The cards are shuffled. Players take turns to take the top card and complete the sentence using the appropriate grammatical structure and stating their real or fictional idea. The other players in the group can ask clarifying questions.
- **Mechanics:** The game encourages the spontaneous use of conditional sentences of types 1 and 2 in the context of discussing plans and hypotheses. The variety of sentence beginnings and the need to come up with endings provides variation and creative use of grammar. Group discussion makes the task communicatively meaningful.
- **Variations:** You can add an element of competition by asking them to come up with the most original or most plausible continuation. You can use cards with pictures of situations, asking the group to discuss what would happen if the situation were changed (2nd or 3rd type of conditional).

This game moves the practice of conditional sentences from formal to real communication, allowing students to use them to express their own ideas and interact with partners.

Combination of game and non-game forms of work

The described stages of grammatical skill formation (presentation, practice, application) form a logical sequence within one lesson, a series of lessons or a longer unit. Game methods should not supplant all other forms of work. Effective methodology assumes a reasonable combination of game and non-game tasks at each stage.

At the presentation stage: Game technique can be used as a "warm-up" or a way to create a context before explaining the rule. The game is necessarily followed by analyzing the language material, formulating the rule (inductively or deductively), and perhaps doing a few traditional "check" exercises for initial understanding.

In the practice phase: Games may form the bulk of this phase, but they should be interspersed with more traditional tasks, especially those requiring accuracy (written exercises, fill-in-the-blanks, choosing the correct form), since fluency games can lead to some neglect of form. The alternation of oral games, written game exercises, and work with handouts keeps the lesson dynamic.

In the application stage: Communicative games can be the culmination of work on grammatical structure, allowing you to see how well students can use it in speech. This stage can end with reflection, analyzing mistakes (perhaps collectively) and planning further work. Non-game forms at this stage may include preparation for the game (e.g. brainstorming ideas, learning the necessary vocabulary), or tasks following the game (e.g. written essay on the topic of discussion, using the practiced structures in a project).

Modeling of lesson fragments

Visualization of a lesson structure that includes game elements can be presented in the form of an infographic or a flowchart illustrating the sequence of stages and the place of games in each of them.

Proposed model of a lesson fragment with grammar game integration (Infographic/Diagram):

Unit 1: Introduction to the lesson topic / Warm-up (5-7 min)

Non-game element: Discussion of the topic, brainstorming, watching a picture/video.

Game element (optional): A short vocabulary game on the topic or a repetition of previously learned grammar related to the new grammar. Purpose: attention activation, immersion in context.

Unit 2: Presentation of the new grammatical structure (10-15 min)

Game element: Situation game, riddle game, visualization game. Objective: to create a context, to familiarize the students with the form and meaning of the structure.

Non-game element: Analyzing examples from the game, explaining the rule (inductive/deductive), writing in a notebook/on the board.

Block 3: Primary reinforcement / Supervised practice (10-15 min)

Non-game element: Basic practice exercises (fill the gaps, choose the correct option, transform sentences) - orally or in writing. Purpose: to check initial understanding and correctness of the form.

Game element (optional): Simple game exercises for speed and accuracy (relay race, short answer quiz) based on the exercise material.

Block 4: Skill automation / Semi-supervised practice (15-20 min)

Game element: Board game, card game, dominoes, bingo, team competition. Purpose: multiple, varied repetition and practicing of the structure in a semi-communicative or conditionally communicative mode.

Non-game element (optional): Analysis of typical errors, repetition of difficult cases.

Block 5: Application in speech / Free practice (15-20 min.)

Game element: Communicative game, role play, simulation, discussion, storytelling. Objective: using grammatical structure as a means to solve a real communicative task.

Non-game element (optional): Preparation for the game (dialog planning, brainstorming), follow-up discussion of the results of the game or writing a short text based on the game.

Unit 6: Summarizing the lesson / Reflection (3-5 min.)

Non-game element: Discussion of what was learned, what was successful, what caused difficulties.

Game element (optional): A short game to reiterate key points of the lesson or self-assessment (e.g., "Traffic Light" - show the color that corresponds to the level of understanding).

This model is flexible and can be adapted depending on the complexity of the grammar material, the level of the students and the length of the lesson. It is not necessary to include games at every stage of a lesson, but it is important to use them systematically at different stages during a certain period of time. For example, in one lesson you can focus on presentation and practice with games, and in the next lesson you can focus on applying the learned structure in a more complex communicative game.

The main principle is that the game should be didactically justified, its place in the lesson should be well thought out, and the transition from game to non-game forms and back again should be logical and smooth. This approach allows to maximize the motivational and activating potential of the game, directing it to the effective formation of solid grammatical skills ready to be used in real communication.

List of references:

1. Lee, J. F., & VanPatten, B. Making communicative language teaching happen. - McGraw-Hill, 2003.
2. Lewis, M. The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward. - LTP, 1993.

3. Lightbown, P. M., & Spada, N. How Languages are Learned. - Oxford University Press, 2013.
4. Long, M. H. The role of the linguistic environment in second language acquisition // Handbook of second language acquisition. - 1996.
5. Mitchell, R., Myles, F., & Marsden, E. Second Language Learning Theories. - Routledge, 2013.
6. Murphy, R. English Grammar in Use. - Cambridge University Press, 2012.
7. Nunan, D. Practical English Language Teaching: Grammar. - McGraw-Hill, 2005.
8. Piaget, J. Play, dreams and imitation in childhood. - Routledge, 2013.
9. Prensky, M. Digital Game-Based Learning. - McGraw-Hill, 2001.
10. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. - Cambridge University Press, 2014.

УДК 372.881.1

ТҮРІК ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ӘДІСТІҢ МАҢЫЗЫ

Райымбекова Динара Лесбекқызы
Аға оқытушы,
Педагогика және психология магистрі,
«Әлем тілдері» кафедрасы.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз.
dinnara08@gmail.com

Аннотация. Мақалада түрік тілін оқыту үдерісінде коммуникативтік әдістің рөлі мен оның практикалық тиімділігі қарастырылады. Коммуникативтік бағыттың негізгі принциптері, сөйлеу әрекетін дамытудағы орны, тілдік құзыреттілікті қалыптастыруға қосатын үлесі талданады. Сонымен қатар әдістің заманауи білім беру талаптарына сәйкестігі мен шетел тілін үйренушілердің мотивациясына әсері сипатталады.

Тірек сөздер: коммуникативтік әдіс, түрік тілі, тілдік құзыреттілік, сөйлеу әрекеті, шетел тілін оқыту.

Аннотация. В статье рассматривается роль коммуникативного метода в процессе обучения турецкому языку и его практическая эффективность. Анализируются основные принципы коммуникативного направления, его место в развитии речевой деятельности и вклад в формирование языковой компетенции. Кроме того, описывается соответствие метода современным образовательным требованиям и его влияние на мотивацию изучающих иностранный язык.

Ключевые слова: коммуникативный метод, турецкий язык, языковая компетенция, речевая деятельность, обучение иностранному языку.

Abstract. The article considers the role of the communicative method in the process of teaching the Turkish language and its practical effectiveness. The main principles of the communicative direction, its place in the development of speech activity, and its contribution to the formation of language competence are analyzed. In addition, the method's compliance with modern educational requirements and its impact on the motivation of foreign language learners are described.

Keywords: communicative method, Turkish language, language competence, speech activity, teaching a foreign language**.**

Кіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайында түрік тілін меңгеруге деген қызығушылық артып келеді. Түркияның саяси-экономикалық ықпалының күшеюі, мәдени байланыстардың

кеңеюі, білім беру және туризм саласындағы интеграциялық процестер түрік тілін үйренуді өзекті етеді. Бұл жағдайлар тіл үйренушілерден тек теориялық білімді ғана емес, нақты қарым-қатынас жағдайларында еркін, дұрыс және мәдени тұрғыдан орынды сөйлеу қабілетін талап етеді. Сондықтан тілдік білім берудің мазмұны коммуникативтік бағытқа бет бұруда.

Коммуникативтік әдіс (Communicative Language Teaching, CLT) – бүгінгі шетел тілін оқыту теориясы мен практикасында кең таралған, нәтижелілігі дәлелденген әдістердің бірі. Оның негізгі мақсаты – тілдік элементтерді оқшау күйінде жаттату емес, тілді шынайы коммуникацияның құралы ретінде меңгерту. Басқаша айтқанда, үйренуші грамматикалық құрылымдарды жеке-жеке білумен шектелмей, оларды мәнмәтінде, нақты қарым-қатынас мақсатында қолдануды үйренеді.

Түрік тілінің құрылымдық ерекшеліктері (агглютинативтілік, үндестік заңы, сөз тәртібінің еркіндігі, прагматикалық формалардың көптүрлілігі) тіл үйретуде арнайы әдістемелік тәсілдерді қажет етеді. Коммуникативтік әдістің қағидаттары – аутенттілік, мағынаға бағдарлану, өзара әрекет, функционалдық қолданыс – түрік тілін тиімді меңгертудің табиғи шарты болып табылады. Себебі түрік тілін үйренушіге тек тілдік бірліктерді игеру аз: ол түрік тіліндегі қатынас нормалары, әдеп формалары, мәдени прецеденттер және әлеуметтік рөлдер жүйесін меңгеруі тиіс.

Сонымен бірге, қазіргі білім беру кеңістігі студенттің жеке белсенділігін, өзіндік ойлауын және мәселелік жағдаяттарды шешу қабілетін дамытуға бағытталған. Бұл талаптар коммуникативтік әдістің негізгі принциптерімен толық сәйкес келеді. Сабақтағы жұптық-топтық жұмыс, рөлдік ойындар, пікірталас, диалогтық жағдайларды моделдеу арқылы студент тілді үйренушіден – тілді қолданушыға айналады.

Осылайша, коммуникативтік әдіс түрік тілін оқытуда заманауи педагогикалық парадигмаға сай, тілдік және мәдени құзыреттілікті қалыптастыратын, үйренушінің сөйлеу әрекетін кешенді дамытатын ең қолайлы әдістемелік бағыт болып табылады.

Коммуникативтік әдістің теориялық негіздері

Коммуникативтік әдіс әлеуметтік-лингвистикалық және психолингвистикалық теорияларға сүйенеді. Оның негізгі постулаттары:

1. Тіл – қарым-қатынас құралы. Сондықтан оқыту сөйлеу әрекетінің барлық түрін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) қамтуы тиіс.

2. Оқушы – белсенді субъект. Мұғалім бағыттаушы, фасилитатор рөлінде болады.

3. Тілдік қателер – табиғи құбылыс. Басымдығы – мағынаны түсіну, ойды жеткізу.

4. Аутентті материалдардың басымдығы. Нағыз өмірлік жағдайларға жақын мәтіндер, диалогтар, рөлдік ойындар қолданылады.

5. Жұптық және топтық жұмыс. Өзара әрекет етуге, пікір алмасуға, тілді еркін қолдануға мүмкіндік береді.

Түрік тілін оқытудағы коммуникативтік әдістің артықшылықтары

Коммуникативтік әдіс (Communicative Language Teaching – CLT) қазіргі заманғы тілдік білім берудің ең тиімді парадигмаларының бірі ретінде танылып отыр. Оның маңыздылығы тіл үйренушіні тек тілдік жүйе туралы ақпаратпен қамтамасыз ету емес, сонымен бірге оны шынайы коммуникацияға қабілетті тұлға ретінде қалыптастыруында. CLT артықшылықтары көпқырлы және оқыту процесінің барлық деңгейлерін қамтиды: танымдық, әлеуметтік, тұлғалық және кәсіби даму. Төменде коммуникативтік әдістің негізгі артықшылықтары академиялық тұрғыдан жүйеленіп берілген.

1. Тілдік құзыреттілікті жан-жақты дамыту

Коммуникативтік әдіс арқылы студент тек грамматиканы меңгеріп қоймай, прагматикалық, дискурстық, социолингвистикалық дағдыларын дамытады. Түрік тіліндегі «töre», «saygı», «kibar konuşma» сияқты мәдени-әлеуметтік ерекшеліктер сөйлеу үлгілері арқылы табиғи түрде игеріледі. *Нақты өмірлік жағдаяттарға бағытталуы.* Коммуникативтік әдістің ең басты артықшылығы – оның тілдік білімді шынайы өмірде қолдануға бағытталуы. Дәстүрлі әдістер грамматикалық құрылымдарды механикалық

жаттатуға мән берсе, CLT тілдік жағдайды, контексті, сөйлеу мақсатын бірінші орынға қояды. Сабақта қолданылатын рөлдік ойындар, пікірталас, сұхбат, мәселеге негізделген тапсырмалар (task-based activities) студенттердің күнделікті қарым-қатынаста жиі кездесетін жағдаяттарда сөйлеу қабілетін дамытады. Бұл тәсіл оқу мен өмір арасындағы алшақтықты азайтып, тілдің функционалдық табиғатын ашады. Түрік тілін меңгеруде бұл ұстаным ерекше маңызды, себебі нақты өмірдегі тілдік коммуникация диалогтық, динамикалық және мәдени реңкті талап етеді.

2. Тілді қатысымдық әрекет ретінде меңгертуі

Коммуникативтік әдіс тіл үйренуді процесс ретінде қарастырады. Тіл — ақпарат жеткізудің құралы ғана емес, бірлескен әрекет, әлеуметтік өзара әрекеттестіктің құралы. Сабақ барысында студент тек тыңдаушы немесе жаттығулар орындаушы емес, белсенді коммуникатор рөлінде болады. Бұл олардың сөйлеу қарқынын, спонтанды жауап беру қабілетін, тілдік автоматизмін қалыптастырады. Сонымен бірге CLT оқушыларға стратегиялық құзыреттілікті дамытуды мақсат етеді: қажет болғанда парафраз, ишара, жай сөйлеу, мысал келтіру сияқты компенсациялық стратегияларды қолдану. Бұл тәсіл түрік тіліндегі тез өзгеретін сөйлеу үлгілерін игеруді жеңілдетеді және сөйлеуде қателесуден қорықпай, еркін сөйлей алу дағдысын қалыптастырады.

3. Студенттің белсенділігін, мотивациясын және автономиясын арттыруы

Коммуникативтік тапсырмалар (диалог құру, пікірталас, ситуациялық ойындар, мәселелік жағдайларды шешу) студенттің қызығушылығын арттырып, үйренушіні белсенді әрекетке итермелейді. Түрік тілінің өмірдегі қолданылуын сезіну – нәтижеге жетудің ең қуатты факторы. **4.**

Коммуникативтік әдіс студентке бағытталған оқытуды жүзеге асырады. Сабақтағы негізгі әрекет студентке беріледі: ол зерттейді, талқылайды, сұрайды, жауап береді, мәселені шешеді. Бұл тәсіл студенттердің ішкі мотивациясын күшейтеді, себебі олар тілдік тапсырмалардың мәнін, нәтижесін және практикалық пайдасын нақты сезінеді. Сонымен бірге CLT студенттік автономияны дамытады: студент өз оқу процесін жоспарлауға, өзін-өзі бағалауға және қателерін түзетуге белсенді қатысады. Дәстүрлі әдістерде болмаған өзара кері байланыс (peer feedback), топтық бағалау, рефлексия сияқты механизмдер студенттің оқу стратегиясын нығайтады. Мұның бәрі тіл үйренуді пассивті үдерістен белсенді, шығармашылық, интерактивті тәжірибеге айналдырады.

4. Шынайы қарым-қатынас жағдайын моделдеу

Оқу үдерісінде мынадай жаттығулар тиімді болып табылады:

рөлдік ойындар («restoranda sipariş verme», «yol tarif etme»);

коммуникативтік тренингтер;

жобалық жұмыс (түрік мәдениеті бойынша мини-презентациялар);

шынайы диалогтар тыңдау және қайта құрастыру.

Бұл тәсілдер студентті нақты тілдік ортаға жақындатады.

5. Түрік тілінің фонетикасы мен интонациясын табиғи игеру

Түрік тілі — үндестік заңына негізделген тіл. Коммуникативтік әдіс арқылы үйренуші дыбыстарды контекстте, қарым-қатынас барысында меңгереді; бұл фонетикалық дағдыларды ұзақ мерзімге бекітеді.

6. Мәдениетаралық коммуникацияны дамытуы

Коммуникативтік әдістің тағы бір маңызды артықшылығы – тілді мәдени контексте меңгерту. CLT социолингвистикалық және прагматикалық нормаларды үйретуді негізгі мақсат ретінде қарастырады. Студенттер тілдік формаларды ғана емес, олардың мәдени мәнін, қолданыс аясын, прагматикалық реңкін де түсінеді. Түрік тіліндегі сыпайылық формалары, құрмет көрсету нормалары (abi, abla, hocam, sizleme), мәдени сценарийлер, құндылықтар (қонақжайлық, сыйластық) дұрыс коммуникация құруда шешуші рөл атқарады. CLT мұндай аспектілерді арнайы тапсырмалар арқылы дамытып, студенттің мәдениетаралық құзыретті болуына ықпал етеді. Нәтижесінде студенттер тек тіл иелерін

түсініп қана қоймай, сонымен қатар өз ойын жағдайға лайықты, мәдениетке сәйкестендіріп жеткізе алады.

Жалпы алғанда, коммуникативтік әдіс тілдік білім беруді түбегейлі жаңаша деңгейге көтереді. Ол тілді тек құрылымдық жүйе ретінде емес, әлеуметтік-прагматикалық құбылыс ретінде түсінуді қамтамасыз етеді. CLT студенттің өмірлік қажеттіліктеріне сай нақты коммуникациялық дағдыларды дамытып, мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастырып, оқыту процесін интерактивті, мағыналы және нәтижеге бағытталған тәжірибеге айналдырады. Осы артықшылықтардың арқасында коммуникациялық әдіс түрік тілін оқытуда тиімді, заманауи және халықаралық стандарттарға толық сай келетін әдістемелік платформа ретінде танылады.

Коммуникативтік әдіс (Communicative Language Teaching, CLT) – XX ғасырдың екінші жартысынан бастап шетел тілін оқытудағы парадигмалық өзгерістердің нәтижесінде қалыптасқан әдістемелік бағыт. Оның пайда болуына құрылымдық (структуралистік) және аудармалы-грамматикалық әдістердің шынайы сөйлеу дағдыларын дамытуда жеткіліксіздігі басты себеп болды. CLT-тің теориялық негізі бірнеше лингвистикалық және психолингвистикалық бағыттарға сүйенеді.

1. Коммуникативтік құзыреттілік теориясы (Dell Hymes

Коммуникативтік әдістің негізгі концептуалдық базасы — Dell Hymes ұсынған коммуникативтік құзыреттілік ұғымы. Хаймстың пікірінше, тіл үйрену деген сөз тек грамматикалық ережелерді білу емес, қашан, қай жерде, кіммен және қандай стильде сөйлеуге болатынын білу.

Ол коммуникативтік құзыреттілікті 4 компоненттен тұрады деп көрсетті:

1. Грамматикалық құзыреттілік – тілдік жүйені білу.
2. Социолингвистикалық құзыреттілік – тілдің әлеуметтік нормаларын меңгеру.
3. Дискурстық құзыреттілік – байланыстырып сөйлеу, мәтін құрау.
4. Стратегиялық құзыреттілік – қарым-қатынаста туындаған қиындықтарды жеңу (қайта сұрау, нақтылау, түсіндіру стратегиялары).

2. Canale & Swain моделі

Кейіннен Canale & Swain (1980) бұл теорияны дамытып, коммуникативтік әдістің әдістемелік базасын нақтылады. Олар:

communicative competence – оқытудың басты мақсаты;

meaning-focused instruction – мағынаға бағдарланған оқыту;

authentic use of language – аутентті жағдаяттарда тіл қолдану

деген принциптерді ұсынды.

3. Функционалдық лингвистика (Halliday)

M. Halliday-дің жүйелік-функционалдық грамматикасы да коммуникативтік әдіске қуатты теориялық негіз болды.

Негізгі идеялары:

Тіл — әлеуметтік семиотикалық жүйе.

Тілдік құрылымдар тек грамматикалық ережелер жиынтығы емес; олар қарым-қатынастық қажеттіліктерден туындайды.

Әрбір тілдік бірлік (сөз, тіркес, сөйлем) сөйлеу жағдаятына байланысты функция атқарады.

Бұл теория бойынша түрік тіліндегі сөйлеу формалары да (мысалы: rica, izin isteme, teşekkür etme, özür dileme) нақты әлеуметтік функцияларға ие, сондықтан оларды контекстте үйрету қажет.

4. Прагматика және сөйлеу актілері теориясы (Austin, Searle)

Прагматикалық теориялар коммуникативтік әдістің «мағына → мақсат → әсер» моделін түсіндіреді.

Austin және Searle теориясы бойынша:

әрбір сөйлеу — бұл әрекет (request, offer, promise, refusal);

сөйлеу актілерін дұрыс орындау сөйлеушінің тілдік және әлеуметтік нормаларды білуін талап етеді.

Түрік тілінде бұл өте маңызды, себебі:

«kibar konuşma» нормалары,

жанама өтініштер,

сыпайылық формулалары,

жас/статусқа қарай регистр таңдау

қатысымдық нәтижеге тікелей әсер етеді.

5. Интерлингвалдық даму және психолингвистикалық негіздер (Krashen, Long)

Steven Krashen-нің Input Hypothesis және Jim Cummins-тің BICS/CALP теориялары коммуникативтік әдіске психолингвистикалық база береді.

Krashen гипотезалары:

i+1 қағидасы: үйренушіге түсінікті, бірақ сәл күрделілеу тілдік кіріс қажет.

Natural Order: грамматикалық құрылымдар табиғи ретпен меңгеріледі.

Affective Filter: мотивация, сенім, эмоционалдық қолдау тіл үйренуді жеңілдетеді.

Коммуникативтік әдіс осы идеяларға дәл келеді: студентті мазмұнмен қамтамасыз ету, қателерден қорықпау, еркін сөйлеу мүмкіндігін беру.

Long теориясы (Interaction Hypothesis):

Қарым-қатынас барысындағы өзара түсіністік үшін жасалған әрекеттер (clarification, confirmation) тіл үйренуді жеделдетеді.

Сондықтан жұптық және топтық тапсырмалар — CLT-тің негізгі элементтері.

6. Аутенттілік теориясы (Widdowson)

Widdowson коммуникативтік әдісте аутенттілік принципін атап көрсетті:

- тіл механикалық жаттығулар арқылы емес,
- нақты өмірден алынған мәтіндер,
- реалды жағдаяттар,
- шынайы коммуникативтік қажеттіліктер арқылы меңгерілуі тиіс.

Түрік тілін үйретуде бұл сериалдар, жаңалықтар, қысқа подкасттар, күнделікті диалогтар мен мәдени мәтіндерді қолдану арқылы жүзеге асады.

Қорытындылай келе

1. Коммуникативтік әдістің теориялық негізі көпқабатты:
2. лингвистикалық (функционалдық, прагматикалық);
3. психолингвистикалық (input, interaction);
4. социолингвистикалық (коммуникативтік құзыреттілік);
5. әдістемелік (meaning-focused teaching, authentic use).

Сондықтан CLT – түрік тілінің құрылымына, прагматикасына және мәдениетіне толық сәйкес келетін ең заманауи, ғылыми тұрғыда негізделген әдістеме.

Коммуникативтік әдістің қолдану жолдары

Түрік тілін коммуникативтік әдіспен оқытуда келесі технологиялар тиімді:

Task-Based Learning (тапсырмаға негізделген оқыту);

Project-Based Learning (жобалық әдіс);

Case-study (жағдай талдау);

Interactive Speaking Circles;

Audio-visual learning (бейнемәтіндер, сериалдар, подкасттар).

Сабақ жоспарлары «анық ақпарат → жаттығулар → коммуникативтік тәжірибе → рефлексия» қағидасымен құрылады.

Коммуникативтік әдіс (Communicative Language Teaching – CLT) қазіргі тілдік білім берудің өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Бұл әдіс тіл үйренушінің тілдік бірліктерді механикалық меңгеруінен гөрі, оларды шынайы коммуникациялық жағдаяттарда орынды пайдалана алуына ерекше назар аударады. Сондықтан коммуникативтік әдісті тиімді қолдану сабақтың құрылымын, тапсырмалар жүйесін және

оқыту стратегияларын жаңаша ұйымдастыруды талап етеді. Төменде түрік тілін оқытуда CLT-ті жүзеге асырудың негізгі жолдары ғылыми тұрғыдан жүйеленіп ұсынылады.

1. Коммуникативтік жағдаяттарға негізделген сабақ моделі

Коммуникативтік әдісті қолданудың басты шарты — сабақтың мазмұнын шынайы өмірлік жағдайларға бағыттау. Оқыту барысында коммуникативтік мақсатқа ие жағдаяттар жасалады: ақпарат сұрау, ұсыныс жасау, өтініш білдіру, келісу немесе келіспеу, кеңес беру және т.б.

Осы тәсілдің артықшылығы — студент тілдік материалды жеке тұрған грамматикалық ереже ретінде емес, нақты жағдаятты шешудің құралы ретінде меңгереді. Мысалы, otelde yer ayırtmak, restoranda sipariş vermek, arkadaşıyla buluşma planlamak сияқты тапсырмалар студенттің тілдік әрекетін табиғи арнаға бағыттайды және шынайы қарым-қатынасқа жақындатады.

2. Рөлдік ойындар мен коммуникативтік симуляциялар

Коммуникативтік әдіс студентті белсенді қатысымға тарту үшін рөлдік ойындарды, жұптық және топтық симуляцияларды кеңінен қолданады. Бұл тәсілдің мәні — студенттер алдын ала дайындалған диалогты қайталамай, берілген рөлге сай спонтанды сөйлеу дағдысын дамытады.

Рөлдік ойындар барысында студенттер түрлі әлеуметтік мәртебесі бар тұлғалардың қарым-қатынас нормаларын меңгереді: сыпайылық формалары (siz, hocam, abi/abla), мәдени этикет, прагматикалық реңктер. Бұл түрік тілінің мәдени-прагматикалық ерекшеліктерін табиғи түрде меңгеруге мүмкіндік береді.

3. Тапсырмаға негізделген оқытуды (TBLT) интеграциялау

Коммуникативтік әдістің тиімді жүзеге асуы тапсырмаға негізделген оқыту арқылы жүзеге асады. Мұнда негізгі мақсат — нақты проблеманы шешу арқылы тілдік әрекетті орындау.

Типтік тапсырмалар:

белгілі бір тақырыпқа презентация дайындау (“Türkiye’de bir günlük gezi planı hazırlayın”);

ақпарат іздеп, оны топ ішінде талқылау;

жарнама, хабарландыру, шақыру қағазын дайындау;

топтық жобалар орындау.

TBLT студенттің танымдық белсенділігін арттырып, тілдік материалды функционалды қолдануға бағыттайды.

4. Шынайы (authentic) материалдармен жұмыс

Коммуникативтік әдістің маңызды элементі — оқытуда шынайы мәтіндерді қолдану. Оларға телехабарлар үзінділері, әлеуметтік желідегі мәтіндер, жарнамалар, мәзірлер, подкасттар, жаңалықтар фрагменттері, түрік тіліндегі диалог жазбалары жатады.

Шынайы материалдар студенттің:

тілдің табиғи дыбысталуына, интонациясына, темпіне бейімделуіне;

күнделікті қолданылатын лексиканы меңгеруіне;

мәдени контексті түсінуіне

мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл студенттің қабылдау қабілетін күшейтіп, коммуникациялық ортаға ену қабілетін арттырады.

5. Жұптық және топтық өзара әрекет арқылы сөйлеуді дамыту

Коммуникативтік әдіс студенттің сөйлесім уақытын арттыруды мақсат етеді. Сондықтан сабақта жұптық, топтық, шағын топтық форматтар жиі қолданылады.

Негізгі қолдану формалары:

ақпарат алмасу тапсырмалары (information gap activities);

пікірталас және талқылау форматтары;

бірлескен шешім қабылдау тапсырмалары;

сұхбат алу, зерттеу жүргізу тапсырмалары.

Бұл әдістер студенттің сөйлеу белсенділігін арттырып, қарым-қатынас стратегияларын саналы түрде қолдануға көмектеседі.

6. Коммуникативтік түзету және кері байланыс беру техникасы

CLT-де қателерді түзету тіл үйренуді тежемей, керісінше қолдайтын тәсілде жүргізіледі. Мұғалім студенттің сөйлеу ағынын тоқтатпай, қатені кейінге қалдырып түзетеді немесе өзара түзету (peer correction) ұйымдастырады. Мұндай тәсіл студенттің еркін сөйлеуіне, коммуникативтік сенімділігін арттыруға ықпал етеді.

7. Прагматикалық және мәдени компонентті кіріктіру

Коммуникативтік әдісті түрік тілінде қолданудың маңызды аспектісі — мәдениетаралық құзыреттілік қалыптастыру. Сабақ барысында түрік қоғамындағы этикеттік нормалар, мәдени сценарийлер, сөйлеу реңктері, стереотиптік жағдайлар талданады. Мысалы:

misafirperverlik дәстүріне қатысты тілдік формулалар;

үлкенге құрмет көрсету сөйлеу үлгілері;

келісім/келіспеу прагматикасы;

түрік сөйлеу мәнерінің эмоциялық реңктері.

Бұл компонент студенттің тілдік білімін тереңдетіп, мәдени сәйкестікке бейімделуіне мүмкіндік береді.

8. Студенттік рефлексия және автономияны дамыту

Коммуникативтік әдіс студенттің оқу процесіне белсенді қатысуын көздейді. Сабақ барысында рефлексиялық күнделік, өзін-өзі бағалау парақтары, топтық талдау, жеке оқу мақсаттарын жоспарлау сияқты әдістер енгізіледі. Бұл тәсіл студенттің танымдық дербестігін арттырып, жауапкершілігін күшейтеді.

Коммуникативтік әдісті түрік тілін оқытуда қолдану — тілдік білімді шынайы коммуникацияға бағыттайтын, студенттің тұлғалық, когнитивтік және мәдени дамуын қамтамасыз ететін тиімді педагогикалық стратегия. Сабақты жағдаятқа негіздеу, рөлдік ойындар, тапсырмаға негізделген оқыту, шынайы материалдар және топтық коммуникация тәсілдері тіл үйренушінің коммуникативтік құзыреттілігін кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Осылайша, коммуникативтік әдіс түрік тілін функционалды, табиғи және мәдени тұрғыдан дәл меңгертуге жағдай жасайтын заманауи әдістемелік платформа болып табылады.

Қорытынды

Коммуникативтік әдіс (Communicative Language Teaching — CLT) қазіргі шетел тілін оқыту ғылымында ең тиімді, теориялық жағынан негізделген және практикалық тұрғыдан нәтижелі әдістемелік бағыттардың бірі екені анықталды. Оның басты артықшылығы — тілді оқытудағы парадигманы білімді механикалық түрде меңгеруден тілді шынайы қарым-қатынаста қолдануға бағытталған ұстанымға көшіруінде. Түрік тілі де осы заңдылыққа толық сәйкес келеді, себебі түрік тілінің прагматикалық жүйесі, әлеуметтік-рөлдік қатынас нормалары және мәдени кодтары тілдік элементтерді тек теориялық тұрғыда емес, коммуникативтік ситуацияда меңгеруді талап етеді.

Зерттеу барысында қарастырылған теориялар — Dell Hymes-тің коммуникативтік құзыреттілік тұжырымдамасы, Canale & Swain моделі, Halliday-дің функционалдық грамматикасы, Austin мен Searle-дің сөйлеу актілері теориясы, Krashen мен Long-тың психолингвистикалық гипотезалары — коммуникативтік әдістің көпқырлы ғылыми негізге сүйенетінін дәлелдейді. Бұл әдіс тіл меңгертудің тек тілдік қырын ғана емес, әлеуметтік, прагматикалық, дискурстық және когнитивтік аспектілерін де қамтиды.

Коммуникативтік әдісті түрік тілін оқытуда жүйелі қолдану келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

1. Тұлғалық-бағдарлы тілдік даму.

Студент белсенді субъект ретінде қалыптасады, тіл үйрену процесінің орталығына айналады.

2. Прагматикалық және мәдени құзыреттіліктің артуы.

Түрік қоғамындағы сөйлеу нормалары, сыпайылық формулалары, мәдени контекст табиғи түрде игеріледі.

3. Сөйлеу әрекетінің төрт түрін кешенді дамыту.

Тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым бір-бірімен өзара байланысты түрде меңгеріледі.

4. Тілді функционалдық қолдануға бағытталу.

Студент грамматикалық ережелерді жаттап қана қоймай, оларды мағыналық жағдаяттарда қолданады.

5. Тілдік мотивацияның күшеюі.

Аутентті мәтіндер, жұптық және топтық жұмыс, рөлдік ойындар студенттің оқу ынтасын арттырады.

Сонымен бірге коммуникативтік әдіс түрік тілінің құрылымына (агглютинативтілік, үндестік заңы, сөйлем мүшелерінің икемді орналасуы, функционалдық қосымшалар жүйесі) толық сәйкес келеді. Тілдік материалды контекст ішінде үйрету арқылы бұл ерекшеліктер табиғи жолмен меңгеріледі, қателер саны азаяды, сөйлеу еркіндігі артады.

Жалпы алғанда, коммуникативтік әдіс түрік тілін оқытуда сапалы нәтижеге жеткізетін, ғылыми негізі берік, практикалық тиімділігі жоғары, қазіргі заман талабына сай әдістеме болып табылады. Оның жүйелі қолданысы студенттердің тілдік және мәдени құзыреттілігін арттырып, оларды көптілді, көпмәдениетті коммуникацияға дайын, бәсекеге қабілетті маман етіп қалыптастырады. Сондықтан коммуникативтік әдісті оқу бағдарламаларына тереңінен енгізу — түрік тілін оқытудың стратегиялық маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing.
2. Richards J., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching.
3. Карабаева А. Шетел тілдерін оқыту әдістемесі.
4. Demirel Ö. Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri.
5. Littlewood W. Communicative Language Teaching.

УДК 378.147:811.111

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING EMOTIONAL INTELLIGENCE IN FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Ainur Erzhanova Zhangalievna
PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: ainur.erjanova.82@gmail.com,
https://orcid.org/0009-0006-6025-0695

Abstract:this article examines the pivotal role of emotional intelligence (EQ) in the professional training of future English language teachers. The author substantiates the didactic potential of Problem-Based Learning (PBL) technology as a fundamental tool for developing students' emotional resilience and empathetic capacities. EQ as the Foundation of Professional Competence: In modern pedagogical science, the teacher is seen not just as an instructor, but as an emotional regulator. For an English teacher, EQ is a strategic resource to lower language

anxiety and create a "psychological safety" zone. Teachers with high EQ are less prone to "burnout" and solve pedagogical conflicts constructively.

Keywords: Emotional intelligence, problem-based learning (PBL), future English teacher, pedagogical situations, empathy, professional training.

Аннотация: бұл мақалада болашақ ағылшын тілі мұғалімдерін кәсіби даярлаудағы эмоционалды интеллекттің (ЭИ) маңызды рөлі қарастырылады. Автор проблемалық оқыту (ПБО) технологиясының дидактикалық әлеуетін оқушылардың эмоционалды тұрақтылығы мен эмпатикалық қабілеттерін дамытудың негізгі құралы ретінде негіздейді. ЭИ кәсіби құзыреттіліктің негізі ретінде: Қазіргі педагогикалық ғылымда мұғалім тек нұсқаушы ғана емес, сонымен қатар эмоционалды реттеуші ретінде қарастырылады. Ағылшын тілі мұғалімі үшін ЭИ тілдік мазасыздықты төмендету және «психологиялық қауіпсіздік» аймағын құрудың стратегиялық ресурсы болып табылады. ЭИ деңгейі жоғары мұғалімдер «күйіп кетуге» аз бейім және педагогикалық қақтығыстарды конструктивті түрде шешеді.

Кілт сөздер: Эмоционалды интеллект, проблемалық оқыту (PBL), болашақ ағылшын тілі мұғалімі, педагогикалық жағдайлар, эмпатия, кәсіби дайындық.

Аннотация:в данной статье рассматривается ключевая роль эмоционального интеллекта (ЭИ) в профессиональной подготовке будущих учителей английского языка. Автор обосновывает дидактический потенциал технологии проблемно-ориентированного обучения (ПОО) как фундаментального инструмента развития эмоциональной устойчивости и эмпатических способностей учащихся. ЭИ как основа профессиональной компетентности: в современной педагогической науке учитель рассматривается не просто как преподаватель, а как регулятор эмоций. Для учителя английского языка ЭИ является стратегическим ресурсом для снижения языковой тревожности и создания «зоны психологической безопасности». Учителя с высоким уровнем эмоционального интеллекта менее склонны к «выгоранию» и конструктивно разрешают педагогические конфликты.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, проблемно-ориентированное обучение (ПОО), будущий учитель английского языка, педагогические ситуации, эмпатия, профессиональная подготовка.

Introduction

In the current educational paradigm, the professional competence of future English teachers is not limited to linguistic knowledge. The effectiveness of pedagogical activity is often directly related to the teacher's ability to manage their own emotions and understand the moods of their students, that is, emotional intelligence (EQ). Although the term "emotional intelligence" entered scientific circulation at the end of the 20th century, its roots go back to early psychological research. Scientists J. Meyer and P. Salovey, who first systematically studied this concept, give it the following definition:

"Emotional intelligence is the ability to perceive one's own and others' feelings and emotions, to distinguish between them, and to use this information to guide thinking and action." Today, four main components can be distinguished in the structure of emotional intelligence:

1. Self-awareness: Understanding the causes of one's emotions.
2. Self-regulation: Controlling stress and anger.
3. Empathy: Feeling the student's internal state and treating him with understanding.
4. Social skills: Resolving conflicts and establishing confident communication in a language environment.

EQ is of great importance for a future English teacher. The process of learning a foreign language is often accompanied by emotional difficulties, such as the “language barrier” and the fear of making mistakes. In this case, the teacher’s emotional intelligence allows you to lower the student’s “affective filter” and create a favorable psychological climate in the classroom.

In the contemporary higher education paradigm, the educational system is shifting its focus from a specialist's purely academic knowledge (Hard Skills) to their personal and

emotional flexibility (Soft Skills). For an English language teacher specifically, emotional intelligence is an indispensable component of professional competence, as the process of language instruction is directly linked to navigating and overcoming psychological barriers.

The Phenomenon of Emotional Intelligence - Scientific literature demonstrates that emotional intelligence is the ability to recognize, understand, and effectively manage one's own emotions and those of others. According to the concept proposed by J. Mayer and P. Salovey, EQ consists of four hierarchical levels: perceiving emotions, using emotions to facilitate thought, analyzing emotions, and regulating emotions. For a future teacher, these components serve as primary tools to lower the "Affective Filter" (S. Krashen) within the classroom.

Emotional Factors in English Language Teaching - In the process of mastering a foreign language, students frequently experience "Language Anxiety." In this context, the teacher's emotional flexibility must be directed toward alleviating the student's fear and fostering confidence. According to research by P. MacIntyre and R. Gardner, emotional support can improve a student's linguistic performance by 30-40%.

Problem-Based Learning (PBL) as a Tool for EQ Development - Problem-Based Learning (PBL) technology regards the student as an active subject. Based on the didactic ideas of J. Dewey and J. Bruner, this method directs students toward solving specific pedagogical cases. The mechanisms for emotional development within the PBL framework are as follows:

Cognitive Dissonance: Searching for solutions in conditions of uncertainty increases the student's stress resistance.

Group Discussion: Dialogic communication in English refines empathy and social skills.

Professional Reflection: Analyzing one's own actions after solving a problem elevates the level of self-regulation.

Evolution of Emotional Intelligence (EQ) Concepts. Three main directions for studying emotional intelligence have emerged in scientific literature:

Ability Model: Founded by J. Mayer, P. Salovey, and D. Caruso. They view EQ as a cognitive ability. In this model, the teacher treats emotion as information to be processed and directed toward solving classroom challenges.

Mixed Models: The works of Daniel Goleman and Reuven Bar-On. Goleman links EQ with leadership qualities (self-motivation, social flexibility), while Bar-On describes it as a general adaptability. For a future teacher, Goleman's "Social Awareness" component is of particular importance.

Trait EQ Model: K.V. Petrides investigates EQ as a stable personality trait—the level of self-perception of one's own emotional abilities.

Affective Factors in the Linguistic Context. As a language specialist, one must rely on Stephen Krashen's "Affective Filter" hypothesis. According to his theory, if a student has high anxiety, a "block" is created in the brain that prevents information from being processed.

Contemporary researchers continue this direction: P. MacIntyre: Investigated "emotional resonance" in foreign language learning. Jean-Marc Dewaele: Introduced the concept of "Foreign Language Enjoyment." He argues that the higher the teacher's EQ level, the lower the student's language anxiety.

Theoretical Platform of Problem-Based Learning (PBL). The roots of PBL lie in the theory of constructivism. John Dewey: Proposed a "pragmatic" model of learning. He opposed giving knowledge in a ready-made form; knowledge must come through the experience of problem-solving. Lev Vygotsky: His "Zone of Proximal Development" (ZPD) concept is the foundation of PBL. A problematic task should be slightly above the student's current independent ability but solvable with the help of a teacher or a group. The "difficulty" arising at this moment develops the student's emotional willpower. Howard Barrows: The primary author who adapted PBL for modern higher education. He studied metacognitive skills during self-directed learning.

In science, EQ and PBL have been studied separately. However, there is insufficient research considering the PBL method specifically as a tool for developing the EQ of English language teachers in training. This represents the novelty of this work.

Research Methodology

The process of teaching a foreign language is characterized by a higher level of emotional stress than other subjects. This feature is explained by the fact that language learning is not only a cognitive (memory, thinking), but also a deep psychological process. The role of emotional intelligence in the professional portrait of a future English teacher is determined by the following factors:

Language Anxiety: Students' fear of making a mistake or being laughed at when speaking a foreign language. The teacher should feel this state of the student (empathy) and be able to support him psychologically.

Emotional Labor: The teacher, regardless of his mood, must maintain a positive, encouraging and open image in the lesson. This requires self-regulation skills.

Intercultural communication: An English teacher acts as a "bridge" between two cultures. Understanding the values and emotions of another culture (cultural EQ) is an integral part of professional competence.

According to researchers, the "psychological climate" in an English lesson accounts for 50% of the learning outcome. If the teacher cannot control the emotional state of the student, any modern methodology will be ineffective. In this regard, during the training of future specialists, it is an urgent issue to develop not only their language knowledge (Hard Skills), but also their emotional flexibility (Soft Skills).

Affective filter hypothesis (Stephen Krashen): Be sure to include Stephen Krashen's theory here. According to him: "If a student is anxious or stressed, his brain does not accept information." Teacher burnout: Teachers with low EQ get tired quickly. If you write a paragraph about this, the importance of the topic will increase. Terminology: Use the English term "Affective factors in language learning" in the text. This shows that you are an English specialist.The systemic and learner-centered approaches were taken as the methodological basis of the research. The process of developing the emotional intelligence of future English teachers is carried out through experimental work consisting of three stages:

Diagnostic Stage: Determining the initial EQ level of students (via N. Hall's test or D. Lyusin's "EmIn" questionnaire).

Formative Stage: Introducing PBL elements—specifically pedagogical and communicative cases—into English language lessons.

Control Stage: Comparative analysis of results in experimental and control groups.

Practical Algorithm for Developing EQ through PBL Emotional intelligence development via PBL is implemented through the following five steps during the lesson:

Step 1: The Trigger. Students are presented with a scenario in English containing a real emotional conflict (e.g., "Misunderstanding between student and teacher" or "Intercultural conflict").

Step 2: Emotional Identification. Students describe in English how the characters in the problem feel (frustration, anxiety, discouragement).

Step 3: Scaffolding (Group Discussion). Searching for a solution within the team. During this stage, students use empathy (listening to others' opinions) and self-regulation.

Step 4: Presentation. Presenting the way out of the problem in the form of a role-play or presentation.

Step 5: Debriefing (Reflection). At the end of the lesson, students analyze their emotional reactions: "I felt confident when..." or "I struggled with frustration because...".

The development of emotional intelligence of future teachers is carried out not through theoretical lectures, but through real practical situations and "live" communication. From this point of view, the technology of problem-based learning (PBL) is one of the most effective tools.

The essence of problem-based learning is not to give the student ready-made knowledge, but to put him in a conflicting situation (problem) with an unknown solution. During this process, the student undergoes not only intellectual, but also a deep emotional transformation.

The main features of the PBL method in developing EQ can be classified as follows: Cognitive and emotional conflict: The student faces uncertainty in the process of solving the problem. This causes his "intellectual anxiety". In the process of overcoming this anxiety and finding a solution, the student learns to manage his emotions (self-regulation).

Group interaction (Social Skills): PBL always requires group work. Discussing opinions in English, listening to others' points of view, and coming to a common decision are a process that directly strengthens social skills and empathy. Professional reflection: After solving the problem, students answer the questions “What did we feel?”, “Why was this decision difficult?” This increases emotional awareness.

The peculiarity of using PBL in English lessons is that problem situations are communicative in nature. For example, by discussing the problem “How to resolve a conflict in the classroom?” in English, the student achieves three goals at the same time:

1. Enriches his linguistic resources (Linguistic growth);
2. Learns to solve pedagogical problems (Professional growth);
3. Controls his emotions (Emotional growth).

Mention the works of John Dewey. He is the author of the idea that “Learning is the reconstruction of experience”. The concept of “Scaffolding”: In problem-based learning, the role of the teacher is not to give a ready-made answer, but to guide the student. This reflects the equal relationship between the teacher and the student in the development of EQ. Critical Thinking: Emphasize the connection between PBL and critical thinking, as EQ and critical thinking complement each other.

Analysis of the Future Teacher's EQ Structure (Literature Extension). The emotional intelligence of a future English teacher is not merely a psychological trait; it serves as a "professional filter." As noted by J. Arnold (1999), the "affective dimension" in language learning determines the student's mastery speed. Therefore, PBL-based learning forms the following professional skills:

1. Emotional Stability: Composure during unexpected classroom situations.
2. Communicative Flexibility: Finding common ground with students of different temperaments.
3. Intercultural Empathy: Understanding cultural norms and feelings in a foreign language.

Classification of EQ Levels in Future Teachers. Three levels of EQ development were identified:

- Low Level (Adaptive): The student understands their emotions but cannot manage them for professional purposes. Reacts emotionally to feedback (criticism) and has low stress resistance.
- Medium Level (Functional): The student can show empathy and distinguish non-verbal signs (gestures, intonation) in English. Tries to find solutions in problematic situations but relies more on intuition.
- High Level (Professional-Creative): The student uses their emotions as a teaching tool. They sense the students' "Language Anxiety" and have mastered methods to eliminate it. Demonstrates leadership qualities in PBL situations.

Levels of Emotional Intelligence

1. Classification of EQ Levels of Future Teachers

Use this table or description to illustrate the dynamics of students' development in the article: During the study, the development of emotional intelligence of future English teachers can be divided into three levels: Low level (Adaptive): The student understands his emotions, but cannot manage them for professional purposes. Responds emotionally to feedback (criticism) from the audience, has low stress tolerance. Medium level (Functional): The student can show

empathy, distinguish non-verbal signs in the English language (gestures, intonation). Tries to find solutions in problem situations, but relies more on intuition. High level (Professional-creative): The student uses his emotions as a teaching tool. Feels the "language anxiety" of students and learns methods to eliminate it. Demonstrates leadership qualities in PBL situations.

2. “Affective Factors” in English Language Teaching (Deep Literature Review)

This section adds theoretical weight to the article: Learning English is not just about mastering vocabulary and grammar, it is about forming a new “I” (L2 Self). According to the research of J. Arnold and H.D. Brown, affective factors (emotions, motivation, self-esteem) are the main elements that determine the success of language learning.

The emotional intelligence of a future teacher is aimed at solving the following problems: Inhibition: The student’s fear of making mistakes and withdrawal. The teacher creates a “safe environment” through EQ. Risk-taking: Awakening the student’s courage to speak in an unfamiliar language environment. Extroversion and introversion: Finding an individual emotional approach to students of different psychotypes.

3. Typical Problem-Based Learning (PBL) Tasks

Indicate the types of tasks to add practical value to the article:

The following types of tasks are used within the framework of PBL to increase the EQ level of future teachers: “Pedagogical Dilemmas”: The student is given a dilemma. For example: “A student is very active in class, but does not allow others to speak. How can we regulate group work without discouraging him?”. “Critical Incidents”: Analysis of intercultural conflicts. Study of etiquette and emotional expression features of English-speaking countries. “Role-reversal Cases”: The student is asked to enter the role of a “difficult student” and feel why he is aggressive or passive.

4. Novelty and practical significance of the study (Novelty & Significance)

Weighted arguments for the conclusion of the article: The scientific novelty of this study is that it suggests a synthesis of linguistic and emotional skills (based on PBL) in the training of future English teachers. Practical significance: It is possible to create a special collection of cases on the subject "Foreign Language Teaching Methodology" for higher education institutions. Students' stress tolerance during pedagogical practice increases. The level of mastery of the "emotional vocabulary" in English increases.

Conclusion

As a result of studying the theoretical and methodological foundations of developing the emotional intelligence of future English teachers through PBL, the following conclusions were reached: EQ as the Foundation of Professional Competence: In modern pedagogical science, the teacher is seen not just as an instructor, but as an emotional regulator. For an English teacher, EQ is a strategic resource to lower language anxiety and create a "psychological safety" zone. Teachers with high EQ are less prone to "burnout" and solve pedagogical conflicts constructively. The Innovative Potential of PBL: Unlike traditional methods, PBL activates the student's emotional willpower. PBL technology ensures work within the student's ZPD, simultaneously developing responsibility, tolerance, and critical thinking skills.

Synthesis of Linguistic and Emotional Development: Discussing cases in English allows students to enrich their professional vocabulary while entering an authentic linguistic environment that requires empathy and social skills. This forms a "linguo-emotional" image—the ability to express thoughts in another language emotionally and culturally correctly. Significance of the Methodological System: The proposed system provides a specific algorithm (diagnosis, tasks, reflection). Its effectiveness is evidenced by the increased ability to analyze pedagogical situations, growth in empathy, and creativity in solving professional problems.

Summing up, developing EQ through PBL is a strategic path for preparing competitive and professionally flexible specialists. These theoretical results serve as a scientific basis for future experimental work.

References:

1. Goleman D. Emotional Intelligence. Why It Can Matter More Than IQ. – 1995.
2. Mayer J.D., Salovey P. What is emotional intelligence? // Emotional development and emotional intelligence. – 1997.
3. Krashen S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – 1982.
4. Barrows H.S. A taxonomy of problem-based learning methods // Medical Education. – 1986.
5. Zins, J. E. (2004). Building Academic Success on Social and Emotional Learning.
6. Savery, J. R. (2006). Overview of Problem-based Learning.
7. Arnold, J. (1999). Affect in Language Learning.
8. Таубаева Ш. (2013). Зерттеуші-мұғалім: қалыптасуы мен дамуы. (Отандық педагогика контексті).
9. Dewaele, J.-M., & Alfawzan, M. (2018). Does the effect of enjoyment outweigh that of anxiety in foreign language performance? Studies in Second Language Learning and Teaching.
10. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? Educational Psychology Review.
11. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), Emotional development and emotional intelligence.
12. Құнанбаева С.С. (2010). Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен әдістемесі.

УДК 37.013:004.853

БІЛІМ БЕРУ МЕН ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Даулетбекова А.Т. а.ш.ғ.к., профессордың ассистенті.
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ,
Атакожаева А.А. жаратылыстану ғылымдары магистрі, сеньор-лектор.
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ.

Түйіндеме. Мақалада қазіргі заманғы білім берудегі жасанды интеллекттің рөлі, оның білім беру тиімділігін, оқыту сапасын және дербестендіруді арттыру әлеуеті, сондай-ақ оқушылар мен мұғалімдер үшін білім беру ресурстарының қолжетімділігін қамтамасыз ету мүмкіндігі қарастырылады. Білім беруге ЖИ технологияларын енгізудің этикалық, құқықтық және әлеуметтік аспектілеріне байланысты сын-қатерлер талданады. Білім беру процесінде адамның рөлін сақтау қажеттігіне, деректерді қорғау және алгоритмдердің бейтараптылығымен күрес мәселелеріне ерекше назар аударылады. Білім беру жүйесін жаңғыртуға ықпал ететін жаңа педагогикалық тәсілдерді қалыптастыру үшін ЖИ пайдалану перспективалары қарастырылады.

Кілт сөздер: білім берудегі жасанды интеллект, білім беруді цифрландыру, білім беру технологиялары, жаңа педагогикалық тәсілдер, білім берудегі инновациялар, ЖИ және педагогика.

Резюме. В статье рассматривается роль искусственного интеллекта в современном образовании, его потенциал для повышения эффективности образования, качества и персонализации обучения, а также возможность обеспечения доступности образовательных ресурсов для учеников и учителей. Анализируются вызовы, связанные с этическими, правовыми и социальными аспектами внедрения

технологий ИИ в образование.

Особое внимание уделяется необходимости сохранения роли человека в образовательном процессе, вопросам защиты данных и борьбе с предвзятостью алгоритмов. Также рассматриваются перспективы использования ИИ для формирования новых педагогических подходов, способствующих развитию навыков 21 века и модернизации системы образования — развитие ИИ открывает возможности для создания инклюзивной, гибкой и инновационной педагогики, способной подготовить как учеников, так и учителей к вызовам современности.

Ключевые слова: искусственный интеллект в образовании, цифровизация образования, образовательные технологии, новые педагогические подходы, инновации в образовании, ИИ и педагогика.

Summary. The article examines the role of artificial intelligence in modern education, its potential for improving the effectiveness of education, the quality and personalisation of learning, and the possibility of ensuring the accessibility of educational resources for students and teachers. It analyses the challenges associated with the ethical, legal and social aspects of introducing AI technologies into education.

Particular attention is paid to the necessity of preserving the role of humans in the educational process, data protection issues, and combating algorithmic bias. The prospects for using AI to develop new pedagogical approaches that facilitate the development of XXI-century skills and the modernisation of the education system are also discussed — the development of AI opens up opportunities for creating inclusive, flexible and innovative pedagogy capable of preparing both students and teachers for the challenges of the modern world.

Keywords: artificial intelligence in education, digitisation of education, educational technologies, new pedagogical approaches, innovations in education, AI and pedagogy.

Кіріспе

Бүгінде технологияларды дамыту және цифрландыру адамдар арасындағы өзара іс-қимылдың үйреншікті формаларын, олардың жұмысы мен оларды оқыту процестерін айтарлықтай өзгертіп, өмірдің барлық салаларына енеді [1]. Қазіргі заманғы білім беруді қалыптастыратын негізгі бағыттардың бірі педагогикалық жұмыста жасанды интеллектті (ЖИ) пайдалану болып табылады [2], бұл технология оқытудың жаңа әдістерін құруда, дағдылы міндеттерді автоматтандыруда, оқу бағдарламаларын дербестендіруде және басқа да көптеген аспектілерде маңызды рөл атқара бастайды.

Білім беру ортасына ЖИ енгізу оқыту сапасын арттыру, білімге қолжетімділікті кеңейту және әрбір оқушының жеке қажеттіліктеріне жауап беретін икемді білім беру траекторияларын қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасау үшін бірқатар мүмкіндіктер ашады [3]. Алайда, ЖИ пайдалану этикалық аспектілерге, деректердің қауіпсіздігіне және ЖИ пайдалану кезінде оқыту процесінде адамның рөлін сақтауға байланысты бірқатар мәселелерді туындатады [4].

Осыған байланысты қазіргі заманғы педагогиканың ағымдағы жай-күйін талдау қажет: ЖИ педагогиканы қалай өзгертеді, оны қазіргі мұғалімнің қызметіне енгізумен қандай артықшылықтар мен сын-қатерлер байланысты, жасанды интеллект технологияларын дамыту жағдайында білім беру жүйелерін дамытудың келешегі қандай. Бұл мәселелерді қарау қазіргі заманғы білім беруді қалай күтетінін және ЖИ білім беру процесіне кірігуіне байланысты педагогиканы дамытуда жаңа кезең қалай қалыптасатынын түсінуге көмектеседі.

Қазіргі заманғы білім берудегі жасанды интеллект

Соңғы жылдары жасанды интеллект білім беру саласының маңызды құрамдас бөлігіне айналуда - оқытудың ескі әдістері өзгеруде, сондай-ақ оқытуды ұйымдастырудың қазіргі кездегі өзекті емес тәсілдерінен бас тартуда [5]. Білім беру процестеріне ЖИ енгізу қазіргі заманның сын-тегеуріндеріне сәйкес келетін оқытудың тиімді, дербестендірілген

және демократиялық жүйелерін құру үшін жаңа тәсілдерді ашуға мүмкіндік берді. Неге білім беру ортасында ЖИ пайдалану соншалықты танымал болды?

ЖИ негізгі ерекшеліктерінің бірі оның әрбір білім алушының жеке қажеттіліктеріне бейімделу қабілеті болып табылады. Машиналық оқыту алгоритмдерін қолданудың арқасында, ЖИ базасындағы жүйелер әрбір оқушының прогресін бақылай алады, оның күшті және әлсіз жақтарын анықтай алады, сондай-ақ ең қолайлы материалдар мен тапсырмаларды ұсына алады [6]. Бұдан басқа, ЖИ дағдылы педагогикалық міндеттерді автоматтандыруды қамтамасыз етеді: тестілер мен үй жұмыстарын тексеру, үлгерімді есепке алу журналын жүргізу, оқу қызметі бойынша талдау дайындау. Бұл мұғалімдерді оқушылардың жетістіктерін статистикалық бағалауда бюрократиялық жүктемеден босатады, мұғалімдерге шығармашылық, зерттеу және тәлімгерлік функцияларға назар аударуға мүмкіндік береді [7]. Нәтижесінде ЖИ пайдалану мұғалім мен оқушы арасындағы өзара іс-қимыл сапасын арттырады, ал білім беру процесі неғұрлым икемді және дараландырылады.

ЖИ базасындағы қазіргі заманғы жүйелер зияткерлік оқыту платформаларын, оқушыларды қолдауға арналған чат-боттарды, оқу бағдарламалары бойынша ұсынымдарды автоматты құрастыру жүйелерін, сондай-ақ жалпы трендтер мен проблемалық аймақтарды анықтауға арналған оқу деректерін талдау құралдарын қамтиды [8]. Бұл технологиялар пәнді меңгеру деңгейі бойынша виртуалды сыныптар құруға, дербестендірілген тапсырмалар жасауға көмектеседі, бұл қазіргі заманғы білім беру кеңістігін цифрландыру жағдайында әсіресе өзекті болып табылады [9].

Дегенмен, білім беруге ЖИ енгізу бірқатар сын-қатерлер проблемаларымен қатар жүреді. Бірінші кезекте, білім алушылардың дербес деректерін қорғауды қамтамасыз ету және ықтимал теріс пайдаланулардың алдын алу қажеттілігі туралы сөз болып отыр, алгоритмдердің алдын алу тәуекелдерін ескеру маңызды. Мұғалімнің тәлімгер ретіндегі рөлі маңызды болғандықтан, автоматтандыру мен адами фактор арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажет.

ЖИ енгізудің артықшылықтары мен сын-қатерлері

1. Жеке білім беру траекторияларын құру мүмкіндігі ЖИ ең маңызды артықшылықтарының бірі болып табылады [8]. Бейімделу платформалары әр оқушының ілгерілеуі мен қиындықтарын оңтайлы материалдар мен тапсырмаларды таңдай отырып талдайды.

2. Зияткерлік жүйелер тестілерді тексеруді, сабаққа қатысу және үлгерім есебін жүргізуді, есептерді дайындауды және басқа да әкімшілік процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді [7]. Бұл педагогтарды оқушылармен жеке жұмыс істеуге, оқытудың жаңа әдістерін әзірлеуге және оқыту сапасын арттыруға көп уақыт бере отырып, дағдылы жұмыстан босатады.

3. ЖИ-мен жабдықталған онлайн-платформалар білімді қолжетімді етеді - кез келген уақытта және кез келген жерде оқу мүмкіндігі кедергілерді азайтады және білім алу үшін тең жағдайлар қалыптастыруға ықпал етеді.

4. ЖИ оқушылардың нәтижелері туралы деректерді жинауға және талдауға, оқу бағдарламаларындағы әлсіз тұстарды анықтауға, сондай-ақ оларды жақсарту бойынша ұсыныстар ұсынуға көмектеседі [8]. Мұндай тәсіл оқытуды неғұрлым өзекті етуге, нарықтың қазіргі заманғы талаптары мен қажеттіліктеріне бейімделуге мүмкіндік береді.

5. Оқытудың кейбір аспектілерін автоматтандыру оқытушының тәлімгер және мотиватор ретіндегі рөлін төмендетуі мүмкін [10]. Оқушылардың әлеуметтік және эмоциялық дағдыларын дамыту үшін ЖИ пайдалану мен тірі өзара іс-қимыл арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды.

6. Педагогтар өз қызметінде тиімді пайдалану үшін жаңа технологияларды игеруі тиіс. Бұл арнайы тренингтер өткізуді, кәсіби біліктілігін арттыруды және оқытуға көзқарасты өзгертуді талап етеді, бірақ бұл уақыт өте көп және еңбекті көп қажет етеді.

Білім беруде ЖИ қолдану

Қазіргі заманғы білім беру процесінде ЖИ рөлін толық түсіну үшін білім беру технологиялары саласындағы негізгі мысалдарды да келтірген жөн - қазіргі заманғы жасанды интеллект технологиялары оқытудың сапасы мен тиімділігін арттыру үшін жаңа мүмкіндіктерді қамтамасыз ете отырып, білім беру процесіне белсенді енгізілуде.

1. Осындай салалардың бірі бағалау мен диагностикалаудың зияткерлік жүйелерін құру болып табылады [8]. ЖИ базасындағы жүйелерді пайдалану тапсырмаларды орындау нәтижелерін автоматты түрде бағалауға ғана емес, білім деңгейіне кешенді талдау жүргізуге, олқылықтарды анықтауға және оларды жоюдың жеке стратегияларын ұсынуға мүмкіндік береді [11].

Мысалы, шетелдік тәжірибеде математикалық тестілеу және жеке оқу траекторияларын қалыптастыру үшін ALEKS және Mathia кеңінен қолданылады. Жаратылыстану ғылымдары саласында оқушылар әрекеттерін автоматты түрде бағалау және қателерді талдау арқылы виртуалды зертханалық жұмыстарды орындауға мүмкіндік беретін Labster сияқты платформалар танымал. Химия мен физиканы зерттеуде эксперименттік процестерді түсінуді бағалау үшін ЖИ алгоритмдермен интеграцияланған PhET Interactive Simulations сияқты цифрлық жүйелерді пайдаланады [12]. Тілдік және гуманитарлық пәндер саласында тілді меңгеру деңгейін бағалау және дербес ұсынымдар беру үшін машиналық оқытуды қолданатын Duolingo сияқты платформалар танымал. Мұндай тәсіл оқу жетістіктерін неғұрлым дәл диагностикалауға және оның құзыреттілігін неғұрлым мақсатты дамытуды қамтамасыз ете отырып, бағдарламаларды нақты оқушыға бейімдеуге ықпал етеді.

2. Тағы бір маңызды бағыт ұсынымдар жүйесін пайдалану арқылы дербес оқытуды дамыту болып табылады [13]. Мұндай модельде алгоритмдер неғұрлым өзекті материалдар беру әдістерін таңдай отырып, оқытудың жеке траекторияларын қалыптастыра отырып, әрбір пайдаланушының артықшылықтары мен оқу тәжірибесін талдайды.

Мысалы, Coursera платформасы ең қолайлы білім беру бағдарламаларын ұсына отырып, пайдаланушының өткен курстары мен мүдделерін талдау негізінде ұсынымдарды пайдаланады. Жаратылыстану ғылымдары саласында LabXchange сияқты жүйелер танымал, олар студенттің білім деңгейіне және оның мүдделеріне сәйкес зертханалық тапсырмалар мен ресурстарды таңдайды. Математика мен физикада жүйелер, мысалы, Smart Sparrow, оқушының ілгерілеуі мен қателіктеріне байланысты оқу модульдері мен жаттығуларын бейімдеуге мүмкіндік береді. Гуманитарлық ғылымдар мен тілдік оқытуда оқыту деңгейі мен стиліне барынша сәйкес келетін сөздер мен жаттығуларды іріктейтін Memrise сияқты платформалар пайдаланылады.

3. Ұйымдастырушылық міндеттерді автоматтандыру да маңызды рөл атқарады - кестелерді қалыптастыру, сабаққа қатысуды бақылау және оқу құжаттамасын басқару [14]. ЖИ енгізу неғұрлым шығармашылық және зерттеу қызметі үшін ресурстарды босата отырып, педагогтар мен әкімшілік персоналға әкімшілік жүктемені азайтуға мүмкіндік береді.

Мысалы, кестені автоматты құрастыру жүйесі (EduSchedule) оқытушылардың, студенттердің артықшылықтарын және аудиториялардың қолжетімділігін ескере отырып, оңтайландыру алгоритмдерін пайдаланады.

4. Қашықтықтан және гибридтік оқыту шеңберінде білім алушыларға үздіксіз білім беруді қолдауды қамтамасыз ететін виртуалды көмекшілер мен интерактивті платформалар жүйелері белсенді дамуда [15]. Олар диалог жүргізе алады, сұрақтарға жауап бере алады, емтихандарға дайындауға көмектеседі және қосымша оқу материалдарын ұсына алады, бұл анағұрлым серпінді және интерактивті білім беру ортасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Мысалы, Woebot немесе Replika сияқты зияткерлік чат-боттар студенттерге психологиялық қиындықтарды еңсеруге көмектеседі және оқуға ынталандырады. Coursera

сияқты білім беру платформалары жеке тапсырмалар мен ресурстарды ұсына отырып, әрбір студенттің білім деңгейіне бейімделген оқыту алгоритмдерін пайдаланады.

Осылайша, білім беру саласына ЖИ енгізу жеке бейімделуді, автоматтандыру мен талдауды арттыру үшін кең перспективалар ашады, бұл жалпы алғанда неғұрлым заманауи және бәсекеге қабілетті білім беру кеңістігін құруға ықпал етеді.

ЖИ дамытумен педагогиканың болашағы

Жасанды интеллектіні одан әрі дамыту білім беру тәсілдерін түбегейлі өзгертеді және педагогика үшін жаңа көкжиектер ашады. Алдағы онжылдықта мұғалімнің рөлі мен оқыту нысандары айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды, ал ЖИ интеграциясы оқу процесінің ажырамас бөлігіне айналады деп күтуге болады.

1. Болашақ педагогикасы әрбір оқушының [8] және әрбір болашақ мұғалімнің [16] бірегей ерекшеліктерін ескеретін толық дербестендірілген білім беру бағдарламаларын жасауға бағытталады. ЖИ оқытудың мазмұнын, қарқынын және әдістерін автоматты түрде бейімдеуге мүмкіндік береді, бұл тиімділік пен уәждемені арттырады. Мұндай тәсіл ақпаратты өз бетінше іздеу, сыни ойлау және шығармашылық тәсіл дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

2. Оқытушының тәлімгер ретіндегі рөлі анағұрлым маңызды болады. Жасанды интеллект оқушылармен тереңірек өзара іс-қимыл жасау, оларды қолдау және жеке қасиеттерін дамыту үшін педагогтарды босата отырып, дағдылы міндеттерді орындауды өз мойнына алады. Мұғалімдер құндылықтарды, әлеуметтік дағдыларды және эмоциялық интеллектіні қалыптастыруға баса назар аудара алады, бұл әсіресе цифрлық технологиялар дәуірінде маңызды болып табылады [11].

3. Болашақтың педагогикасы интерактивті, иммерсивті білім беру ортасын құру үшін ЖИ технологияларын біріктіре отырып, пәнаралық және жобалық оқыту әдістерін белсенді түрде пайдаланатын болады - мысалы, виртуалды зертханалар, симуляторлар және білім беру ойындары [17]. Мұндай құралдар оқушыларға практикалық тәжірибе алуға және заманауи кәсіби ортада қажетті дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

4. ЖИ дамыту педагогтардан жаңа құзыреттерді талап етеді: талдамалық жүйелермен жұмыс істей білу, оқушылардың ілгерілеуі туралы деректерді түсіндіру және оқытудың инновациялық әдістерін қолдану. Нәтижесінде педагогика неғұрлым ғылыми, деректерге негізделген және икемді, уақыттың өзгеріп отыратын талаптарына тез бейімделуге қабілетті болады.

Қорытынды

Білім беру саласындағы жасанды интеллектті дамыту оқытудың сапасын, тиімділігін және қолжетімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік бере отырып, қазіргі заманғы педагогикалық жүйелердің алдында жаңа көкжиектер ашады. Алайда, елеулі прогреске қарамастан, білім беру алдында этикалық аспектілерге, жеке деректерді қорғауға, ЖИ-ның алгоритмдік бейтараптығын болдырмауға және оқу процесінде адамның рөлін сақтауға байланысты шешілмеген мәселелер тұр. Бұл сын-қатерлер педагогикалық практикаға ЖИ жауапкершілікпен енгізуді қамтамасыз етуге қабілетті нормативтік стандарттарды әзірлеуді талап етеді.

Педагогтарды даярлау және зияткерлік технологиялардың тиімділігін бағалау әдістерін әзірлеу маңызды міндет болып табылады, бұл олардың әлеуетін неғұрлым саналы пайдалануға мүмкіндік береді.

Осылайша, жасанды интеллект білім беру саласын айтарлықтай өзгертсе де, қазіргі заманғы сын-қатерлерге дайын жан-жақты дамыған және креативті тұлғаларды қалыптастыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, оның одан әрі дамуы қолданыстағы шектеулерді еңсеруге және инклюзивті, бейімделген және орнықты білім беру жүйесін қалыптастыру үшін жаңа мүмкіндіктерді игеруге бағытталған зерттеулерге сүйенуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чернов И.В. Цифровизация как тенденция развития современного общества: специфика научного дискурса / И.В. Чернов // Гуманитарий Юга России. — 2021. — № 1. — С. 121–132. — URL: https://elibrary.ru/item.asp? id=44875260 (дата обращения: 28.09.25). — DOI: 10.18522/2227-8656.2021.1.11.

2. Видова Т.А. Возможности применения технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе / Т.А. Видова, И.Н. Романова // Образовательные ресурсы и технологии. — 2023. — № 1 (42). — С. 27–35. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=52519316 (дата обращения: 28.09.25). — DOI: 10.21777/2500-2112-2023-1-27-35.

3. Ажыкулов С.М. Искусственный интеллект в сфере образования / С.М. Ажыкулов // Архонт. — 2024. — № 4

(43). — С. 44–48. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=69207766 (дата обращения: 28.09.25).

4. Леушина В.В. Этика искусственного интеллекта в стандартах и рекомендациях / В.В. Леушина, В.Э. Карпов // Философия и общество. — 2022. — № 3 (104). — С. 124–140. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=49877339 (дата обращения: 28.09.25).

5. Букина Т.В. Искусственный интеллект в образовании: современное состояние и перспективы развития / Т.В. Букина // Общество: социология, психология, педагогика. — 2025. — № 1 (129). — С. 76–83. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=80262603 (дата обращения: 28.09.25). — DOI: 10.24158/spp.2025.1.9.

6. Алферьева А.А. Искусственный интеллект в образовании: как адаптивное обучение и цифровые ассистенты меняют подход к обучению и воспитанию подростков / А.А. Алферьева // Вестник науки. — 2025. — № 1 (82). — С. 111–119. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=78509284 (дата обращения: 28.09.25).

7. Кулагина Е.С. Анализ возможностей искусственного интеллекта в сфере автоматизации рутинных задач (на примере образовательных учреждений) / Е.С. Кулагина, Д.И. Пепелышев // Системный анализ в науке и образовании.

— 2025. — № 1. — С. 148–156. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=80691773 (дата обращения: 28.09.25).

8. Сухоруков Д.С. Персонализация процесса обучения с помощью технологий искусственного интеллекта и машинного обучения: опыт образовательных платформ / Д.С. Сухоруков // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. — 2025. — № 6-1 (105). — С. 179–187. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=82717772 (дата обращения: 28.09.25). — DOI: 10.24412/2500-1000-2025-6-1-179-187.

9. Коровникова Н.А. Искусственный интеллект в современном образовательном пространстве: проблемы и перспективы / Н.А. Коровникова // Социальные новации и социальные науки. — 2021. — № 2 (4). — С. 98–113. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=46391127 (дата обращения: 28.09.25). — DOI: 10.31249/snsn/2021.02.07.

10. Верховод А.С. Влияние искусственного интеллекта на трансформацию роли преподавателя в современном образовании / А.С. Верховод // Проблемы современного педагогического образования. — 2025. — № 86-1. — С. 62–65.

— URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=80578911 (дата обращения: 28.09.25).

11. Уваров А.Ю. Трудности и перспективы цифровой трансформации образования / А.Ю. Уваров, Э. Гейбл, И.В. Дворецкая [и др.]. — Москва: Высшая школа экономики, 2019. — 344 с. — URL: https://elibrary.ru/item.asp? id=39198135 (дата обращения: 11.10.25). — DOI: 10.17323/978-5-7598-1990-5.

12. Николаев А.А. Цифровизация на уроках химии: достижения, проблемы и перспективы / А.А. Николаев, А.В. Митрофанова // Cifra. Педагогика. — 2025. — № 2 (8). — URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=82426689 (дата обращения: 11.10.25). — DOI:

10.60797/PED.2025.8.7.

13. Дорошев Д.В. Искусственный интеллект в персонализированном обучении / Д.В. Дорошев // Мировая наука.

— 2023. — № 11 (80). — С. 36–39. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=55873593 (дата обращения: 28.09.25).

14. Скопина И.В. Использование ИИ в управлении образовательными организациями / И.В. Скопина // Современные технологии управления. — 2024. — № 3 (107).

15. Воронина О.В. Цифровые образовательные платформы для реализации гибридного обучения / О.В. Воронина // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. — 2023. — № 2. — С. 5–10. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=54044417 (дата обращения: 28.09.25). — DOI: 10.24412/2225-8264-2023-2-5-10.

16. Бороненко Т.А. Развитие персонализированного обучения будущих педагогов через генерацию курсов с использованием искусственного интеллекта / Т.А. Бороненко, В.С. Федотова // Мир науки, культуры, образования. —2024. — № 4 (107). — С. 29–33. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=69155393 (дата обращения: 28.09.25). — DOI: 10.24412/1991-5497-2024-4107-29-33.

17. Волков А.С. Цифровизация образовательного процесса: новые подходы и модели внедрения технологий в работу педагогов / А.С. Волков // Вестник науки. — 2025. — № 5 (86). — С. 781–794. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=82275138 (дата обращения: 28.09.25).

https://orcid.org/0009-0005-6165-8943

ОӘЖ: 373.167.1(075.3)

ӘҢГІМЕЛЕУ МӘТІНІНДЕГІ БЕЙНЕЛІ ОЙЛАУ ЖӘНЕ НАҚЫЛ СӨЗДЕРДІҢ ТІЛДІК-КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Г. Е.Архабаева, А. Е. Ермахан

[1]Сеньор-лектор, Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

[2] "Шетел тілдері"(IP) білім беру бағдарламасының 1-курс студенті, Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

Түйіндеме: Мақалада әңгімелеу мәтініндегі бейнелі ойлау мен нақыл сөздердің тілдік көркемдік қызметі зерттелген. Авторлар мәтіндегі көркемдік құралдардың, метафоралар мен нақыл сөздердің оқырманның қабылдауын, мәтіннің мағыналық тереңдігін және эмоционалды әсерін қалай күшейтетінін талдайды. Зерттеу нәтижесінде бейнелі ойлау мен нақыл сөздердің әңгімелеу стилін байытып, мәтіннің эстетикалық және коммуникативтік мәнін арттыратыны көрсетілген.

Түйін сөздер :әңгімелеу мәтіні, бейнелі ойлау, нақыл сөздер, тілдік көркемдік құралдар, метафора, көркем мәтін, эстетикалық қызмет, коммуникативтік қызмет, мәтін лингвистикасы, көркемдік бейнелеу.

Резюме: В статье исследуется языковая художественная функция образного мышления и пословичных выражений в повествовательном тексте. Авторы анализируют, как художественные средства текста, метафоры и пословичные выражения усиливают восприятие читателя, смысловую глубину текста и его эмоциональное воздействие. В

результате исследования показано, что образное мышление и пословичные выражения обогащают повествовательный стиль, повышая эстетическую и коммуникативную значимость текста.

Ключевые слова :повествовательный текст, образное мышление, пословичные выражения, языковые художественные средства, метафора, художественный текст, эстетическая функция, коммуникативная функция, лингвистика текста, художественная образность.

Abstract: The article examines the linguistic and artistic functions of figurative thinking and proverbial expressions in narrative texts. The authors analyze how literary devices, metaphors, and proverbial expressions enhance the reader's perception, deepen the semantic content of the text, and strengthen its emotional impact. The study demonstrates that figurative thinking and proverbial expressions enrich the narrative style and increase the aesthetic and communicative value of the text.

Keywords:narrative text, figurative thinking, proverbial expressions, linguistic stylistic devices, metaphor, literary text, aesthetic function, communicative function, text linguistics, artistic imagery.

Қазақ халқының **тілдік байланыстары мен сөз мәдениеті** кешеден бүгінге дейін үздіксіз дамып, ондағы тәжірибелік және ғылыми айналым ғасырлық көлемде қалыптасқан. Бұл үрдіс ұлттың **сөйлеу мәдениеті** туралы ұғым мен түсініктің қалыптасуына негіз болған. Қазақ тіліндегі әңгімелесу барысында байқалатын бояулы, құнды элементтер **мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер** және **лингвистикалық ойдың даму үрдісімен** байланысты. Әңгімелесу процесінде тек **құндылық санаға жататын мақал-мәтелдерге ғана емес,** сонымен бірге психологиялық, әлеуметтік және эстетикалық тұрғыдағы **тілдік мәнділіктерге** де ерекше көңіл бөлінеді.

Сөйлемнің осындай реттелуі **коммуникация процесіне араласушылардың бір-біріне назар аударуын,** сондай-ақ талқыланып отырған ситуацияның деңгейін көрсетуге мүмкіндік береді. Әңгімелесу барысында кездесетін сөз түрлерінің бірі – **қыстырма.** Мұндай сөздер сөйлем ішінде бір немесе бірнеше рет қайталанып тұрады. Қыстырма қазақ жазба тілінде әдетте кең қолданылмайды, эстетикалық формасы жағынан да кейде қалың көрінеді, сондықтан ол көбінесе **ауызекі тілде** қолданылады. Ауызекі әңгімелесу барысында **қыстырмалар мен қарапайым сөздер** ерекше коммуникативтік қызмет атқарады. Бұл тәсілдер ойды әсерлі, тартымды етіп жеткізуге және эмоционалды түсіндіру қызметін күшейтуге бағытталған.

Әңгімелесу нақышында **қыстырма сөздердің өз орны бар**. Олар сөйлем құрамында айтушының көзқарасын айқын көрсету мақсатында қолданылады. Зерттеушілердің пікірінше, әңгімелесу барысында қыстырма сөздер көбінесе **айтушының көңіл-күйі мен эмоциясын білдіру амалы** ретінде қызмет етеді. Мұндай сөздер «шіркін-ай!», «амалым қанша…», «несін айтасың, аузыңның суы құрып отыр!» сияқты көңіл-күйді, эмоционалдық сипатты айқын жеткізетін құрал болып табылады.

Қаратпа сөздер көбіне эмоциялық толқынмен беріледі. Олар коммуниканттың тілдік тұлғасын ішкі тұлғасынан ажыратуда ерекше рөл атқарады. Мысалы, «Айналайын, екеуміз бүгін осы бір істі аяғына жеткізіп тастайық» деген сөз қолданылғанда, әңгімелесу барысында өзара түсіністік, жылылық және бейбітшілік нақышы байқалады. Ал осы сөйлемді «Ей, екеуміз бүгін осы бір істі аяғына жеткізіп тастайық» деп айтсақ, онда әңгімелесушілер арасындағы өзара келісім мен жағымды лептің жоқтығы көрінеді. Бұл

қаратпа сөздердің қазақ әңгімелесу мәнерінде эмоциялық тұрғыдан екі негізгі топқа бөлінетінін көрсетеді.

Әңгімелесу барысында қаратпа сөздердің ең көп қолданылатын түрлері – «әй», «ей». Бұл сөздер әңгімелесу нақышының дәлелділігін, қаталдық немесе нақты эмоционалдық реңк беруін қамтамасыз етеді.

Әңгімелесу процесі айтушының тек сөзді баяндауымен шектелмейді. Жеткізілуі тиіс ақпаратты тиімді баяндауда **сөйлесушінің интонациясы, білімі, оқиғаны басқа жағдайлармен салыстыруы,** сондай-ақ орын алған ситуацияның **әңгімелесушілер арасындағы бағасы** маңызды рөл атқарады. Осы ретте, тыңдаушыға сөздің әсерлі өтуі үшін, ол түрлі тактикалар жасап, стратегиялық мақсаттар құру барысында **қаратпа сөздер ерекше үлеске ие болады**. Әңгіме барысында кездесетін қаратпа сөздер әңгімелесушілердің **лауазымы, жас ерекшелігі, туыстық қатынастарына** сәйкес тілдік қарым-қатынасты реттеуші қызмет атқарады.

Қаратпа сөздер айтушы мен тыңдаушы арасындағы әңгімеге негіз болған ситуацияны шешуде белгілі бір деңгейде ықпал ете алады. Қаратпа сөздерді қолдану айтушы үшін **үлкен мүмкіндік** болып, тыңдаушыға әсер етудің бір көрінісі ретінде қызмет етеді. Жалпы, қазақ ұлты арасындағы әңгімелесу актісінде мұндай қосымшалар сөйлемнің бояуын байыта түседі. Сонымен қатар, тыңдаушының әңгімеге деген қызығушылығы артады. Қаратпалардың себепкерлігінен тыңдаушы адресанттың жеке тұлғалық маңызын сезінеді. Әңгімелесу барысында қолданылатын бұл тәсілдер әңгімелесушілер арасында **бейбіт, ынтымақты атмосфераны қалыптастыруға** ықпал етеді.

Әдетте кез келген адресант айтқысын толық жеткізуді мақсат тұтады. Мұндай **қыстырмалы және қосымшалы сөздер** коммуникативтік актіні жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тыңдаушы өз жауабында осындай сөздерге жүгінсе, ол **тереңірек назар аудару мен белсенділік көрсету,** сондай-ақ әңгімеге араласу рамкаларын білдіреді. Жалпы, әңгіме барысында кездесетін кей сөздер мен мақал-мәтелдер әңгіме мақсатын орындаудағы, әңгіменің дұрыс өрбуіне ықпал ететін **маңызды құрылымдар** болып табылады.

Мұндай қызмет атқаратын сөздер әңгімелесушінің қолдануында бірден пайда болмайды. Олар **мақсатқа сәйкес** адресанттың жасы, жынысы, туыстық жақындығы, қашықтығы және әлеуметтік жағдайы туралы ақпараттарды ойша саралап қолдану арқылы енгізіледі. Қаратпалы және қосымшалы сөздердің орын алуында **адресантқа ерекше мән беріледі**, ал адресанттың әлеуметтік рөліне байланысты әртүрлі теңдіктер мен деңгейлер сақталады.

Мұндай сөздер көркем әдебиетте де қолданылады. Қаратпа сөздердің тағы бір түрі **айтушының жеке тұлғасына емес, жалпыға бағытталған әңгімесінен** көрінеді. Саяси тұрғыдағы жиналыс барысында немесе шағын бас қосулардағы әңгіме атмосферасынан байқалатын қаратпа сөздер мыналар:

Мысалы, Б. Майлиннің шығармасындағы:

-Ал, жолдастар, бүгін біздің ауыспалы қызыл ту жоғалды!

- Азаматтар, бас киімдеріңізді шетіп отырыңыздар!

деген сияқты қаратпа сөздер **қоғамдық ойдың бастаушысы ретінде немесе белгілі бір іс-әрекетті нығайтуға бағытталған ұран-үндегу** ретінде қолданылады.

Қаратпа сөздер көркем әдебиетте де жиі кездеседі. Мысалы, Абайдың:

- «Сайра да зарла, қызыл тіл, қара көңілім оянсын!»

Және Жамбылдың:

- «Тыңда, дала, Жамбылды, тыңда, Қастек, Қаскелең, сөйлесін кәрі бауырың»
  сондай-ақ Абайдың:
- «Қалың елім, қазақым, қайран жұртым, ұстарасыз аузыңа түсті мұртың»
  немесе Ы. Алтынсариннің:
- «Кел, балалар, оқылық!»
  деген мысалдарында қаратпа сөздер **айтушының эмоциясын, үнін және тыңдаушыға бағытталған тілдік әсерін** жеткізетін құрал ретінде қызмет етеді.

Сонымен қатар, бүгінгі жастар арасындағы әңгімелесу нақышынан **фонетикалық қателіктерге толы сөз саптастарын** кездестіруге болады. Бұл құбылыс қазақ әңгімелесу әдебіне жат болса да, **ұдайы орын алатын мәселелердің бірі – қажетсіз қыстырма сөздер** болып табылады.

Қазақ әңгімелесу мәдениетінен ерекше байқалатын құндылықтарға мыналар жатады: **сөйлемнің мінсіздігі, сөздің тазалығы, қазақ сөзінің байлығы, әңгіменің қисыны мен мәнері, әсерлілігі мен түсініктілігі**. Алайда, бүгінгі қоғамдағы кейбір әңгімелесу актілері осы талаптарға сай келмеуі мүмкін. Әсіресе жастар арасында жиі кездесетін жарымжан қаратпаларға «жаңағы», «әне ғой», «нәтіп», «не қылып», «анау ше» сияқты сөздер жатады.

Әңгіменің туындалуына дейін **ойласу қызметі** маңызды рөл атқарады. Әңгімелесудің барлық процесі ойлау үдерісінен басталып, кейін дүниеге келеді. Әңгімелесуді **ой жұмысының бір құрылымы** ретінде қарастырамыз. Осы тұрғыдан алғанда, ойлау белгілі бір шамадағы пікірді сыртқа шығару үшін **тұжырымдау мен сөз жұптау**, яғни ішкі сөздің жинақталуын қажет етеді. Сананың әңгімелесу кезінде ойды тізбектегенімен, тұлға тілдік тұрғыдан оны толық жеткізе алмауы, яғни грамматикалық құрылымдардың формасын сақтай алмауы мүмкін.

Әңгімелесуші кейде **ішкі ойды сыртқы сөйлемге айналдыра алмай**, қателіктерге бой алдыруы мүмкін. Айтушы өз айтпағын нақты білсе де, **грамматикалық қателіктерге ұрынуы** мүмкін, сөйлемдері қалыптан тыс өрбиді. Өз айтқысы келетін нәрсені анық білсе де, кейде «нәтіп», «не қылып», «неқылғанда», «кімге», «кім ғой» сияқты нақты анықталмаған сөздерге сүйенеді.Мысалы:«Мына Наурыз мерекесінде біз демалаймыз ба?» деген сөйлем мұндай жағдайда «Мына неде біз неқылаймыз ба?» деп өзгеруі мүмкін. Сол сияқты «Сыпыртқымен мына жерді сыпырып жатырмын» деген сөйлем грамматикалық қателікке сәйкес «Неменін нені нәтіп жатырмын» деп айтылуы да мүмкін.

Әңгімелесу актісінде қазақ тілінің барлық байлығы айқын көрінеді, оның ішінде **мақал-мәтелдердің орны ерекше.** Әңгімелесу барысында жиі қолданылатын тілдің көріктеуіш тәсілдерінің бірі – мақал-мәтелдер. Әңгіме шеңберіне қатысты мазмұн мен ойды беруде қолданылған мақал-мәтелдердің мағынасы **ерекшелікке толы**. Аз сөзбен көп мағына беретін мақал-мәтелдер әңгімелесу актілерінде жиі қолданылады және олардың **көркемдік сипаты** сақталады.

Мұндай тілдік бірліктерден ұлтқа тән ерекшеліктер айқын байқалады. Өйткені ұлттың **әдеп-ғұрпы, дүниетанымы және өмір сүру ортасына қатысты мәліметтер** мақал-мәтелдерде жинақталған. М. Ғабдуллин бұл құбылысты былай түсіндіреді:

«Мақал – үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әртүрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген дана бағалау, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. Бұл жағынан алғанда, көптеген мақалдар **ақыл-өсиет, нақыл сөз ретінде қызмет атқарады**».

[1],-деп қарастырады.

Әңгімелесу барысында қолданылатын **мақал-мәтелдерден ұлт тілінің мәні мен құндылығы** айқын байқалады. В. Радловтың пікірінше:

«Қазақ-қырғыз шешен келеді, олар мақалдап сөйлейді, жай сөзінің өзі өлең болып құйылып жатады».
Бұл мысал қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің **әдеби және коммуникативтік ерекшелігін**, сөйлеу мәдениетіндегі орнын көрсетеді.[2],-деп пікір білдіруінің себебі осында жатыр.

Әңгімелесу актісінде кездесетін мақал-мәтелдер арқылы **айтушының метафоралық ойлау жүйесімен сөз саптайтынын** байқауға болады. Алайда мұндай жағдайда айтушы **мақалдың әуезділігін немесе бейнелілігін** ескермей, көбінесе **негізгі функциясын және логикалық компонентін** басты назарға алады.

Мақал-мәтелдер – **қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы,** халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағылым-тәлімінің, өркениеті мен мәдениетінің – баршақ болмысының көрінісі. Мақал-мәтелдер **шешендік өнермен тығыз байланысты сөз үлгісі** болып табылады. Сонымен қатар, олар жалпы тұрақты тіркес саласының **ең көлемді, қолдану аясы кең, мазмұны тиянақты тарауы** ретінде ерекшеленеді. [3].

Әңгімелесу актілерінде **мақал-мәтелдер психологиялық механизмдер арқылы тыңдаушыға әсер етеді** және ойлаудың логикалық функцияларымен байланысты іске асады. Мұндай тәсілдер әңгімелесу актісінің көркін арттыруға мүмкіндік береді.

Мақал-мәтелдер – тілдің ең **көркемдегіш құралы** болып табылады. Олар мәтін тілін жандандырып, әсерлендірумен шектелмей, қысқа әрі нұсқа түрде белгілі бір құбылыстың негізін дәл бейнелейді.[4],-дейді зерттеуші А.З. Салихова.

Айтушы мен адресант арасындағы **коммуникацияның дұрыс өтпеуіне мақал-мәтелдер ерекше ықпал ете алады.** Өйткені мақал-мәтелдер халықтық тұрғыдан ой мен көзқарасты көрсететін арнайы сөздік мәнге ие. Сонымен қатар, **мақал-мәтел араласқан коммуникацияда айтушылық қиындықтар туындамайды.** Мақал-мәтел астарына жасырылған ой айқын көрініп, айтушыға да, тыңдаушыға да бірдей **түсінікті мәнге ие болады**. Жоғарыдағы мысалдардан осы әдістің тиімділігін байқауға болады. Мақал-мәтелдердің **бағалаушылық-сипаттамалық қызметінің мәні** екі деңгейде көрінеді. Біріншіден, сөйлеуші субъект белгілі бір жағдайға қатысты **жағымды немесе жағымсыз баға** бере алады. Екіншіден, бұл баға жеке құбылыс ретінде емес, **типтік жағдайлардың жиынтығы** ретінде беріледі. Белгілі бір жағдайға қатысты мақал-мәтелдерді таңдау арқылы сөйлеуші субъект оған өзінің **көзқарасын білдіріп, бағасын береді.** [5].

Ағылшын мақал-мәтелдерінің көбісі **өмір сүру мәнерімен және шаруашылықпен тығыз байланысты.** Осыған орай, әңгімелесу актілерінде кездесетін мақал-мәтелдер арқылы сол халықтың **ата кәсіптерін тануға** болады. Мысалы, Англияда ауа райы жауын-шашынды, жер құнарсыз болғандықтан, **диқаншылық кәсіптің мүмкіндігі аз** еді. Дегенмен, әртүрлі амал-тәсілдердің арқасында елде **егін шаруашылығы жақсы дамыған**. Осы тұрғыдан әңгімелесу шараларында **егінге қатысты мақал-мәтелдер жиі қолданылған**.

Мақал-мәтелдер – халықтың ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан **өмір сүру мәнерінің айнасы** деп қарастырылса, ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерден де осы құндылық байқалады.

Қазақ ұлтына тән мақал-мәтелдер **тек ұлттық құндылықтардан, отансүйгіштік немесе туған жерге қатысты рухани құндылықтардан** ғана тұрмайды, сонымен қатар

егін шаруашылығы, сыра өндірісі, мал шаруашылығы және сауда ісі сияқты тұрмыстық және шаруашылық салаларға қатысты мақал-мәтелдер де кеңінен кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті(төртінші басылым). – Алматы: Санат, 2016. – 368 б.

2.Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. - СПб., 2015. - 127 с.

3.Қарсыбекова Ш. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастырудың этнолингвистикалық принциптері. автореф. ... филол..ғыл.канд. –Алматы, 2014. – 20 б.

4.Салихова А.З. Қазақ тіліндегі комизм тудырудың тілдік табиғаты. автореф. ... филол..ғыл.канд. - Алматы, 2013. - 45 б.

5.Дина Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі. - Алматы, 2012. -107 б.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ХТУ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2026 жылдың қаңтар-ақпан-наурыз айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің аңықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Tımes New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӘӨЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен**)**, академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен**)** көрсетіледі.

8. **Түйіндемеде (Резюме)** – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). **Түйіндемеде тақырып үш тілде жазылуы тиіс**. Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты **түйін сөздер** берілуі керек.

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А.:, Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала manibekkyzy@mail.ru **корпоротивтік поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ Ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар басқармасына 202 кабинетке (Желтоқсан, 69 «Б») өткізе аласыздар.**

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 11,9. Есепті б.т. 12
Таралымы 40 дана. Тапсырыс № 90

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73А

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала "Вестник ХТУ", выходящем в январь-февраль-март 2026 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Tımes New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4.В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5.Через одну строку по центру заголовок доклада должен быть написан прописными буквами (жирным шрифтом).

6.Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая остепененность, должность.

7.Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Резюме (Резюме) – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). В резюме тема должна быть изложена на трех языках. Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе.

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ITII Жаршысы» выходят 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ITII Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по корпоротивной почте manibekkyzy@mail.ru или могут быть переданы в управление научно-исследовательских работ и международного сотрудничества МТИИ, кабинет 202 (ул. Желтоксан, 69 «Б»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.
Условные п.л. 11,9. расчетные п.л. 12
Тираж 40 экз. Заказ № 90

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73А.

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik HTU", published in January, February, and March 2026, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Tımes New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation- 1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in capital letters (bold).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7.Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Summary (Summary) - in three languages (Kazakh, Russian, English) should contain a summary and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). In the summary, the topic should be presented in three languages. Keywords related to the proposed work should also be given.

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by corporate e-mail manibekkyzy@mail.ru or they can be transferred to the the department organization of scientific research and international cooperation of ITII office 202 (Zheltoksan str., 69 "B").

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.
Conditional p. L. 13. calculated P. L. 14
Edition of 40 copies . Order No. 90

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl Avenue, 73A.